

Z. Karvalics László

HÍRFORGALOM ÉS INFORMÁCIÓÁRAMLÁS - ÚJ ELMÉLETI ÉS TÖRTÉNETI NARRATÍVÁK FELÉ

"Látta Abdiel, harc készül itt, s tudják, minek hírét újságnak vélte hozni"[1]

Az 'információáramlás' egyre jobban kihasznált metaforája[2] mögött egy olyan társadalomvizsgálati beszédmód és percepció séma sejlik fel, amely magára a *mozgáviszonyra* érzékeny. Az érintkezésből, a közösségi létből és a munkamegosztásból szükségszerűen fakadó kommunikációs és koordinációs kényszer szakadatlanul közleményeket indít útnak szimultán csatornákon, mint egyfajta információs közmű-alépitményen. Ezek az áramlások rendszerébe kerülve részben saját, önálló életciklussal, eseménytörténettel rendelkeznek, részben új közlemények megalkotásához járulnak hozzá. Pedig valójában nem ez a "tárgyszint", hanem mindig a személyközi- és csoportkapcsolatok által formált *információközösségi tér mozgástörvényei* a meghatározóak és az elsődlegesek.

A mindenkori közleményáram a környezeti kihívásokhoz alkalmazkodó emberi szerveződés-típusok cselekvés-kimeneteinek optimalizálásában játszik kulcsszerepet. Az áramlások rendszere, az információs szcena természetesen tanulmányozható, sőt tanulmányozandó önmagában is, mint jól azonosítható kutatási téma terület, de a végső kérdés az, hogy az ekképpen nagyobb felbontásban megismert *információs viselkedés* (Spink, 2010) révén mi válik érthetőbbé, jobban megmagyarázhatóvá a társadalmak működését, finomszerkezetét illetően.

Amikor *hírek áramlásáról* beszélünk, a figyelem egy szűkebb, speciális információs tartományra irányul: a növekvő méretű közösségek mesterségesen kiterjesztett belső és szükségszerűen felépített külső, közösség-közi kommunikációs terére. E kiterjesztés *eszköze* az irányított fizikai helyváltoztatás: személyek mozgása, akik vagy orálisan, vagy tárgyasított információ eljuttatásával biztosítják a transzfert (a személyek mozgása nélküli információtovábbítás csak a 19. század terméke).[3] *Célja* adott információközösségeknek a viselkedés optimalizálásához szükséges mértékű gyarapítása. S noha a modernitás iparszerűvé tett hír-üzemeinek ismeretében[4] ösztönösen szervezettségre és intencionalitásra asszociálunk, (ahol aztán kiegészítő céllá válik a hír eladása is), valójában minden 'hír', ami individuumok vagy közösségek információs szintjének emeléséhez új elem közvetítésével járul hozzá, akár spontán módon is. Tekinthejtük úgy, hogy változatlan méretű közösség információs készletét növeli meg, de úgy is, hogy az adott információ köré írható (avval rendelkező) közösségtagok számát gyarapítja (az információ "szórásával").

A hírforgalom és az információáramlás kérdéseivel eddig tipikusan politika-, gazdaság- és művelődéstörténeti (vagy speciálisabban és elsősorban: diplomácia-, kereskedelem és tudománytörténeti) kontextusban foglalkozott a szakirodalom, amelynek az ezredforduló után látványos lökést adott a hálózattörténeti megközelítésmód kialakulása és népszerűvé válása. A legfőbb forráscsoporttá nem véletlenül lettek a megőrzött levelek és levélgyűjtemények, ezeken keresztül ugyanis a kutatók könnyűszerrel rekonstruálhatják a kapcsolati szerkezeteket, azonosíthatják az üzenetforgalom csomópontjait, az erős és gyenge kötéseket, az irányokat és a sűrűségeket. (Az már más kérdés, hogy ebben a közleménycsaládban leginkább az adott hálózati szerkezet feltárása, leírása, vagy a közlekedő tartalom forrásként való felhasználása és más diskurzusokba építése a célfüggvény, és nem az információközösség változása és a valóságra gyakorolt hatások közti kapcsolatok feltárása). A kora-újkor nyomtatás révén sokszorosított hír-organumaival foglalkozó gazdag irodalma is egyre inkább hír-hálózatokat kezd ott látni, ahol korábban szállítási útvonalakat vagy hírfogyasztó közönséget (G. Etényi, 2012, Hanny, 2014 és ld. különösen Rákóczi István korábbi (Rákóczi, 2011) és mostani tanulmányát ebben a lapszámban).

A levelezés és a rendszeres, intézményes üzenetovábbítás története kétségkívül a legfontosabb, de nem kizárólagos része az átfogóbb információáramlási térnek, amelyhez számos más gyakorlat és működésmód is hozzátartozik. Az utazók (legyenek azok főurak, egyházi személyek, kereskedők, orvosok, peregrinusok vagy akár szakadatlan mozgásban lévő katonák) individuális információs gyarapodása a megosztási helyzetektől függően tudta növelni kisebb vagy nagyobb csoportok információs készletét.[5] De ne csak a külhoni, "beszámolóval" végződő hosszabb utakra gondoljunk: a papi mobilitásra, vizitációra (Szűcs, 1972), klerikusok és laikusok találkozásaira (Erdélyi, 2011), a falvak közös határjárásain részt vevők információcseréjére, a nagyvárosok iparos körzeteiben vagy a kolostorfalak alatt érintkező termelők és vásárlók találkozásaira, a piaci forgatagra, ahová megfelelő késéssel és műfaji átalakulással számos egykori köztörténeti hír és magaskulturális tartalom szivárog át. A települések kisközösségeit összeabroncsoló pletykahálózatokra, amelyek egyúttal a bizalom zárt köreiként is működtek (Slíz, 2004), vagy a kocsmára, mint települési információs agorára (Erdélyi, 2004). A kikiáltásra,

kidobolásra, közhírré tételre, mint irányított kulturális normaképző-és viselkedésszabályozó technikára. Céhbehívó táblák körbeküldésére. Képes mesélők látogatásaira. Az ellenséges veszélyre, természeti katasztrófára való felkészülést támogató jelző-és riasztó rendszerekre (ahogy Illik Péter tárja fel e számban a törökök érkezésére vonatkozó hírek terjedésének mechanizmusait a Magyar Királyság egyes falvai között).

Mindebből az is következik, hogy az információáramlás történetének feltárásába a következő időszakban számtalan, eddig ilyen szempontból fel nem használt vagy figyelembe nem vett forrást is érdemes lesz bevonni. Szommer Gábor *hajónaplók* használatátörténetével és kereskedelmi kirendeltségi feljegyzések rekonstruálja a navigációs ismeretek fejlődését (legutóbb: Szommer, 2012), Novák Veronikának egy 15. század elején élt párizsi *polgár naplóját* (Novák, 1999), Radek Tündének középkori *német krónikák* magyar vonatkozású részeit vizsgálva sikerült hallatlanul sokszínű, gazdag képet nyújtani a korabeli hírforgalom szereplőiről és szokásairól (Radek, 2014). Ebben a válogatásban Rábai Krisztina izgalmas tanulmánya igazolja, hogy még *szamadáskönyvek* is milyen gazdag tárházai lehetnek az információáramlásra vonatkozó egykorú adalékoknak.

A híráramlás kutatása (historiográfiájának áttekintésére ld. Novák, 2007 és kis mértékben Z. Karvalics, 2004) eddig a távolsági és intézményes hírtovábbítás műfajaira, sebességére, intenzitás-és mennyiség-viszonyaira, valamint egyre inkább a topológiájára volt érzékeny. Érthető az is, hogy az információáram diffúz, helyi "köreit", csatornatípusait a mikrotörténeti megközelítések kezdték - sokszor mintegy mellékesen, más témák "oldalvizén" - feltárni. A tipikus kutatási kérdéseket Novák Veronika így összegezte egy korai tanulmányában (Novák, 1999: 100): "*Vajon milyen eszközök, rítusok, szereplők jelennek meg a hírek továbbadásának rendszerében? Kikhez és miért éppen hozzájuk jut el ez vagy az az információ? Egyáltalán mi számít hírnek a közösség szempontjából, vannak-e különösen jelentős témák? Mennyire működik kielégítően a rendszer? Milyen az információáramlás térbeli megjelenése? Milyen szerepet játszik az egész jelenségben a központi vagy a helyi hatalom?*"

Ebben a bevezető tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy néhány, ez idáig kevesebb figyelemre érdemesített irányt és lehetőséget körvonalazva az információáramlás történetével foglalkozó újabb kutatások számára jelenítsék meg három, izgalmasnak, hasznosnak és időszerűnek tűnő szempontot.

Hír, információ, adat: a szótörténettől a jelentésrégészetig

William A. Craige (1931) gyűjtéséből tudjuk, hogy mitután a latinban igeként '*informare*', névszóként '*information*' formában használt szó az ófranciából a középkor elején átszűrődött az angolba, évszázadokon át legalább fél tucat eltérő írásváltozata versengett egymással (*informatiou, informacioun, informatyoun, informacion, informacyon, informatiod*).[6] A később domináns formává váló, mai napig uralkodó '*information*' alak a 17. században nemcsak az írás módjában, hanem jelentésében is kezdett megszilárdulni: hogy elsősorban tény (fact) és hír (news) értelemben használták, arra Craige számos meggyőző példát hoz, a legkorábbiak egyaránt 1655-ből valók.[7]

A közelmúltban Szommer Gábor, a kora-újkorai brit és holland tengeri kereskedelmet információ-történeti keretben vizsgáló kiváló magyar történész rendkívül érdekes szöveghelyre bukkant levéltári kutatásai során, egy 1618. október 20.-i misszilis levélben.[8] Ebből feketén-fehéren kiderül, hogy az információ szónak van legalább egy olyan korai előfordulása, amelynek jelentéstartománya jócskán túlmegegy az eddigi megfeleltetéseken. Az alábbi, teljes szöveg-környezetével közölt forrás alapján az információ korabeli definíciója ez lehetne: "*nem személyesen megtapasztalt, hanem közvetetten, értesülés formájában megszerzett, tehát emiatt a gyakorlati felhasználás szempontjából alacsonyabb értékű ismeret-elem*". Lássuk hát, miként öltik a szót a kereskedő urak.

"*Nincs kétségünk, hogy az ott átvett, az Ön számára innen küldött és egyéb áruk értékéről, amelyek el lettek adva, elegendő tapasztalatra tett szert. / Viszont erről hiába vártunk tájékoztatást a szárazföldi útvonalon keresztül, nagy csodálkozásunkra semmi ilyet nem kaptunk. Az Ön korábbi levele csak információkon alapul, és nem a saját tapasztalatain. Ezek hiánya megnehezítette készleteink gyarapítását, annál is inkább, mivel néhány ilyen áru errefelé nem szerezhető be, mások pedig annyira megrongálódtak, hogy nem használhatók (amiről alkalmasabb helyen bővebben értekezünk majd)*".[9]

Nem tekinthetünk el attól, hogy esetünkben nem akármilyen információról van szó: egészen pontosan *ár-információról*. Milyen is annak a természete? Hogyan határozhatnánk meg? Olyan tényként, amely okoskodás, megfontolás, gondolkodás, mérlegelés (reasoning) vagy számolás (calculation) alapja lehet, valamint rögzített kiindulópontja - itt: (érték) - mérésműveleteknek. Csakhogy ez nem más, mint egy másik jól ismert kifejezés, az *adat* (data) definíciója az Oxford English Dictionary szerint, a 17. sz. közepéről, ahonnan első előfordulását ismerjük (egész pontosan: 1646-ból).[10] Vagyis: a hallomáson alapuló értesülés a jelentésváltozásban megnyilvánuló hétköznapi értelmezés szerint különösen az adat-természetű dolgok esetében teszi kétségessé, bizonytalanabbá a szerzett ismeretet.

A kereskedői levél tehát még az információ kifejezést használja, de már (ár)adatot ért alatta. Mivel az információnak arra a speciális fajtájára, amit le akar írni, még nincs "szakosított" elnevezés, így az egyértelműen azonosítható értelem a kontextusból, a szöveggörnyezetből bomlik ki. Olyasmit érünk tetten, amit a nyelvfejlődésben ritkán sikerül ennyire tisztán meglátni: a hasonló, de fontos modalitásaiban eltérő jelentésű szavak megjelenésének időbeli rendje mögötti logikát, ahogyan a jelenségek bonyolódását az azokra reflektáló kifejezések neologizmusokkal követik.

Az információáramlás aspektusaira, a közlekedő tartalom természetére vonatkozóan használt korabeli kifejezések összevetése mai terminusokkal jelentésrégészeti feladat: siker esetén lehetővé válik egy-egy szó

autentikus értelmének azonosítása, egykori értelmezési tartományának és rokonsági hálójának, szinonimáinak áttekintése. Ez kutatás-módszertani kihívás is, amelynek Novák Veronika egy önálló fejezetet is szentel mintaszerű monográfiájában - ld. Novák, 2007:13-18.).

Csak hogy a szinonimák, a szó-bokrok és a polyszémia - másképpen: a nyelvfejlődés lexikai rétege - mögött legtöbb esetben egyfajta *naiv ismeretelmélet* nyilvánul meg: a kifejezés-és jelentésváltozásokat, a neologizmusokat és a szótári differenciálódást a beszélőközösségeknek az információhíztartás bonyolódására adott válaszként kell értékelnünk. Emiatt a jelentésváltozásnak - és mögötte a jelentésrendszereknek ill. szócsaládoknak - is a kutatás tárgyává kell válniuk, különös tekintettel a nyelvek közti átvételekre és a latinra mint középkori lingua francára. A latin szótárak például a hír jelentésű *fama* mellett még 12 kifejezést sorolnak fel ugyanilyen értelemben. Ám amit mi kvázi-szinonimáinak látunk, amögött időbeli, térbeli és kulturális jelentéskülönbségek sejlének fel, amit kibogozni vérbeli kihívás. A középkori németben látszatra ugyanolyan értelemben használt 'üzenet' (*botschaft*) és 'hír' (*mære*) értelmezésekor kiderült például (Radek, 2014), hogy a *mære* szó egyébként jelölhet mindenfajta írásban és szóban közölt dolgot is, ill. történetet is, miközben a *botschaft* jelentéstartományában megbújik az, hogy "vételet" akció, operáció követi. Végtelenül izgalmas történeti nyelvészeti feladatnak tűnik tehát, hogy az információáramlás szókészletének jelentéstörténeti kronológiája a különböző nyelvek közti konkordancia-vonatkozásokkal és származási útvonal-rekonstrukciókkal együtt íródni kezdjen.

Erre annál is nagyobb szükség van, mert mind gyakoribb a "historiográfiai neologizmus" is, ahol maga a történész ad nevet egy-egy jelenségnek, az általa fontosnak tartott modalitások tisztázásának szándékával. A Stefano Borgia (1731-1804) levelezését vizsgáló Maria Stuibler például szükségesnek tartja különbséget tenni az *informátor* és a *korrespondens* között: "*míg Borgia fő és periférikus korrespondensei a tudós levélváltások jellemző képviselőinek nevezhetők, akiknek az anyagi és immateriális megosztáson alapuló levelei összhangban álltak a tudós csere erkölcsével, addig az informátorok nem illenek bele ebbe a klasszikus keretbe. Ezek olyan levelezőpartnerek voltak, akiket Borgia felkért, vagy akik önként nyújtottak neki információkat egy bizonyos tudományterületről - akár egyszerű tájékoztatás, akár forrásmegjelölések vagy - kiértékelések formájában, anélkül, hogy szükségképpen ezen a területen maguk is tudósként tevékenykedtek volna. Itt nem a kölcsönös megosztás állt az előtérben, hanem az információk bekérése, és ennek a kérésnek a teljesítése. Ez a fajta levelezőkapcsolat informátori kapcsolatként definiálható, mivel itt bizonyos információk átadása állt az előtérben. Az információ áramlása egyoldalúan csak az informátortól az információt bekérő vagy fogadó levelező partner felé irányult, mivel a kölcsönös információcseréhez hiányzott közöttük a tudós vagy személyes tudás közös kontextusa.*" (Stuibler, 2014:145).

Miért jelentős ez a különbségtétel? Elsősorban azért, mert ezidáig szinte kizárólag korrespondenseket vizsgált a történeti irodalom, az erasmista levelezőhálózatától a Republica Litteraria-ig. Pedig az informátorok is óriási szerepet játszottak, igaz, elsősorban nem a tudáscserében, hanem adott tudáskompozíciók megalkotásához szükséges elemi információk egyirányú továbbításában. Conrad Gessner (1516-1565) kiterjedt levelezőhálózatában (részletes bemutatását ld. Ogilvie, 2006:61) a korrespondensek mellett már sok informátort is találunk, akik Gessner zoológiai, botanikai, nyelvtudományi és bibliográfiai alpműveinek adatszolgáltatói voltak - és akkor még nem beszéltünk olyan hálózati csomópontokról, mint Aldrovandi, Clusius vagy Bauhin. Egy fiatal brit kutató, Christoph Kudella nem véletlenül nevezi *adathálózatoknak* is a levelezők virtuális közösségeit (Kudella, 2013) - és akkor hol vagyunk még Athanasius Kircher (1601-1680) közel 800 levelezőpartnerétől, szerte a világban, vagy még inkább Tycho Brachétól (1546-1601), akinek uranienborgi "adatfeldolgozó központjába" Európa minden szegletéből érkeztek a csillagászati megfigyelési adatok (Mosley, 2007)?

Egyébiránt a korrespondensek sem csak hasznos és békés privát jelentéscserével múltatták az időt: magánleveleik egy részével (később levelezésköteteik kiadásával) már *a nyilvánosság* (illetve annak tudatos alakítása) felé törtek utat - ld. pl. Gessner szenvedélyes, sokfordulós, szándékoltan a közönség számára komponált és publikussá tett levélváltását Pietro Andrea Mattioli-val 1555 és 1565 között, egy ártatlan növénykérőről készült rajz helyességét illetően (Delisle, 2004). Sőt, ha érzékenyek vagyunk a különbségekre, azt is fel kell ismernünk, hogy például informátorból és korrespondensből is többfélét találunk a közép-és kora-újkorban: a levélkapcsolat állandó és alkalmi jellegétől, spontán vagy tudatos "kiépítettségétől", az adatközlés önkéntességétől vagy kötelező mivoltától, az anyagi vagy intellektuális ellentételezés formájától és mértékétől függően[11] létesíthetnénk kategóriákat - ha a leírás pontossága ezt igényelné és a vizsgálható sokaság ezt megengedné.

S ahogy mindezek mögött nem tudjuk nem észrevenni *az információtermelés iparszerűsödését*, mint felhajtóerőt, úgy kell felfigyelnünk a hír-terjedés sebességének egy különleges kontextusára is.

Sebesség, szinkronicitás, standardizáció

A hírek továbbításának idő-szükséglete viszonylag jól rekonstruálható a forrásokból. Nem véletlen, hogy a második világháború után Pietro Sardella úttörő munkáját Fernand Braudel és mások adatgazdag elemzései követték, olykor méreterős idősorokon. Az információ továbbításának sebessége azonban funkcionálisan szinte kizárólag nevezetes célcsoportok esetében érdemesült figyelemre: ha ár-információról volt szó, a *gazdasági szereplők*, ha közéleti értesülésről, akkor a *politikai elit*, [12] ha folyamatban lévő hadműveletekkel kapcsolatos üzenet továbbításról, akkor a *katonai vezetők döntéshozatalának támogatása szempontjából*.

Az azonnali, gyors és sikeres döntéshozatalt elősegítő hírek világa azonban csak egy különleges fontos, ám mennyiségileg elhanyagolható része az információk főáramának. (Ide természetesen bele kell értenünk a kis

közösségen belüli koordinációs célú kommunikáció minden fajtáját, amely - jellemzően - azonnal cselekvésbe fordul, így inkább programszerűen lezár, és nem elindít információs hurkokat.) Az igazi volument a világ jelentéssel rendelkező vonatkozásainak, eseményeinek követése környékén találjuk, ahol a szocializációval megszerzett világképet erősítik meg vagy bombázzák folyamatosan a megismerés határait kitérítő értesülések. Ebben az összefüggésben nem az lesz elsősorban érdekes, hogyan jut el egy hír az első fogyasztóig, hanem az, hogy *mikor éri el az utolsót* - mik a teljes terjedésmintázatok, illetve azok idő-és térbeli paraméterei? Ráadásul az áramlások terében egyidejűleg számtalan forrásból származó számtalan hír kering, különböző útvonalakon, sajátos metszeteket képezve, s alapértelmezésként kezelve az örök ideiglenességet - hiszen egy következő hír azonnal újrarajzolja az információközösségi határokat.[13] Minden, az információközösségbe adott időben és adott tér-tartományban belépő új információ fragmentációt okoz, hiszen kezdetben a közösségnek csak kiválasztott, kis számú tagja birtokolja, s ez átmenetileg elválasztja azoktól, akik még nem bírnak az adott ismeret-elemmel. Amint sikeres terjedéssel "végigfut" a közösségen az új hír, magasabb információs szinten helyreáll az eredeti információközösség, megszűnik a fragmentáció.

Képzelnünk el egy fodrozatlan felszínű, tükörsima tavat. Ha valahol egy kavicsot ejtünk bele, koncentrikusan tágulva útnak indul egy hullámocskák, amely csak a parton törnek (szűnik) meg. Miközben azonban "terjed", a tó másik pontjain újabb és újabb kavicsok hullanak a vízbe, újabb és újabb körök indulnak el, amelyek szakadatlanul és változatos formában metszik egymást, interferálnak: felülről nézve egy mind kaotikusabbnak tűnő, kiszámíthatatlan mintázatot alkotva. Ha a kavicsok jelképezik az új értesüléseket, híreket, a hullámok az információ terjedését és a víztömeg a közösség információs összvágyonát, akkor vajon hogyan határozhatunk meg *információs jelenállapotot*? Hiszen ahogy a hírré váláshoz, hírré tételhez,[14] a tér leküzdéséhez is szükségszerűen időre van szükség, emiatt a térben elhelyezkedő egyes közösségtagokat szükségszerűen különböző időpillanatban éri el adott információk. De mivel közben már más információk is úton vannak, emiatt azok is különböző információs állapotú egyéneket és közösségeket érnek el. Mire az információs szinkronicitás biztosítható lenne, már új fragmentációk szabadlaják az információközösségeket.[15]

Ebből fakad a 19. század második felének különös jelentősége. Amikor a hírközlés forradalmának köszönhetően az információ továbbítása felgyorsul, vagyis a tér leküzdéséhez már egyre kevesebb időre van szükség, kézzelfogható közelségbe kerül az információk valós idejű szétterítése. A Baltimore-t Washingtonnal összekötő távírvonal átadása után az egyik helyi lap, a Baltimore Patriot újságírója lelkesen jelenti ki, hogy mivel az egy képviselőházi döntés megszületése és náluk hírként való megjelenése között csak két óra telt el, "*a térbeli távolság semmivé válik*" (Neil Postman nyomán idézi: Kovács, 2014: 108). Evvel indul el az a (gyorsuló) folyamat, amelynek köszönhetően "*a tér szervezésének immáron nem a termelés logikája szab keretet, hanem az információáramlás logikája*".[16] Az "élő" rádiós és televíziós közvetítések, a kamerajeleket azonnal az Internetre továbbító "streaming" és az instant üzenetváltások mediális világában már csak az elektronikus jelek tartalomhű továbbításának időszükséglete távolít el a valós idejűségtől: a leküzdendő nagyságrend már a másodperc.[17]

A szinkronicitás hiányát az információközösségek standardizációval orvosolják, amelyeknek különböző erejű kontrollstruktúrákkal szereznek érvényt. A fragmentáció sok-sok áttételen keresztül érvényesülő hatását súlyosbító alternatív értelmezési ill. transzformációs pályák korlátozásával elérhető, hogy a "befogadás" időbeli eltérései ne nagyítsák fel a lehetséges különbségeket az egyes tartalmak esetén. A hírek, a diplomáciai iratok vagy a levelek hol ajánlás-szerű, hol szigorú *formai szabványosítása* (protokollarizációja) - később: a könyvek sokszorosításon keresztül megvalósuló identitása - pontosan ezt a célt szolgálják. A levélírás művészetének tanítása, levéltípusok, mintalevelek "standardizációja" korántsem a 18-19. század terméke: a legkorábbi *formulariumok*, a levelek helyes kompozícióját mintalevelek segítségével tanító kéziratok gyűjtemények már a 11. században népszerűek és sok felhasználási területüket ismerjük a korai középkorban is. S nemcsak az egyházi vagy politikai elit,[18] hanem a "köznép" képviselői esetében is - a brit formulariumok már a 13. századból is tartalmaznak efféle mintaleveleket (Carlin and Crouch, 2013).

Ugyanilyen standardizációs célokat szolgálnak az információáramlás "megtisztítását" célul kitűző szabály-és normarendszerek: a nyelvi közlés megrendelése (adott nyelv használatának előírása vagy tiltása), nyelvi protokollok kialakítása (például "kötelező" megszólítások, eufémizmusok), a káromkodás és az obszcén, trágár beszéd tiltása, a kártékony rémhírek tilalma és szigorú szankcionálása, a változatos cenzúraformák. Révükön mindig is az alternatív nyelvi és gondolati normák "kigyomlálását" remélhették az információáramlás hatalmi és ideológiai fazon szabásai, amelynek révén a fragmentáció veszélyt hordozó változatossága volt csökkenthető. Ezekkel a kérdésekkel eddig szinte csakis "művelődéstörténeti kis színesek" formájában foglalkozott a szakirodalom, az információközösségi nézőpont részben rekontextualizálást, részben új, feltáró kutatásokat inspirálhat. Az általában a központi hatalomra függesztett kutatói tekintetekkel szemben például Hegyi Ádám tanulmánya izgalmas rekonstrukcióval mutatja be ebben a válogatásban, miként működtek ezek a mechanizmusok jóval kisebb körben, akár egy egyházmegyén belül is.[19]

Késés, adatvesztés, redundancia és multiplikáció

1815. január 8.-án Louisianában, New Orleans mellett brit és amerikai csapatok szokatlan heveséggel csaptak össze egy három éve kitört háború egyik legvéresebb csatájában. Több százán estek el vagy sebesültek súlyosan meg. Egyik résztvevő sem tudta, hogy a belgiumi Gent városában a két fél tárgyalódelegációja akkor már két hete aláírta a békeszerződést - a nagy anyagi és élőerő-pusztulás elkerülhető lett volna, ha a békekötés híre gyorsabban ér a helyszínre.

Bátran különösnek mondható, hogy miközben a társadalomtudományokat a szükségesnél jobban befolyásoló modern, matematikai-statisztikai információelmélet elsősorban a zajos csatornán átvitt jelek fizikai és mennyiségi mutatóira érzékeny, ez a vonatkozás eddig mennyire hidegen hagyta az információáramlás korai történetének kutatóit. És ne csak a késésre (illetve annak olykor pusztító következményeire) gondoljunk, hanem a már útnak indított üzenetek elveszésére, a célba érést akadályozó összes momentumra[20]. A bejártott, kiépített (posta)útvonalak ellenére minden egyes üzenet esetében számítani lehetett arra, hogy nem jut el a címzetthez. A posta is gyakran hibázott, a küldöncökre rablók leselkedtek, az alkalmi levélhordók úti célja megváltozhatott, háborús övezeten áthaladni nem volt ajánlatos, a pestis miatti határ-lezárások reménytelenné tették a továbbítást (sőt, gyakran itt még a levelek felbontására is joga volt a hatóságoknak). Az elveszett, elkeveredett, célba nem érő, "kimaradó" üzenetek állandó beszédtémát jelentettek a levelezőhálózatokon belül - nem véletlen, hogy (már az ókortól kezdve) kialakult a fontos küldemények többszörös továbbításának gyakorlata.[21] Az eltérő útvonalakon indított, több példányban másolt szövegek világa részben az Internet (csomagkapcsoláson alapuló) útvonalválasztására emlékeztet, részben egy lépéssel közelebb visz a klasszikus multipont-multipont elvhez, amikor egy hálózati közösség tagjai közül mindenki olvashatja mindenki levelét, mert annyi példányban indulnak útnak, ahány hálózati tag van. Ez, tudomásunk szerint elsőként az erasmista levelezőhálózaton belül vált gyakorlattá (Z. Karvalics, 1998).

A hírújságok, hírlevelek, hírkönyvek sokszorosításának éppen az volt a különleges jelentősége, hogy noha a terjedés időbeli paramétereit nem változtatták meg (ugyanazokon a csatornákon, ugyanolyan sebességgel jutottak el a címzetekig, mint a kéziratos levelek), ám forradalmat okoztak az *adatszolgáltatás* oldalán: néhány elvesző vagy kimaradó példány ellenére már nem eredményeztek érzékelhető gondot az információhíztartásban. Könnyűszerrel lehetett pótolni őket.

Az információáramlás "fizikai oldalának" legizgalmasabb kérdését evvel együtt minden bizonnyal a *multiplikáció* alakváltozatai jelentik, legyen az szóbeli (hír-láncokkal, az új információ közösségen belüli terjedésével),[22] írásbeli (kéziratos másolással, továbbküldéssel) vagy a kettő valamilyen (akár többszörös) kombinációja.[23] Érdekes módon eddig nem a történettudományt, hanem az innovációk (mint különleges információs alakzatok) terjedésének mechanizmusaira érzékeny közgazdaságtant[24] foglalkoztatta elsősorban az a jelenség, ahogyan az információt és a tudást hordozó jelformák átszivárognak, átszordulnak, átterjednek, kisugárzanak a közösségben (és különösképpen a vállalati szervezeten belül és a vállalatok között). Valamennyi felsorolt kifejezés az angol 'spillover' szinonimája, és mindegyik elő is fordul a hazai szakirodalomban, amikor az 'information spillover' és a 'knowledge spillover' megfelelő fordítását keresik. A magunk részéről (hűen a vízfelszín-metáforához) a tovagyűrűzést tartjuk a legkifejezőbb magyar változatnak.

Már a gazdaságtudomány egyik atyja, Alfred Marshall (1842-1924), a tudás-tovagyűrűzés fogalmának megalkotója is tisztában volt vele, hogy a népesség sűrűsége (density) és mérete miatt a nagyvárosi környezet a legalkalmasabb az információ gyors fizikai sokszorosodásához. Míg az agrárkultúrában a város a mezőgazdasági és kézműves termékek fizikai cserehelye, az ipari korszakban a tömeggyártás fizikai helyszíne, addig ma elsősorban a szakadatlanul egymásra ható gondolatok olvasztótégelye (Carlino, 2001). Ez a korszakolás azonban egyenesen arra csábít, hogy az agrár-és az ipari civilizáció várostörténeti irodalmában is egyre erősebb vonulattá váljon a korai városok információ-multiplikáló szerepének vizsgálata.[25]

A multiplikáció (vagyis nem személyes tapasztalat) révén megszerzett ún. 'másodkézből kapott információ' (vicarious information) mostanra már önálló költség-haszon elemzése is van (De Backer - Gurven 2006), amelyből kiviláglik, hogy a személyes tanulás nagy költségeihez képest gyorsabban és alacsonyabb "bekerülési költséggel" juthatunk a szükséges ismeretekhez másoktól. Megosztási és felhasználási hajlandóságunk azonban attól függően alakul, hogy együttműködő vagy versengő közösségben történik-e az információcsere, illetve hogy miként tekintünk az információ igazság-értékére. Ez az elemzési keret rendkívül hasznos lehet minden esetben, amikor demográfiai vagy társadalmi komplexitás-növekedéssel megragadható történelmi időszakban vizsgáljuk az információközösségek világát.

A felvetett szempontokat számos helyen és módon érintik, árnyalják, illusztrálják e válogatás tanulmányai[26]: csak remélhetjük, hogy a hazai és a nemzetközi szakirodalomban mind több olyan új feldolgozás születik, amelyek nyomán egyre nagyobb felbontásban alkothatunk képet az információáramlás és a hírforgalom eddig árnyékban maradó vonatkozásairól.

JEGYZETEK

[1] John Milton: *Elveszett Paradicsom Hatodik könyv* Ford: Jánosy István Magyar Helikon, 1969 96.o. eredetiben: ... and found/ Already known what he for news had thought/To have reported.

[2] Az információ metaforáiról ld. Slíz Mariann alapos áttekintését (Slíz, 2012)

[3] A postagalambok vagy az üzenetküldésre használt más állatok (pl. kutyák) extrém "alosztályok": nem az a kérdés, hogy személyek-e (nem azok), hanem az, hogy a személyek fizikai mozgását szükségtelessé teszik ugyan, ám betanításukba életidő és emberi tevékenység fagy bele. Így nem kiváltják az élőlétüket, hanem transzformálják azt. A postagalambok korai históriájára ld. Marton Szabolcs tanulmányát ebben a válogatásban.

[4] "Mai napig az iparosított információáramlás korában élünk" - hívja fel a figyelmet Anthony Beavers (2012).

[5] Az utazás információtörténeti aspektusairól különlegesen gazdag elemzést olvashatunk Fedeles Tamástól (Fedeles, 2014) és ebben a lapszámban Ugyr Bálinttól.

[6] Az első ismert és fennmaradt írásos említést Geoffrey Chaucernél találjuk, 1386-ból (*Dame Prudence and hire wise informacions and techynge*) (Koochang et al, 2008:50).

[7] "*Letters purchest ... upon the sinister informatioun of James Leslie*" és "*The counsell having... taken sufficient tryall and information of the supplicant*".

[8] Thomas Kerridge, Thomas Rastell és Giles James levele Suratból Thomas Barker számára, Perzsiában. 1619.10.29. Original Correspondence No. 817. India Office Records, IOR E/3/7 fol. 52. Köszönöm a forrás megosztását.

[9] A szöveget Szommer Gábor fordításában közöltük. A kiemelések, mint korábban is, sajátjaink. Az eredeti angol szöveg átírata: *The goods there (?) received, as well those sent you from hence as the rest discharged for (?) the prices, we doubt [=doubt] not you have sufficiently experienced their values; / advice whereof we expected overland long ere this, and very much marvel we have not received any. / Your former [letter] being grounded only upon information and not your own experience. The want whereof has shortened our supply, the rather also that some of them are not here to be gotten and part of the rest so wasting as they cannot be preserved. Whereof in a fitter place we shall enlarge.*

[10] A latin *datum* pluralisaként, de egyes és többes számban is használatos módon került be az angol nyelvi rendszerbe, szintén ófrancia közvetítéssel. Az idézett szöveg (Henry) Hammondtól származik: "*from all these heap of data it would not follow that it was necessary*" (Koochang et al. 2008:50)

[11] Hogyan nevezzük például azokat a peregrinusokat, akiknek az egyetemjáráshoz szükséges költségeit részben vagy egészben arisztokraták állták, nemcsak a visszahozott tudás reményében, hanem a peregrinusokból formált egyfajta magán-hírügynökség felállításának céljából is? A rendszeres, levélben megküldött híradások sokszor szerződésben szabályozott elvárások voltak. (A részletekre ld. pl. Hoffmann, 1980). Korábbi ártörténeti forrásunkra emlékezve: van olyan peregrinus például, aki 1741-ben Utrechtben "szinte teljességre törekvő összehasonlító ártájékoztatót" küld patronusának (Hoffmann, 1980:454).

[12] Radek Tünde adatgyűjtéséből például megtudjuk, hogy rendkívül fontos eseményeknél (egy uralkodó fogságba esése vagy halála esetében) kifejezetten ún. gyors-hírvivőket (*schneler pott*) alkalmaztak, és a sürgősséget változatos módon fejezték ki időhatározókkal. "Nagyon sebesen", "rohanvást" (*vil drât*), "gyorsan", ill. "hirtelenjében" (*snelliglich*), 'gyors ütemben', azonnal cselekedve (*algeriht, zehant, vagy von stund an*), esetleg *gerant* (vagyis "rohanvást"/"vágatva"). (Radek, 2014:108)

[13] Érdekességként jegyezzük meg, hogy Charles S. Elton az ugyanígy nyílt rendszerként felfogott állati közösségekre is hasonló törvényszerűségeket tartott érvényesnek (Elton, 1966). "*A közösség minden egyes tagja részleges összeköttetésben áll másokkal, nem szükségszerűen (bár leggyakrabban) a legközelebbi szomszédal. Ez az összeköttetés adja a közösség tartószervezetét (girder system), minden ökoszisztémában jelen lévő univerzális elvként*".

[14] Nem véletlen, hogy a technikaként már az ókorban is létező gyorsírásra parlamenti és hírügynökségi környezetben volt először iparszerűen szükség, minderre ld. Hajdicsné Varga Katalin tanulmányát ebben a válogatásban.

[15] Elmar Holenstein (1995) figyelt fel rá, hogy a fragmentációt nemcsak az információ terjedése okozza, hanem eleve "*minden kultúra egy sor rész-kultúrára (szubkultúrára) oszlik, olyan határvonalak mentén, amelyeknek közvetlenül semmi közük az adott kultúrához magához: mint pl. az életkor, a nem, a foglalkozás, a státus, a réteg, a régiók és fejlődési törvények, (miközben) ugyanazon társadalmi réteg összehasonlító természetes életkörülményei, túl egy adott kultúra határain, helyenként olyan közös tényezőket mutatnak fel, amelyben az egyik nyelvi és kultúrközösség más rétegei nem osztoznak*".

Vagyis: miközben a külső információk eleve fragmentált térbe érkeznek, mégis létezik egy mechanizmus (amit Holenstein a "fontos érték-képzetek konvergenciájának", Pléh Csaba (2000) a reprezentációk összehangolódásának nevez), amely akár "történelmileg és geográfiailag egymástól távol eső kultúrák esetében" is szinkronizációt biztosít - az élethelyzet és az élettevékenység azonossága vagy hasonlósága miatt közvetítés nélkül azonossá vagy hasonlóvá fejlődő információs készletük formájában.

[16] A Lash és Urry nézeteit (Lash-Urry 1994: 241-251) ismertető Sík (2013) értelmezésében itt a kérdés "*a modernitásra jellemző társadalmisított idő "valós idővé" való átalakulása, vagyis a társadalmilag kontrollált napirend, életút és kollektív időhorizont feloldódása az áramlások terében. ... Hasonlóképpen a térhasználathoz, az időhasználat is döntő jelentőségű a reflexív felhalmozás szempontjából: erre azoknak az individuális vagy kollektív cselekvőknek nyílik igazán lehetősége, akik adekvát módon reagálnak a valós idejűség kihívásaira*"

[17] Például olyan esetekben, amikor egymástól távoli felhasználók egy időben, koordináltan szeretnének cselekedni - mint a virtuális kórusoknál, ahol a közös ének-élményhez teljes értékű valós idejűségre van szükség.

[18] Alberik Monte Cassinóban, 1075-ben állította össze *Breviarium de dictamine* című munkáját. A világi oldalon a legismertebb formularium II. Frigyes császár főminisztere, Petrus de Vinea (cca. 1190-1249) levélgyűjteménye,

amely később alapvetően határozta meg a királyi (elsősorban a brit) kancelláriák mindennapi gyakorlatát a 13. század második felében.

[19] Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne számítana továbbra is relevánsnak a különböző autokráciák gyakorlata a közvélemény-formálás totális módszereivel - ahogyan Reszler Gábor tanulmányában látjuk, miként terem a sztálini Szovjetunió alternatív valóságot a tájékoztatáson keresztül.

[20] Beleértve például a papír vagy a posta drágaságát, ami eleve korlátot szabott például peregrinusaink hírgyártási kedvének és lehetőségeinek. ("A Levél expedítőja itten sokban kerül" ... "igen drága lévén itten a Posta") (Hoffmann, 1980:235 és 46.)

[21] Mezopotámiában postagalambok segítségével jelezték, ha az üzenet idegen kézre került vagy megsemmisült (Z. Karvalics, 1994) - ma úgy mondanánk, hogy még az üzenetre vonatkozó meta-adat is külön üzenetként viselkedett.

[22] Pálffy Margit tanulmánya emeli ki e válogatásban, hogy "a kávéházakban, pubokban, vendéglőkben vagy családi körben is beszéltek a prédikációkban hallottakról (vagy olvasottakról) és megvitták a bennük foglaltakat".

[23] És ne feledkezzünk el arról, hogy a jel-példányok fizikai továbbélésének, megőrzésének, archiválásának igényével megteremtődött egy korábban nem létező információkezelési mód is: a felhasználó szempontjából másodhasznosításként, az információ szempontjából újra-értékesülésként.

[24] A memetikát, amely éppen a "közösségen belül sikeresen sokszorosuló tudattartalmak" vizsgálatát tűzi ki célul, nem tekintjük önálló diszciplínának. A mém és a mémkomplex (mémplex) fogalma valójában az egyszerűbb és összetettebb információk alakzatokkal egyenértékű, bevezetésük indokolatlan, a memetika szótárának használata nélkül is elemezhetőek ugyanazok a jelenségek. Eközben természetesen izgalmas fogalmi kihívást hordoz és figyelemre méltó felismerések megteremtője lehet a memetikai diskurzus, amelynek van olyan ága, amely a tartalomtól függetlenül a terjedés fizikai aspektusaira figyel. Legújabbban a University of Virginia indított 2013-ban olyan kutatási programot, amely az információáram leggyorsabb szereplőit jellemző "virális terjedés" történeti mintázatait kívánja feltárni ("természetesen" a kortárs üzleti használhatóság reményében"). <http://opengrounds.virginia.edu/images/Vonageviral130320.pdf>.

[25] Az információ-és tudás-tovagyűrűzés gazdaságtana számos további módon termékenyítheti meg a történeti kutatásokat. Nagyon hasznos lehet az *endogén* (közösségen belül képződő és ott elterjedő) és *exogén* (kívülről, a közösség-közi térből érkező) információk megkülönböztetése. Az innováció *geográfiájára* vonatkozó elemzések érdekes analógiákat szolgáltathatnak (Audretsch és Feldman, 2004). Olyan rekonstrukciókat pedig, amelyek például a gazdasági környezetről érkező jó vagy rossz híreknek köszönhető valutaárfolyam-változások különbségeinek okát magyarázzák (Ben Omrane-Hafner, 2009), bizonyosan izgalmas lenne tesztelni történeti anyagon is.

[26] A szövegek szerzői először előadásként formálták meg tárgyukat, amelyek a Nyíregyházi Főiskola Történeti és Filozófiai Intézetének 2013. november 21-22.- én megtartott Információ és társadalom c. konferenciáján hangzottak el. Az esemény megszervezéséért e tematikus válogatás társszerkesztőjét, Gulyás László Szabolcsot illeti köszönet.

IRODALOM

- Audretsch, David B. - Feldman, Maryann P. 2004: Knowledge spillovers and the geography of innovation. In: Henderson, J. V. & Thisse, J. F. (ed.), *Handbook of Regional and Urban Economics*. Elsevier, 2004 Vol.4. 2713-2739.
- Beavers, Anthony F. 2012: In the Beginning Was the Word and Then Four Revolutions in the History of Information. In: Demir, Hilmi (Ed.): *Luciano Floridi's Philosophy of Technology. Critical Reflections*. Springer, 85-103.
- Ben Omrane, Walid - Hafner, Christian M. 2009: Information Spillover, Volatility and the Currency Markets. *International Econometric Review* 1. 50-62. <http://www.era.org.tr/makaleler/390010.pdf> Letöltve: 2014. június 22.
- Carlin, Martha - Crouch David (Eds) 2013: *Lost Letters of Medieval Life. English Society, 1200-1250*. University of Pennsylvania Press.
- Carlino, Gerald A. 2001: *Knowledge Spillovers: Cities' Role in the New Economy*. Business Review 4. 17-26. <http://www.philadelphiafed.org/research-and-data/publications/business-review/2001/q4/brq401gc.pdf> Letöltve: 2014. június 17.
- Craige, William A. 1931: *A Dictionary of the Older Scottish Tongue from the Twelfth Century to the Seventeenth*. University of Chicago Press.
- De Backer, Charlotte J. S. - Gurven, Michael 2006: Whispering Down the Lane: The Economics of Vicarious Information Transfer. *Adaptive Behavior* 14(3) 249-264.
- Delisle, Candice 2004: The Letter: Private Text or Public Place? The Mattioli-Gesner Controversy about the *aconitum primum* Gesnerus 61. 161-176.

- Elton, Charles S. 1966: *The pattern of animal communities*. London, Methuen.
- Erdélyi, Gabriella 2004: Mindennapi élet és szóbeli kommunikáció a kora 16. században (Esettanulmány) In: Z. Karvalics-Kiss 2004 (szerk.) 57-81.
- Erdélyi, Gabriella 2011: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Libri, Budapest.
- Fedeles, Tamás 2014: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció, mint az információáramlás csatornája. *Világtörténet 1.* 67-102.
- G. Etényi, Nóra 2012: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. *Aetas 4.* 122-141.
- Hanny, Erzsébet 2014: Török háborúk, spanyol hírek. A hír útja és olvasója Spanyolországban a kora újkorban. *Világtörténet 1.* 125-137.
- Hoffmann, Gizella (szerk.) 1980: *Peregrinuslevelek 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szeged, JATE
- Holenstein, Elmar 1995: Összehasonlító kultúrfilozófia. *Magyar Filozófiai Szemle 6.*
- Koohang, Alex - Harman, Keith - Britz, Johannes (Eds.) 2008: *Knowledge Management: Theoretical Foundations*. Informing Science Press.
- Kovács, Gábor 2014: A politikai demokrácia sorsa az internet-galaxisban. In: Lányi, András - László, Miklós (szerk.): *Se vele, se nélküle? Tanulmányok a médiáról*. Complex (Wolters Kluwer) Budapest 105-126.
- Kudella, Christoph 2013: Erasmus and the 16th Century 'respublica literaria': Of Letters, Data and Networks (előadás az Oxford e-Research Centre-ben, 2013 Nov. 7. http://www.academia.edu/4534695/Erasmus_and_the_16th_Century_respublica_literaria_Of_Letters_Data_and_Networks (Letöltve: 2014. május 22.))
- Lash, Scott - Urry, John (1994) *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage ismerteti és elemzi: Sík (2013)
- Mosley, Adam 2007: *Bearing the Heavens: Tycho Brahe and the Astronomical Community of the Late Sixteenth Century*. Cambridge University Press.
- Novák, Veronika 2007: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- Novák, Veronika 1999: Párizsban mindenki erről beszélt. Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában. *Aetas 4.* 100-122.
- Ogilvie, Brian W. 2006: *The Science of Describing: Natural History in Renaissance Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pléh, Csaba 2000: A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertőzések. *Replika 40.* június, 160-185.
- Radek, Tünde 2014: Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban középkori német nyelvű krónikák alapján. *Világtörténet 1.* 103-124.
- Rákóczi, István 2011: Információs láncok, hírhálózatok és földrajzi ismeretek csatornája a töröktől felszabadított Magyarországról Portugáliában a XVII. és XVIII. század fordulóján. In: Déri Balázs, Menczel Gabriella, Szijj Ildikó (szerk.) *Per multos annos: Faluba Kálmán tanár úr 70. születésnapjára*. 313 p. Budapest: ELTE Eötvös Collegium; Atelier of Russian Philology; University of Tartu; Institute of Philology and Semiotics; Department of Semiotics; L'Harmattan, 196-207.
- Sík Domonkos: Lasch modernitáselmélete. *Jel-Kép 2013/3-4.* http://communicatio.hu/jelkep/2013/3_4/sik_domonkos.htm Letöltve: 2014 június 7.
- Slíz, Mariann 2004: A pletyka mint történeti forrás In: Z. Karvalics-Kiss 2004 82-107.
- Slíz, Mariann 2012: Az információ hatalom: az információ hétköznapi metaforái. *Aetas 4.* 13-21.
- Spink, Amanda 2010: *Information Behavior: An Evolutionary Instinct*. Springer.
- Stuiber, Maria 2014: Informátorok és korrespondensek Stefano Borgia bíboros tudós levelezésében. *Világtörténet 1.* 139-160.
- Szommer, Gábor 2012: Holland navigációs tudás Japánról 1608 - 1641. *Aetas 4.* 31-48.o.
- Szűcs, Jenő 1972: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények*, 43. 2213-263. o.
- Teszelszky, Kees - Zászkaliczky, Márton 2012: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. *Aetas 4.* 49-121.
- Z. Karvalics, László 1994: A távközlés adatbiztonságának őstörténete (i.e.3000 - i.sz.1889). *Magyar Távközlés 11.* 3-6.o.
- Z. Karvalics, László 1998: Egy közel ötszáz éves levelözőcsoport: az erasmista hálózat a 16. sz. elején. *Internet Kalauz*, január. 50-51.

Z. Karvalics, László: Bevezetés. In: Z. Karvalics-Kiss 2004. 7-19.

Z. Karvalics, László - Kiss, Károly 2004 (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Gondolat - Infonia, Budapest

[A tartalomhoz >>](#)

Marton Szabolcs

KÖZÉPKORI GALAMBPOSTA (SZENTFÖLD, EURÓPA, MAGYARORSZÁG)

2007-ben már tettem kísérletet a magyarországi galambposta középkori eredetének felderítésére.[1] Azóta annyira sok új információt találtam, hogy immár kibővítve kell újraírom az egykori tanulmányt. Magyar szemmel kerestem a postagalambok nyomait Európában a teljes középkoron át, hátha megismerve a külföldi galambhasználatot, a középkori magyar postagalambokra is tudunk következtetni ebből. Emiatt nagyon sok távoli helyen is a hazai galambászat kezdeteit próbáltam felfedni, az esetleges távoli kapcsolódási pontokon is az itthoni postagalambászat kiindulópontját vizsgáltam.

Közkeletű vélekedés, hogy a középkorban a hírközlés leggyorsabb módja a postagalambhasználat lehetett. Galambokat már az ókori sumérok és egyiptomiak is használtak üzenetszállításra. A galamb háziasítása időszámításunk előtt 3000 körül következett be. A házigalamb őse a szirti galamb (*Columba livia*) volt, ami a Közel-Keleten akár 250 km távolságba is elrepült naponta ivóvízért. A szirti galamb páratlan hazatalálási készségét felismerve állítólag már a föníciaiak és az egyiptomiak is galambot vittek magukkal a tengerre, hogy híreket küldjenek az otthoniaknak.[2] Mackrott és Szikora szerint az ő nyomukban haladva a görögök és a rómaiak is alkalmazni kezdték a galambpostát. A görög Taurosztész olimpiai győzelmét biztosan hírvivő galambbal üzent meg az otthoniaknak. Mackrott szerint id. Plinius (i. sz. 23-79) azt írta, hogy Caesar korában az elutazó római polgárok galambokat vittek magukkal, melyekkel úticéljuk elérésekor az otthon hagyottakat értesítették. Varro (i. e. 116-27) és Columella (i. sz. I. sz.) hosszú fejezetet szentelt a mezőgazdaságról írott munkájában a galambtenyésztésnek, de nem említik a postai célzatú röptetést.[3]

Észak-Európában

Szikora feltehetőnek tartotta, hogy a rómaiakkal kerültek a postagalambok a Kárpát-medencébe, és a szlávokról a X. századból tudni véli, hogy előszeretettel küldtek postagalambokat, sőt a ruszok az ostromlott város galambjainak lábára meggyújtott zsineget helyezve várostromra is használták az állatokat. A megijedt galambok hazarepültek a városba, elbújtak a zsúpfedelese, nádfedelese házak padlásán (a fészükben), és ezzel felgyújtották a várost.[4] Ezen a történeten kívül nincsen más beszámoló a szlávok 'postagalambjairól'. A továbbiakban távolabbi kapcsolódási pontokon keressük a postagalambok használatát, melyeken keresztül Európába illetőleg Magyarországra is eljuthatott esetleg az új hírközlési technológia. Fontos lehet, hogy a vikingek már valóban használták a galambokat, nem csak ostromcélzattal, hanem üzenetek szállítására is.

Úgy tűnik, hogy a normannok a Szentföldön és Dél-Európában is bőséges tapasztalatot szerezhettek a postagalambokról (mint lentebb láthatjuk), mégsem igen használták őket. Északabbi rokonaik viszont egész postagalambhálózatot működtettek elvileg. A *Norvég Galambversenyzés Nemzeti Szövetségének* kiadványa[5] szerint a viking hajók 6 galambot vittek mindig magukkal a középkorban, így kommunikálva az otthoniakkal. Ennek az állításnak ugyan nem találtam meg az eredetét, de a sagákban valóban szerepelhetnek postagalambok.[6] Érdekes megvizsgálni, hogy a postagalambokat valamennyire ismerő vikingek esetében régészetiileg mi deríthető fel. Egy részletes dán tanulmány szerint az V-XI. század közötti vizsgált időszakban összesen 17 lelőhelyen találtak

madárcsontokat (1948-2006 között). Ezek közül egyetlen vezetői szálláson tudtak azonosítani 2 darab galambcsontot (közelebről nem ismert fajtáktól).[7] Sajnos a magyarokkal nagyon kevés kapcsolatuk lehetett, de tudunk például Szent István varég testőreiről.[8]

A Szentföldön és a Közel-Keleten

Ez volt az a terület, ahol a középkorban a legelterjedtebb volt a galambposta. A feljegyzések alapján elmondható, hogy az arabok kimondottan kedvelték a postagalambokat, és feltételezhető, hogy az ókor után folyamatosan létezett ez a hírvitel náluk. Ennek valószínűleg első feljegyzett említése 838 januárjában a neves perzsa szabadsághős legyőzésének hírvitele volt Bagdadba.[9] Innentől kezdve a galambposta szerves részévé vált az arab postahálózatnak a *barid*-nak,[10] aminek hatékonyságát hamarosan a keresztések is megtapasztalhatták. 1096-ban a keresztések ugyanis valóságos postahálózatot találtak Palesztinában. Lübecki Arnold volt az első keresztés, aki írt a postagalambokról a Szentföldön 1197-re datálva, és úgy tartotta, hogy a keresztény vezérek az araboktól tanulták a galambposta művészetét. Megemlítette nagyjából a galamb használatát, miszerint az állatok a párjukhoz/költőhelyükre sietnek vissza.[11] A keresztések állítólag 1099-ben Jeruzsálem felé vonulva Kaiszareianál véletlenül találtak egy sólyom által elpusztított galambot üzenettel együtt, és így találkoztak először a galambpostával.[12]

A jelenleg legátfogóbb tanulmány ebben a témában 1996-ban jelent meg, ehhez azóta is csak újabb és újabb töredékeket ragaszthatunk.[13] A következőkben főleg majd az Edington által nem lelt, újabb információkra térek ki. 1123-ban az edesszai Khartpert erődítmény ostromakor a muszlim védők postagalambbal értesítették urukat, hogy el fog esni a váruk.[14] Nem csak az európai szerzők, hanem a muszlim források is megerősítik a széleskörű postagalamb-használatot a Szentföldön. 1157-ben a Baniyās (Banjasz) erődöt körülvevő ostromgyűrűből küldött galambot a győztes hadvezér Damaszkuszba a jó hírrel (korábban is küldött galambot a megíúsított frank kitörésről, vagyis igen sok galambbal felszerelve kezdhettek az ostromnak).[15] Úgy tűnik, hogy a Szentföldön utoljára 1271-ben használtak postagalambot a keresztések megtévesztésére Krak des Chevaliers ostrománál a muszlimok.[16]

A keresztés harcok után is megmaradt az arabok galambküldő szokása, említi pl. Ibn Battuta 1326-ban az antiochiai Jabala városában járva leírja, hogy a keresztések után egy szekta költözött a városba, és a később őket ostromló muszlimok például a közeli Tripoliba, de a szultánhoz is küldtek postagalambokat.[17]

1336-41 között utazott a Szentföldön Ludolf von Sudheim, aki Egyiptomban járva megemlítette, hogy itt látott a világon a legtöbb galambot, melyeket a szultán és az urak üzenetek küldésére használnak, másnak ez nem is engedélyezett. Rövid idő alatt nagy távokat tesznek meg így a hírek és titkok.[18] A következő a XIV. század végi angol utazó John Mandeville volt, aki Szíriában jegyezte fel a postagalambok használatát (nála oda repülnek vissza, ahol etették őket).[19]

1. kép

Fametszet 1488-ból (Johannes de Montevilla utazásai, német kiadás)

A postagalambok ábrázolása teljesen téves, amiből két logikus következtetés vonható le. Az illusztrátor valószínűleg hallomásból dolgozott és sosem látott személyesen ilyet. Másik lehetséges variáció, hogy szándékosan hibásan, de pont ezért közérthetően rajzolta a postagalambokat, hogy kevésbé tájékozott közönsége is megértse az ábra lényegét (ahogyan manapság például a szívet rajzoljuk).

2. kép

További postagalamb ábrázolás a fenti kötetből

Ez az ábrázolási mód is valószínűleg téves, ami megerősíti első feltevésünket, miszerint nem egy közérthető postagalamb-ábrázolással van dolgunk, hanem a kép készítője tényleg nem tudta, hogyan is kellene a levélrögítést kifejeznie helyesen.

Egészen részletes leírást közölt (a postagalambok kiképzéséről is) a Keleten raboskodó Johannes Schiltberger. Konkrétan az egyiptomi uralkodó galambpostáját részletezte a XV. század első

éveiből.[20] Az, hogy Schiltberger érdekesnek tartotta leírni, hogyan bántak a galambokkal az egyiptomiak, szintén arra utal, hogy Európában nem volt ismeretes/használatos a galambposta.

Egy spanyol utazó, Pero Tafur leírta Egyiptomban (Damietta kereskedővárosban) a galambposta használatát 1436-ban, ami azért érdekes, mert az utazó Dél-Spanyolországban született, és egész Dél-Európát végigutazta, mégsem látott még előzőleg soha ilyet.[21] Igazából ennek a postarendszernek a korrekt működése komoly állami irányítást tett szükségessé, ahogy 1412-ben a mameluk szultánok kancellárja, Ahmad ibn Qalqashandi is részletesen leírta könyvében a galambok elosztását az őrsztrók között.[22] 1481-ben jelent meg Európában a zsidó származású olasz utazó Meshulam da Volterra könyve, melyben megemlítette az Alexandriában látott postagalambok használatát. Ekkorra már akadozott a Mamelukok postaszolgálata, a rabbi feljegyzése is pontatlan, hiszen szerinte a galamb csőrébe tették a levélkét.[23] Az otthoniak meggyőzésére még hozzátette, hogy valóban így küldenek levelet arrafelé, csak az igazságot írta le (vagyis Európában alig vagy egyáltalán nem ismert 'csodát' szótt művébe). Hogy mennyire ismeretlen volt Európában a köznép előtt ez a hírközlési módszer, bizonyítja például, hogy jóval később, 1611-ben az angol William Lithgow eljutván Bagdadba, meglepődve észlelte a város különös szokásait, köztük a galambposta használatát.[24]

Ahhoz képest, hogy a Szentföldön évszázadokig húzódtak a harcok keresztények és muszlimok között, hogy a középkor egészében hány millió zarándok érkezhetett Jeruzsálem környékére - köztük sok ezer magyar -, [25] ahol az ott élő arabok galambpostát használtak, érdekes, hogy mégis mennyire ismeretlen maradt Európában a postagalamb. Hiába írta le a fentebb látható sok keresztény utazó a galambposta működését, a galambok kiképzését, hasztalan próbálták az új hírviteli módszert elterjeszteni.

A török népek feltehetőleg az araboktól tanulták el a galambpostát, és ők hozták Európába. Elvégre 1517-től az oszmánok meghódították a Mamelukok uralta Egyiptomot, a galambposta akkori központját és 'őshazáját'. Minden bizonnyal legkésőbb ekkor a birtokukba kellett, hogy kerüljön a galambposta használatának titka.

Dél-Európában és Nyugat-Európában

Mostanra tudjuk, hogy az Európára támadó arabok használták a postagalambot, így feltételezhetjük, hogy Szicíliában és Spanyolországban is kell nyoma maradjon. Itália déli részén egyetlen említését találjuk csupán a postagalamboknak, itt egy arab erődítményből küldtek a normann hódítók postagalambot Palermóba megfélemlíteni annak muszlim védőit.[26] Az Ibér-félszigeten az arab fennhatóság alatt élő zsidók között igen elterjedt lehetett a galambposta használata, hiszen a híres rabbinikus tudós, grammatikus, fizikus Ibn Janah (990 k. - 1050 k.), így egészítette ki a Biblia rendelkezéseit népe számára: "Tilos madarat üzenettel elengedni Sabbathkor." [27] Máshol úgy értesülünk, hogy az 1042-es lorcai csatát megnyerő arab szolgálatban harcoló hadvezér, a zsidó Sámuel írt haza fiának győzelmi verset, amit egyszerre két postagalambbal küldött haza családjának. 1086-ban pedig a zallaca-i győzelmet adták hírül arabok az otthon maradt sevillaiaknak.[28] Felvethető a kérdés, hogy az összetartó zsidó közösségek vajon mennyire ismerték-használták a galambpostát Európában? A másik kérdés, ami Goitein nyomán vetődik fel, hogy miért volt olyan nagy szükségük a zsidóknak a gyors hírvitelre? Csak az utóbbira tudunk válaszolni, ugyanis a héber vallás szerint szombat napon (Sabbathkor) semmiféle munkát nem lehet végezni, de még szolgálóknak sem.[29] Így pl. egy üzenet szállításakor a szolgának szombaton pihennie kellett volna, vagy pedig úgy indulnia, hogy addigra befejezze útját. Emiatt a sokkal gyorsabb galambposta használata elengedhetetlen volt az arabokkal kapcsolatba kerülő zsidó közösségek számára.

Az arab postagalambokkal sosem találkozott európai írók közül csupán hármat ismerünk, akik tudtak a postagalambról. Az első Yorki Alkuin (+804), Nagy Károly fontos tanácsadója, aki egyik levelében említette a galambpostát.[30] Leveléből nyilvánvaló, hogy efféle tudása inkább az antik irodalomból származik, mintsem saját tapasztalása útján.

A másik a Dél-Franciaországban élő, lábát a Szentföldre soha nem tevő Bertrands de Born (+1215), korának híres trubadúrja említette egyik versében a postagalambot.[31] Ugyanakkor a szövegekörnyezetben csak feltételes módban szólt a galambhasználatról, kétséges, hogy gyakorlati ismeretei lettek volna az alkalmazásáról. A postagalamb említése azért érdekes, mert nem járt a Szentföldön, hogy látta volna a galambok használatát, valószínűleg csak hallomásból értesülhetett

erről. Vagy valóban létezett a galambposta a keresztények körében is?

A harmadik és egyben legnagyobb hatású Bartholomeus Anglicus volt, akinek 1240 körül kiadott könyve (*De Proprietatibus Rerum*) részletesen leírta Szt. Ambrosiusra hivatkozva a középkori galambposta működését Egyiptomban és Szíriában. Nála a galamb szárnya alá erősítették a levelet. Utóbbi szerző azért fontos, mert műve a középkori tudás enciklopédikus összefoglalása volt, és a XVI. századig előszeretettel forgatták Európa egyetemlein.[32]

Galambok, postagalambok

A korai magyar postagalambok ellen figyelmeztető jel, hogy a középkori Európában kevés forrása maradt meg egyáltalán a galambtartásnak. Nürnberg városából ismerünk egy rendeletet 1299-ből, ami tiltja a polgároknak a galambtartást, ez bizonyítja a helyiek galambászatát.[33] Persze ebből nem derül ki, hogy hírszállításra használták galambjaikat, vagy más okból tartották őket? Mindenesetre ez a híradás igen késői, jócskán a kereszties háborúk után bukkant fel. Tudunk Modena városának 1328-as tiltó rendeletéről is, ami szerencsére már árulkodóbb. Itt a galambbröptetésnek olyan szokása volt, hogy egy galambrajt felengedtek a levegőbe, és ezekhez csatlakoztak más galambok. A dolog érdekessége az volt, hogy nem mindegyik galamb tért haza, ezeket az idegen galambokat minden esetben levágták. Fogadásokat is kötöttek a hazatérő galambokra, és ily módon a fogadásokkal vívták ki az előljáróság haragját, ami megtiltotta a galambbröptetést.[34] A galambok hírvitelre való használatáról még nem tudtak. Igen sok középkori galambház maradt fenn Nagy-Britanniában és jóval kevesebb Franciaországban,[35] de a kutatók itt sem tudnak postahasználatról.

Kirívó eset a vikingekkel kapcsolatban már említett 'madárbomba' felhasználása. Úgy tűnik ugyanis, hogy a galambok hazarepülő szokása a késő középkorban is előhozta ezt az ostromeszközt, ezúttal német földön. Egy 1420-as berlini tűzészeti kódex említi ezt a módszert, illetve illusztrálta is. Ennek folyományaként 1530 tájáról és 1584-ből is találunk hasonló leírásokat illusztrációkkal tűzészeti munkákban. A későbbi kódexek egyértelműen felhasználták az 1420-ast, de bővítettek is rajta, így valószínűleg a gyakorlatban (vagy legalább elméleti szinten) túlléptek az őson, illetve próbálkoztak annak megvalósításával.[36] A városok közelében keresgélő galambokat befogva és gyújtóbombával ellátva próbálták az ostromlók felgyújtani a várost (remélve, hogy eredetileg a falak között költő galambokat szereltek fel a bombákkal).

3. kép

A madárbomba mellett a macskabomba volt még a korszak egyik nagy tűzészeti újítása. Illusztráció 1584-ből ismeretlen szerző kéziratosa könyvéből (Feuer Buech, durch Euren gelertten Kriegs verstenndigen mit grossem Vleis auss villen Probiertten Kunsten ...)

4. kép

Illusztráció Franz Helm *Buch von den probierten Künsten* művéből (1530 k.).

5. kép

János evangéliumának kezdete. Szt. Stephen Harding Bibliája. Citeaux, 1109. fol. 56v. Bibliothèque

Municipale, Dijon. (A kódex illusztrátora minden valószínűség szerint egy postagalambbal kívánta szemléltetni az örömhír érkezését. Ld. Holcomb, 2009. 80.)

Köztudomású gondolat, hogy régen a körülzárt várakból a védők a legtöbb esetben csak galambokkal tudták ismertetni helyzetüket, így stratégiai fontosságúvá váltak a képzett postagalambok. A galambot meg kellett tanítani arra, hogy a feleresztést követően a leggyorsabban a magasba emelkedjen, hogy az ostromlók ne tudjanak rá lőni. Ugyanilyen fontos volt, hogy érkezéskor nagy magasságból szinte bukórepülésben (dugóhúzószerűen) érkezzen a galambdúcra, szintén, hogy elkerülje a lövéseket. A dúc mindig a vár belső, legjobban védett részén volt, a kirepülési folyosó pedig a leginkább megközelíthetetlen falszakasz irányába. Nem volt ritka, hogy az üzenetet rejtjelezték, és egyszerre 5-6 madarat indítottak útnak, hogy egy biztosan célba érjen. Emiatt azután háborúk idején - elvileg - igen nagyszámú madarat tartottak a várakban.[37]

A galambok repülési sebessége mára elérte rövidebb távon a 100-110 km/órás sebességet,[38] de a XIX. századi nemesítést megelőzően is kb. 70-80 km-t tehettek meg akár több órán keresztül (terhelten) is. A postagalamb repülési iránya egyirányú, a kikelési helyére, a párjához, igyekszik vissza, pl. Budáról elszállíthatták a galambot Munkácsra, és onnan vissza tudott repülni Budára, de oda-vissza nem repkedett a madár. Ahhoz már Munkácsról kellett volna galambot vinni Budára. További hátránya a galambpostának, hogy rossz időben illetve éjszaka a galamb nem hajlandó repülni,[39] már csak ezért is kérdéses a vikingek (hajóról történő) galambhasználat.

Logikus gondolat lenne, hogy a galambpostának, mint információtovábbító eszköznek a legoptimálisabb zavaró forrása a sólymzásat volt. Elvégre a galambok természetes zsákmányai a sólymoknak, ily módon a galambposta és a sólymzásat sajátos kölcsönhatásban fejlődtek. Azonban a középkorból semmi ilyen információnk nincs a sólymzásat háttéréről (pedig maradtak ránk szakkönyvek is), majd csak az I. és II. világháborúban vetettek be tömegesen sólymokat a szintén tömeges postagalamb-használat ellensúlyozásaként.

Magyarországon

Fentebb már látható tévedés, hogy a galambok ilyen használatával csak a kereszties háborúk alatt ismerkedtek meg először a keresztények, ezért elviekben akár II. András jeruzsálemi hadjárata előtt is megjelenhettek nálunk a postagalambok, de igazán fontossá csak a tatárjárást követő várépítések során válhattak (volna). Kétes eredetű információ, de lehetséges, hogy Dzsingisz kán tatárjai szintén használtak postagalambot.[40] Emiatt lehetséges, hogy a XIII. századi magyarok két jelentős helyszínen is megtapasztalhatták a postagalambok hasznát. Sőt, az Aranybulla idejére már a zsidó népesség is igen megerősödött nálunk.[41] (Szikora András szerint viszont már I. István és az országba érkező hittérítők használtak hírvivő galambokat, ami minden bizonnyal tévedés.)[42] Márpedig a zsidók a Szentföldön és spanyol földön is használták, kedvelték a postagalambot.

Bálint Sándor szerint a galambposta intézményét a törökök honosították meg Magyarországon. A szegedi etnográfus úgy találta, hogy a galambposta első említése éppen Szeged 1552-es ostrománál bukkant fel Magyarországon, amikor is a körülzárt Héder béget Ali budai pasa galambpostával (és futár útján is) kitartásra biztatta.[43] Ettől kezdve szerepelnek a galambok a szegediek életében, és a XIX. században a galamb vált az itteniek legnagyobb szenvedélyévé. A galamb hasznosításáról tudni kell, hogy nem csak hússal látta el a konyhát, trágyája is elsőrangú, sőt bőrcserzésre is hasznosítható volt, tollával párnát tömtek. A szegedi galambászok nem postagalambot neveltek galambjaikból, hanem minél magasabbra próbálták őket röptetni, és így versenyeztették őket.[44]

Vajon a török hódítás előtt is léteztek galambászok Szegeden? Az 1522-es adójegyzék nagyon részletes képet ad Szeged lakosairól, de nem találunk köztük egyetlen Galambost, Galambaszt sem. Baglyost viszont kettőt is, egy Madarászt, illetve egy Sólyom és egy Pacsirta nevű egyénről is megemlékezett a jegyzék.[45] A közeli Szabadka területén 1525-ben készült részletes jobbágylistán is csupán egyetlen Galambost találunk.[46] Emiatt nem kételkedhetünk abban, hogy a galambok hírvitelre használatát csak a török honosította meg Szeged és Buda között.

Galambos személynév viszont sok megőrződött az ország különböző tájain. A családnév szótár szerint először 1388-ban bukkant fel ez a személynév - Galambus [Péter], és 1526-ig összesen 18 Galambosról tud.[47] Persze nem lehet sejteni, hogy ezek a Galambosok mi célból tartottak galambot (táplálkozás, hírvitel stb.), vagy hogy egyáltalán tényleg tartottak-e galambot? A Pacsirta, Verebes, Baglyos stb. családnevek nem feltétlenül tükrözik az illető szakmáját, lehet, hogy szimpla kedvteléseként tartott ilyen madarat, netán a madár egyik közismert jellemvonásáról kapta ragadványnévként a nevét. Jóllehet, hogy ezt a nevet az illető már csak örökölte, és semmi köze nem volt a madárhoz, vagy az általa megtestesített fogalomhoz. A galamb a középkorban a béke szimbóluma lehetett.[48] Talán nem véletlen, hogy a Bibliában a Szentlélek ilyen formában szállt le Jézusra. További zavaró tényező a rendszeres galambtartás ellen, hogy nálunk nincs a galambházaknak, galambdúcoknak középkori emléke, sem régészetileg, sem írott forrásban.[49]

A földrajzi nevekben ennyire sem tükröződik a galambok fontossága. Településnévként *Galambóc* várát ismerjük,[50] *Galambfalvát*[51] és több *Galambok* helységet, köztük a legjelentősebb Zala megyében volt.[52] Volt még Galambok település a szomszédos Somogy megyében,[53] de a szlavón Körös vármegyében is.[54] Az északi Ung vármegyében létezett egy *Galambháza* település.[55] Ismerünk még egy beszédes nevű *Galambosparlaga* birtokot Szatmár megyében.[56] Hasonlóan kietlen terület lehetett *Galambegre* is.[57] 1224-ben Bodrog vármegyében, Csecstó környékén vezetett egy *Golombaya* nevű út.[58] Győr megyében *Galambsokorou* nevű szőlőbirtok is feküdt 1323-ban.[59] Két víznév is megőrizte a galamb nevet, ugyanis Ung megyében volt egy *Galamablazpathaka* nevű vízfolyás,[60] illetve Zala megyében *Galambokuyze*.[61] Ennyi középkori galambbal kapcsolatos helyneveink őrződött meg. Ezek a települések, területek vajon kimondottan a galambtartás miatt kapták a nevüket, vagy csupán a galambok nagyobb itteni előfordulása miatt? Elvégre a népesebb középkori települések képéhez ugyanúgy hozzátartozhatott a galamb, mint manapság. A galambok a ragadozómadarakkal szemben valószínűleg igen korán behúzódtak az ember közelébe.[62] Galambosparlag, Galambegre stb. egyszerűen az ottani népes vadgalamb populációjáról kaphatta nevét, semmi közük nem lehetett az esetleges galambtenyésztéshez, hiszen parlagok voltak, Galambosparlagot például az oklevél szerint kaszálóként hasznosították. Hasonló lehetett a helyzet a galambos utak és szőlőbirtok esetében is. A galambos patak és víz is csak egy népesebb galambpopulációról kaphatta nevét. Lehetséges, hogy egyes 'galambos' földrajzi helyek a magyar honfoglalás előtti idők óta őrizték nevüket. Lehetetlen eldönteni, hogy a középkori galambos helyneveknek (és személynemeknek) volt-e bármiféle köze magához a galambtartáshoz, és ha volt is, ezeket a galambokat hírvitelre képezték-e, használták-e? Manapság a postagalambokat tréningezik a jobb eredmények eléréseért. A biztosabb hazatalálás miatt először kisebb távolságokból eresztik haza őket, és fokozatosan növelik a távot.[63] Feltehetően nem lehetett volna ez másként a középkorban sem. Írásos nyomát viszont nem találjuk. Egyszerűen nincsen írásos dokumentumunk magyar középkori postagalamb használatról, pl. a galambok szállításáról.

Írott forrásainkat sorra véve úgy látom, hogy a galambok kárpát-medencei jelenlétét először Nagy Károly *Capitulare de villis-e* bizonyíthatja. A IX. századi rendelkezés szerint az uralkodó ellátására minden bírónak pávát, fácánt, kacsát, galambot, fürjet és gerlét kellett tartania a faluban.[64] Mivel a frankok szilárdan berendezkedtek a Kárpát-medence nyugati felén, feltehető, hogy a galambok tartását sem hanyagolták el. Ugyanakkor le kell szögezni azt, hogy a galambokat és egyéb szárnyasokat pusztán az uralkodói húsellátás okán tartották.

A már említett neveken kívül például a pozsonyi számadáskönyv szól galambokról. 1410-ben Zsigmond király Pozsonyban időzött, és a város gondoskodott az ellátásáról. Két különböző alkalommal is szolgáltak fel a király asztalára galambot, így május 29-én reggelire egyebek mellett két galambot is vásárolt a város 8 denárért, majd június 3-án szintén reggelire újfent két galambot vett a város csak 6 denárért.[65] Galambon kívül evett például fürjet is az uralkodó Pozsonyban.[66] Tehát itt is, a galamb és más kisebb testű madár úgy szerepelt, mint az uralkodó eledele. A XV. század elején már Budán is mindennapos szokásnak számított a galambhús evése.[67] A galamboknak esetleg a tojását is elfogyasztották a középkorban, legalábbis Temesvári Pelbárt az általa ismert madarak tojásairól írva megemlíti, hogy a galambtojás fehér.[68] Mindenképpen ismernie kellett a galambokat, de azt sehol nem említette, hogy hírközlésre használható lenne, pedig ókori auktoroktól is idézett bőven.

Az 1520-as évek elején a sárvári uradalmat és környékét birtokló Kanizsaiaknak volt egy fizetett galambászuk.[69]

A galambposta középkori felhasználására a legjobb cáfolat a középkori berendezkedésünk. A hódoltság korában már több emlékünks is van galambpostáról, de akkor volt is értelme a galambnak. Szilárd végvárrendszerek húzódtak egymással szemben, előrébb a hírt adó kisebb végvárak, hátrébb a központok, ahol jelentősebb sereg székel, és felmentő csapatokat lehetett küldeni a szorongatott várak. A galambposta felhasználásának csak a szilárd, jól szervezett, központosított birodalmak kedveztek, mint a roppant kiterjedésű arab területek. A hódoltság korában a törökök és velük szemben a magyarok szintén ilyen berendezkedést követtek.

A középkorban viszont nem volt ilyen erős központi rendszer, sőt maga a magyar végvárhálózat is csak Zsigmond császár idején kezdett kiépülni. Nem volt olyan pontosan kialakult rendje a hadászatnak, mint később, ekkor még a hadak vezetői bíraskodási funkciót is betöltöttek, keresztül-kasul utaztak az országban, illetve a saját területükön. Nem lett volna értelme a fenti példánk alapján Munkácsról galambot repíteni Budára, hiszen a király lehet, hogy éppen Ausztriában vagy Csehországban tartózkodott, de akár a délvidéken is hadakozhatott a török ellen. Hasonlóan a helyettesei. A futár ráadásul útközben találkozhatott másokkal, akik felvilágosították a címzett pontos tartózkodási helyéről, netán éppen belefuthatott a király kíséretébe, de a galamb nem állt meg céljáig (ahol jó eséllyel senkit nem talált), útirányát nem módosította. A decentralizált magyar középkori államberendezkedés nem kedvezett a galambpostának, ezért nem is tanúskodik erről írott forrás.[70]

Ezt támasztja alá a Szent László és Kálmán királyok alatt törvényekkel szabályozott futárszolgálat is. László rendelkezett a futárok (cursor, nuncius) által elhagyott lovakról,[71] Kálmán pedig magát a futárok intézményét szentesítette.[72] Később, a XV. századból Eperjes és Lőcse középkori érintkezései vizsgálhatók könnyen a városi számadáskönyvek alapján. Megállapíthatjuk, hogy a két város gyalogos-, de főleg lovasfutárokat alkalmazott. Tudomásunk szerint az összes felvidéki város futárokat alkalmazott, és nem galambpostát.[73]

A galambposta az újkorban

Még érdekesebb, hogy az 1548-ban egi várkapitánnyá kinevezett Dobó István 1550-től futárpostát állított fel. A lényeg az volt, hogy minél hamarabb lehessen akár Bécsig vinni a hadihíreket. Dobó postája állítólag roppant hatékonyan működött, ugyanakkor galambokról szó sem esett. Az 1552-es ostrom előtt logikus lett volna, hogy az előrelátó hadvezér galambokat vitessen be a várba (az egi galambokat pedig más végvárakba vigyék), hogy így emberveszteség nélkül tudjon levelezni feletteseivel és más várkapitányokkal. Nem ez történt, a nevezetes ostrom ideje alatt is vannak feljegyzéseink a várból az ostromgyűrűn keresztül kijutó futárokról, akik közül többen sikeresen vissza is lopóztak az erődítménybe.[74] 1532-ben, Esztergom ostromakor a német védők fényjelekkel próbáltak érintkezni a kintiekkel.[75]

A legelső magyar galambposta állítólag Szigetvár 1566-os ostromakor indult el, amikor is a várvédők Kanizsára küldtek galambot a körülzárt várból.[76] A történet elképzelhető (de nem hiteles!), elvégre ekkor már majdnem 200 éve volt a magyar végeken a török, és lehetett ideje a magyaroknak eltanulni a galambhasználatot. Ugyanakkor mivel az erről szóló híradás - Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című műve - csak 1645-46 telén íródott, emiatt könnyen lehetséges, hogy inkább csak a szerző saját korának értékes forrása az ostrom leírása a galambküldés.[77] Csupán

feltételezés, de könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a postagalamb használatot a törökök hadititokként kezelték, emiatt nálunk (és tőlünk nyugatabbra) a galambok kiképzése, használata csak jóval a törökök magyarországi berendezkedése (1541) után terjedt el. Az is valószínűnek látszik, hogy a galambpostát a törököknek eleve nem volt érdemes a kialakult végvári harcok előtt használnia Magyarország irányában. Elvégre a felvonuló török had folyamatosan mozgásban lévén inkább lovasfutárokat küldözgettek a csapatrészek, várak között, és amúgy is minden évben hazatértek a seregek. Emiatt a török postagalamb használatról is csak egy késői és feltételes híradás szól a magyar határ közelében 1458 tájáról.[78] Első adatunk a Kárpát-medencében a postagalamb-használatra valóban Szeged 1552-es magyar kézre kerítésénél bukkant fel a törököknél,[79] majd Hatvan 1596-os ostrománál másodsor, mikor is a szorongatott török védők galambok útján értesítették a budai pasát.[80]

Európában az első galambpostáról Németalföldön 1573-ban Haarlem, majd 1575-ben Leiden város ostrománál tud a szakirodalom.[81]

Érdekes lehetne még a magyar középkori galambászat, a galambposta régészet felőli megközelítése.[82] Sajnos ebben az esetben a régészeti leleteket egyáltalán nem hívhatjuk segítségül, ugyanis a galambot egyaránt tartották a húsáért, és a lőfegyverek megjelenése óta a potyadékaért, ugyanis utóbbi a lőporgyártáshoz elengedhetetlen salétromot bőven tartalmaz.[83] Bizonyos vidékeken a salétromot legegyszerűbben ebből nyerték. Fentebb láthattuk, hogy a galambot esetlegesen hírvitelre használó vikingek régészeti adatai is mennyire foghíjasak, és nálunk sem jobb a helyzet.[84] Összességében valószínűsíthetjük, hogy a régészeti adatok nem fogják tudni elősegíteni a postagalambok múltjára irányuló későbbi kutatásokat sem.

JEGYZETEK

[1] Marton, 2007. 93-106.

[2] Mackrott, 2004. 13.; Meleg, 2001. I. 7.; Szikora, 1983. 10-20.; Blechman, 2006. 11-12.

[3] Mackrott, 2004. 13.; Szikora, 1983. 20-25.; Varro, 1971. 395-401.; Columella, 2005. 267-270.; Plinius, 1909. X. 52-53. 262-264. Plinius valóban írt a galambtartásról, de nem említette a postahasználatot. Logikus lenne a rómaiak fejlett infrastruktúráját ismerve feltételezni a postagalamb-hálózatukat is, de írott forrásaink ezt nem támasztják alá. Ld. még ehhez Jennison, 1937. 13.

[4] Mackrott, 2004. 13. old.; Szikora, 1983. 25-26. old. Mackrott szerint a római erődítmények tornyainak teteje szolgálhatott a galambok szállásául. Szikora úgy tudja, hogy a római légiók hordozható galambházakban szállították a galambokat. Az említett szláv 'galambposta' története 945-ből származik, amikor Szt. Olga hercegnő vezetésével a ruszok megostromolták a szláv drevliánok Iszkoroszt nevű városát. Ld. a forrás angol nyelvű idézetével Jesch, 2001. 112.; A galambok hazatérését ismerték a vikingek is, Dublin XII. századi (Fridlev vezette) norvég ostrománál hasonlóan gyűjtötték fel a várost. Saxo Grammaticus, 2006. IV. könyv, utolsó bekezdés.

[5] Introduction to the National Federation of Pigeon Racing Norway (pdf) 2. (<http://www.sahpa.asn.au/scans/article.pdf> Belépés 2013. 07. 01.)

[6] Stephens, 1839. 44-45. A viking galambászat tevékenységéről is árulkodik 3 versszak, ugyanis kiderül, hogy Frithiof (VIII. sz.) udvarában a sólymok és egyéb ragadozók miatt csak 2 postagalamb maradt, és ezek szárnya alá erősítettek üzenetet. Mivel jelen sorok szerzője teljesen járatlan az északi nyelvekben, így további példákat nem tud hozni.

[7] Gotfredsen, 2013. oldalszám nélkül. Fugledegård (VII-IX. sz.) telepen találták a csontokat. Összevetésként a különféle sólyomfajtákból sem maradt fenn összesen 10 darab csont. Ellenben a csirke-kacsa-liba hármassal abszolút dominál. Vö. Marton, 2007. 104-105.

[8] Györffy, 1958. 574-577.; Györffy, 1987. vol. 1. 126., 546., 465., 649.; Kristó, 1983. 196-207.

[9] ul-Haq, 1977. 726. A galambpostáról írott bekezdés.; Utána a IX. században kibontakozó carmathiai lázadás (a mai Szíria területén) használt postagalambokat, amit állítólag a zsidóktól vettek át. Ld. Silverstein, 2012. 271. old.

[10] Goetein, 1964. 118-123. A tanulmány egyik fontossága abban áll, hogy bebizonyította, magánszemélyek is használhatták megfelelő díjazás ellenében az állami postát. A másik fontossága az arab teületen élő zsidók levelezésének elterjedtsége volt, amit gyakran galambpostával oldottak meg. A szerző mutatott rá a zsidók számára elengedhetetlenül fontos gyorsaság kérdéskörére a középkori posta kapcsán.

[11] MGH, 1869. SS. 21. 206-207. V. könyv.

[12] Runciman, 2002. 214. 1146-ban a Szentföldön Antióchiai György már felhasználta a postagalambot hamis üzenet küldésére, hogy félrevezesse a muszlimokat, ez volt az első lejegyzése az európai galambhasználatnak. Wieruszowski, 1971. 28. 1249-ben Damietta elfoglalásánál a keresztiesek már abszolút tisztában voltak vele, hogy az erődből a kétségbeesett muszlim védők postagalambokat küldenek dél felé Jean de Joinville krónikája szerint. Ld. Marzialis, 1921. 175.

[13] Edington, 1996. 167-75.; Német nyelvterületen a témával foglalkozott, de kevesebbre jutott Binder, 1954. 38-47. old.

[14] Harari, 2007. 85. Az angol *Orderic Vitalis* egyházkrónikájára hivatkozik.

[15] Gabrieli, 2009. 39-40. Ibn Al-Qalānisi leírása alapján. A kötet szerzője/szerkesztője szerint Nur ad-Din (Szaladin előde, 1146-1174. uralk.) volt az első muszlim uralkodó, aki hálózattá szervezte a postagalamb hírvitelt. A fenti - kiragadott példán kívül - a kötetben többször is említik az arab írok a postagalamb-használatot, akár szóvirág, akár konkrét leírás formájában. A postahálózat neve *barid* volt, minek keretében egyaránt használt futárt és galambot minden állomás. Ld. Nicholson-Nicolle, 2005. 28.

[16] Hindley, 2009. 119.

[17] Gibb, 2005. 63.

[18] Aubrey, 1896. 79-80.

[19] Mandeville, 1900. 79. (XIII. fejezet)

[20] Brunn, 2010. 53.

[21] Ross-Power, 1926. VIII. fejezet Damiettában "I saw there for the first time carrier pigeons' which take letters in their tail-feathers. They carry them from the place where they are bred to other places, and when the letters are detached they are set free and return to their homes. By this means the inhabitants have speedy news of all who come and go by sea or land, and thus escape surprise, since they live without defences, and have neither walls nor fortresses." (A farktollak között vitt üzenet leírása eltér a rendszerint szárny alatt vitt üzenet szokásától, de nem elképzelhetetlen.)

[22] Zumrut, 2006. 613.

[23] Shehada, 2012. 67. Egyébiránt is részletesen tárgyalja a Mameluk postagalambhálózatot, ld. uo. 63-67.; Yari, 1948. 49. Meshulam feljegyzése azért is fontos számunkra, mert azt mutatja, hogy az itáliai zsidók nem ismerték a galambpostát, vagyis biztos nem beszélhetünk egész Európát átszelő 'titkos zsidó postarendszerről'.

[24] Christensen, 2012. 267.

[25] Csukovits, 2003. 24-25., 30. Az Árpád-korban már több magyar zarándokot is név szerint ismerünk, aki Jeruzsálembé tartott. A középkorban összesen - bár nagyon hézagos adataink vannak - 76 név szerint ismert magyar zarándokról tudunk a Szentföldön. Gyürki, 2008. 25-42. Valójában több ezerre rúghatott a Szentföldet sikerrel meglátogató magyarok száma a középkorban.; A zarándokok mellett jártak a Szentföldön kereszties hadjáratokon részt vevő magyar lakosok is, így a III. hadjáratához már több százan csatlakoztak, II. András 1217-18-as V. kereszties hadjáratát pedig több ezer katonával vezényelte le (kb. 2000 fős serege lehetett). Borosy, 1996. I. 30., II. 15-16.; Veszprémy, 2006. 101-102.

[26] 1068-ban Misilmeri várának normann ostromakor Szicíliában a győztes normannok a közeli Palermó arab védőinek megriasztására az elfoglalt várból véres postagalambokat küldtek a nagyvárosba üzenet nélkül. Ld. Metcalfe, 2009. 97.

[27] Cole, 1995. A mű 189. lábjegyzetében található az idézet forrásjelöléssel.

[28] Roth, 1994. 93-94., 274.; Callaghan, 1983. 141.

[29] A Tízparancsolat 4. parancsa. Ld. Mózes II. 20:10.

[30] Edington, 1996. 168-169.; Migne, 1863. vol. 100. 461. Alkuin barátjának Adalardus-nak, Corby apátjának róttá fel, hogy "Sem a szülői fészket nem látogatod, sem egy levélkét nem küldesz galamb lábára erősítve, miként egykoron Görögországban szokták."

[31] Donaldson, 2013. Born 1189-90 körül készült *No posc mudar un Chantar non esparja...* kezdetű versében leírta, hogy ha II. Fülöp francia király megfelelően körülzárta volna Rouen városát, akkor a védők üzeneteit csak postagalambbal lehetett volna kivinni a városból.

[32] Sajnos a kritikai kiadást nem állt módomban beszerezni, így csupán régebbi kiadásait használtam. Steele, 1905. 6. fejezet. Steele az 1397-es angol fordítást dolgozta át modern angolra, így maga a középkori ismeretanyag mindenképpen forrásként használható, legalább a XIV. század végi angol viszonyokra. A könyv például magyar földön is fennmaradt, a szegedi ferencesek könyvtárában megtalálható volt belőle egy 1482-es Petrus Ungarus-féle kiadás. Feltehetően Mátyás ajándékozta a frissiben alapított kolostornak. Ld. Kaizer, 1980. 3.; Forrásként az 1483-as német földön készült kiadását sikerült megtekintennem, itt is benne van a postagalambokról írott rész. Anglicus, 1483. XII. könyv 220.

[33] Mackrott, 2004. 13.

[34] Levi, 1963. 4., 33., 116.

[35] Cooke, 1920.

[36] *Feuer Buech, durch Euren gelertten Kriegs verstenndigen mit grossem Vleis auss villen Probiertten Kunsten.* h.n. 1584. Upenn Ms. Codex 109. 137r. (3. kép) Ld. még <http://dla.library.upenn.edu> notes (belépés 2013. 09. 15.) A honlapon az 1584-es kódex teljes egészében digitalizálva lapozható.; Franz Helm: *Buch von den probierten Künsten.* h.n. 1530k. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 128. 74r. (4. kép)

[37] Szikora, 1983. 29-30. A szerző a XIX. századi várharcok tanulságait vetítette vissza a középkorba.

[38] Mackrott, 2004. 159.

[39] Shehada, 2012. 66.

[40] Kistler, 2011. 241-242. Magával a feltételezéssel óvatosan bánnék, ugyanis az, hogy a kán bátorította katonáit a galambokkal való gyakorlatozásra (akár célövés gyakorlására), még nem feltétlenül jelentette azt, hogy tudtak is bánni a postagalambokkal. A mongolok titkos története is kizárólag lovasfutárok alkalmazásáról tud. Ligeti, 1962. 279-281. szakasz.

[41] Zsoldos, 1997. 171-172.; Az 1222-es Aranybulla 24. pontja: "Kamaraispánok, pénzváltók, sótsztek és vámosok nemesek legyenek, zsidók és izmaeliták ne lehessenek"; Érszegi, 1972. 17-18. old.

[42] Mackrott, 2004. 13., 154.; Szikora, 1983. 26-28.; Vajda, 1967. 16. Vajda szerint az első galambposta csak a X-XI. századi Egyiptomban jelent meg. Állítja, hogy a rómaiak csak igen korlátolt mértékben tudták hírvitelre használni a galambokat. Ld. uo. 33. old. Feltehetően neki van igaza, a rómaiak nem használtak gyakran postagalambot.

[43] Bálint, 1956. 26.

[44] Uo. 26. old.; Mackrott, 2004. 148-149. Ma is létezik még magassági galambreptetés külföldön.

[45] Reizner, 1900. IV. 101., 114. Thomas Baglas, Benedictus Bagyljas; 102. Fabianus Madarazs; 104. Mathias Solom; 125. Paulus Pachyrta. Az adójegyzék utcánként összesítette a neveket, és innen tudjuk, hogy volt Szegeden külön Madarász utca is akkoriban (uo. 121. Plathea Madaraazs)

[46] Engel, 1995. 360. A mai Csantavér faluban élt Johannes Galambos. Rajta kívül a lista sok

Madarásról tud, de még Csókásról is.

[47] Kázmér, 1993. 390. Több Galambos és egyetlen Galambas (Galambász?) névváltozatot sorol fel.; Ehhez képest a régebbi kiadású TESZ, 1967. I. 1016. szerint már 1138-ban felbukkant a Glombudi (Galamb?) név, 1165 körül a golombos, 1316-ban a Galamb. A szó egyébként szláv eredetű, a magyarba egy közelebbiről meg nem határozható szláv nyelvrégi *golǫbъ* galamb szava került át a 10. sz. vége előtt golomb alakban. Úgy tűnik, hogy az ókortól a szelídség, tisztaság és szeretet jelképének tartották. Innen ered a 'galambom' kedveskedő jelző is.

[48] CIH, 1899. I. 94-95. Kálmán király I. törvénykönyvének bevezetőjében Szerafin érsek úgy jellemezte Kálmánt, mint "galambi szelídségű tisztaságú" király. Szó szerint: "... rex noster Colomanus, columbinae gratiae simplicitate, ..." Feltételezhetően nem pusztán szójáték volt a fenti eset.

[49] Gregor, 1992. 253. galambdúc szócikk. Határozottan csak a XVI. század legvégétől jelennek meg ilyen nyelvméltékek. Régiesen galambbúg. Ehhez ld. még. Ethnographia Szabó, 1977. 302-328.

[50] DL 91355 1344. okt. 10. Esztergom? A magyar birtoklású galambóci vár első említése. Galambóc eredeti jelentése galamb út lehetett, ahogy Bolondóc legkorábbi írásmódja is Bolonduth volt. Ld. Reviczky, 1897. 73. 1406. márc. 29.

[51] DL 31382 1410. szept. 9. Galambfalvi Bálint egrri kanonok levele. A személynév miatt valószínűsíteni kell egy Galambfalva nevű települést a XV. század elején.; Erdélyből ismerünk is *Galamb* ill. *Galambfalvát*. Ld. EO, 2004. II. 413-414. Az 1332-1333-as pápai tizedjegyzékből tudjuk, hogy volt a telegdi főesperesség erdőháti esperességében Galambfalva, illetve ugyanezen főesperességnek a marosi esperességében Galamb nevű falu.

[52] Kiss, 1988. 492. *Galambok* helység 1231 óta ismert, 1265-ben *Golombuk Berchy* (Bérce), 1433/37-ben *Galambok velgye* néven ismerték. *Galambod* települést 1332-től ismerték Marosvásárhelytől északra.

[53] Csánki, 1894. II. 606-607. *Galambok* (1238. Kolombok, 1331. Golombuk, 1444. Galambok - Somogy vm.).

[54] DL 106924 1362. nov. 9. Körös, DL 101749 1421. dec. 20. (1458-as átírás), DL 101746 1452. szept. 30. Az utóbbi két oklevél a császári káptalan határozatait tartalmazza többek között a galamboki birtokrész ügyében.

[55] Csánki, 1894. I. 394. Golombháza (1325. - Ung vm.)

[56] DL 18119 1478. dec. 4.

[57] ZSO, 1997. 387. 1415. "terram sabulosam Galambegre"

[58] Hoffmann, 1997. I. 86.; Györffy, 1987. I. 715.

[59] Hoffmann II. 77.; Györffy II. 586.

[60] ZSO, 1988. 85., 728. 1400. dec. 24. Váradi káptalan.; Ugyanott volt *Galambblaza* birtok is. Ld. Kristó Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. VI. Budapest-Szeged 2000. 84. 1321. júl. 25.

[61] ZSO, 1993. 677. 1412. nov. 11.

[62] Szikora, 1983. 10-11.

[63] Mackrott, 2004. 153.

[64] Jónás, 1999. 157. Capitulare de villis 40. rendelet.; MGH, 1883. 86.

[65] Fejérpataky, 1885. 44-45.

[66] Uo. 46.; A galambok elfogyasztására az első magyarországi adatunk IV. Bélával kapcsolatos a *Stájer Rímes Krónikából*. "A németek koplálnak. A magyarok viszont nem kérnek mást lovaik számára, s ha királyuknak [IV. Béla] már egy madara is van, lett legyen tyúk vagy galambfióka is, beéri azzal fiastul. Egy szekér hagymán tovább megél Béla király, mint Ottokár [cseh király] ezer vaddisznón..." Idézet helye: Czeglédy - Lovász, 2000. 154.

- [67] Blazovich - Schmidt, 2001. II. 392. 154. art. A tyúkárusoknak nevezett kofák a következő baromfikat árulhatták: tyúkokat, libákat, kacsákat, galambokat és szopós malacokat. Maga a jogkönyv 1403 és 1421 között keletkezhetett. Ld. uo. I. 26.
- [68] Kovács, 1982. 238. Ugyanitt kell megjegyeznünk, hogy a válogatott írások között szerepel egy *Galambposta* c. anekdota is, melynek semmi köze a galambpostához, csupán a fordító (kiadó?) túlbuzgósága eredményezte a történelmileg hiteltelen fejezetcímet. Uo. 302.
- [69] Nógrády, 2011. 112. Megjegyzendő, hogy a családnak tíz vára is volt, így az egyetlen galambász biztosan nem postagalambokat képzett, inkább a családot látta el hússal, netán a galambok potyadékát a puskaporkészítésnél hasznosították.
- [70] Könyöki, 1905. A várbeli hírközlési formákat tárgyalva meg sem említi a galambpostát, csak a fény- és hangjeleket.
- [71] Závodszy, 1904. 177. Szt. László III. törvénykönyve 14. fejezet: "Azokról, kik a futó követektől [cursoribus] elhagyatott lovat megtartóztatják. Ha valaki futó követektől elhagyatott lovat fog el, három hétig mutogassa a templomnál vagy a sokadalomban; és ha gazdája nem kerül elő, adja a király szedőjének.", uo. 180. 28. fejezet: "A futó követekről, hogy három mérföldön túl el ne vigyék a lovat. Futó követ egy se merje a harmadik falun túl elvinni a lovat, és sem a templomba, vagy a püspök avagy ispán udvarába igyekező emberek, sem papok vagy egyházi személyek lovát el ne vegye, szekerükből ki ne fogja. 1. § Különben akármicsoda lovat talál, elveheti, hogy a király követsége hamarabb járjon. 2. § Aki pedig a futó követet megveri, ötvenöt pénzzel [pensis], aki kantárszáron fogván visszatartóztatja, tíz pénzzel bűnhődjék."
- [72] Závodszy, 1904. 188. Kálmán I. törvénykönyve 36. fejezet 2. § "Ha a végekben valami nagyobb dolognak cserdül híre, az ispán két követet négy hadra fogható lóval indítson a királyhoz, a kik a magok kenyerén elérkezvén kérjék meg az ő útiköltségüket a nádorispántól, és mégannyit kapjanak a visszaútra."
- [73] Iványi, 1913. 1-2.; Fejérpataky fentebb idézett művében számtalan, futárookra vonatkozó hivatkozás van a *futár* tárgyszó alatt.
- [74] Sugár, 1982.
- [75] Bariska, 1982. 147-148. A szöveggyűjtemény idézi a kortárs Paolo Giovo *Jelenkori történetek könyve* c. munkáját, miszerint 1532-ben a János-párti magyarok Esztergom városát ostromolták, ahonnan a védők "nappal zászló- és füstjelekkel, éjszaka pedig tűzjelzéssel" kértek segítséget.
- [76] Zrínyi, 1977. 118. XIII. ének 86-88. versek. A postagalambok mellőzését megerősíti egy konferenciakötet is, ami meg sem említi, hogy bárki használhatta volna Magyarországon ezeket a közép- vagy a koraujkorban. Ld. Petercsák - Berecz, 1999.; Gökbilgin, 1966. 793-799. A török leírások (szemtanúk) nem tudnak postagalambról, csak nyilvánvalóan erősített üzenetről.
- [77] Angol nyelvterületen pl. a *carrier pigeon* (postagalamb) kifejezés 1641-ben jelent meg. Online Etymology Dictionary *carry* szócikk (www.etymonline.com). Európaszerte ekkortájt vált ismertté a postagalamb.
- [78] Thúry, 1893. 160. Szeád-Eddin: *A történetek koronája*. A szerző leírta Galambóc 1458-as(?) ostromának előkészületeivel kapcsolatban, melyet Nis-ben (Szerbia) tervezgetett a császár, hogy "a terv galambját Gögerdsinlik [Galambóc] vára meghódításának levegőbe röptívén" készítette elő a támadást. Kérdés, hogy itt szóvirágról/szójátékról van szó csupán, vagy Nis várából valóban postagalambokkal értesítette a környező vilájeteket a mozgósításra?
- [79] Reizner, 1900. I. 126.; Istvánffy, 2001. I/2. 176. 17. könyv. Istvánffy munkája a forrás, török történetírók pl. Lufti nem említik, csak az üzenetküldést. Előbbi szerint Szeged védője, Héder bég titokban küldte el a rác származású Demjánt Budára, és vele egy galambot "az fészekből". Visszafelé a budai pasa segítségéről szóló üzenetet így a futár és a galamb is hozta, mivel Demján két levelet kapott, és "az másikat az galamb lábaihoz vékony fonálal kötözé, s azt az ég alatt repülve elbocsátá. ... az galamb az lábaihoz köttetett levelet az fészekben visszarepülvén elvinné..."
- [80] Szederkényi, 1898. II. 273. Szamosközy István történeti munkáira hivatkozik, de nem leltem fel az említett szerzőnél ezt az adatot, így egyelőre bizonytalan a hitelessége.

[81] Kistler 242.; Fodor, 1921. 73.; Macgregor, 2007. 230. Lehetséges, hogy nem véletlen a galambposta itteni megjelenése? Csak egy feltevés, de 1492-től spanyol földről sok zsidót elűdöztek, akik, mint láttuk, régebben galambokkal is leveleztek, így nekik köszönhetően a befogadó Németalföldön nem csak a könnyűipar, de a galambposta is elterjedt. Ehhez ld. pl. Sebestyén, 1908. 393-399. Szerinte V. Károly uralma (1516-1556) alatt kezdtek a spanyolországi zsidók Németalföldre szivárogni, de igazán nagy számban csak az 1590-es évektől érkeztek. V. Károly előtt viszont alig élt zsidó a területen.

[82] Bőséges archeornitológiai adattárat gyűjtöttem össze 2007-es tanulmányomban, így itt csak visszautalok annak adataira, bár galambról alig van adatunk. Marton, 2007. 103-105. Meg kell még említeni Gál Erika 2010-ben publikált írásait, de ezekben sem találjuk nyomát az esetleges postagalamboknak. Gál, 2010/a. 221.; Gál, 2010/b. 430-431.

[83] Ld. még 44. lábjegyzet! Woodward - Davies - Graham: 1993. 379. A salétrom fertőtlenítésre, a tímároknál a bőrök lágyítására és tisztítására is használatos volt, Angliában a galambházak elé őrt is állítottak a 16. században, hogy el ne lopják a guánót. I. György a 18. század elején minden galambpotyadékot a Korona tulajdonának nyilvánított, és a birtoklását szigorúan büntette. Mobley, 2008. 207. Franciaországban 1540-ben állították fel a Salétrom Bizottságot, amelynek joga volt - többek között - minden galambházba szabadon belépni és a guánót elszállíttatni. Hogg, 1984. 15.

[84] Kevés kivételes galambcsont lelőhely volt, például Solt-Tételhegyen. Ezen a sokat ásott helyen egészen sok késő középkorra datált galambcsont került elő, ami felveti a tenyésztés lehetőségét is. Ld. Szentpéteri, 2012. 11. Ezen kívül Budáról kék galamb (*Columba oenas*) csontjai kerültek elő. Zolnay - Boldizsár, 1977. 193. A kék galamb nem híres hazatalálási képességéről, inkább díszmadárként tarthatták.

IRODALOM

- Anglicus, 1483. = Bartholomeus Anglicus: *De proprietatibus rerum...* h.n., é.n. (1483. Anton Koberger kiadása)
- Aubrey, 1896. = Aubrey Stewart (transl.): Ludolph von Suchem's Description of the Holy Land. In: *Palestine Pilgrims' Text Society*. vol. 12. London, 1896. 1-136.
- Bariska, 1982. = Bariska István (szerk.): *Kőszeg ostromának emlékezete*. Bp. 1982.
- Bálint, 1956. = Bálint Sándor: A szegedi galambászat. In: *Néprajzi Közlemények*, 1. (1956) 1-4: 26-48.
- Binder, 1954. = Friedrich Binder: Die Brieftaube bei den Arabern in der Abbassiden- und Mamlukenzeit. In: *Journal of Ornithology* 95. (1954) 1-2: 38-47.
- Blazovich - Schmidt, 2001. = Blazovich László - Schmidt József: *Buda város jogkönyve*. Szeged, 2001.
- Blechman, 2006. = Andrew D. Blechman: *Pigeons: The Fascinating Saga of the World's Most Revered and Reviled Birds*. New York, 2006.
- Borosy, 1996. = Borosy András: A kereszties háborúk és Magyarország. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 1:3-41, 2:11-52
- Brunn, 2010. = Philip Brunn (ed.): *Bondage and Travels of Johann Schiltberger. 1396-1427*. Cambridge, 2010.
- Callaghan, 1983. = Joseph F. O'Callaghan: *A History of Medieval Spain*. New York, 1983.
- Christensen, 2012. = Thomas Christensen: *1616: The World in Motion*. h.n. 2012.
- CIH, 1899. = Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000-1526*. I. Bp. 1899.
- Cole, 1995. = Peter Cole (transl.): *Selected Poems of Shmuel HaNagid*. h.n. 1995.
- Columella, 2005. = Columella: *A mezőgazdaságról*. (ford., jegyz. Hoffmann Zsuzsanna) Szeged, 2005.

- Cooke, 1920. = Arthur O. Cooke: *A Book of Dovecotes*. London, 1920.
- Czeplédy - Lovász, 2000. = Czeplédy Ilona - Lovász Emese: Élet a diósgyőri várban. *Tanulmányok Diósgyőr történetéhez*. 7. Miskolc, 2000.
- Csánki, 1894. = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II*. Bp. 1894.
- Csukovits, 2003. = Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Bp. 2003.
- Donaldson, 2013. = James H. Donaldson: *Poems of Bertrams de Born*. (bilingvis aquitán-angol) é. h. n. virtualbook (<http://brindin.com/vb40cove.htm> Belépés 2013. 06. 28.)
- Edington, 1996. = Susan Edington: *The doves of war: the part played by carrier pigeons in the crusades*. In: *Autour de la Première Croisade*. (ed. M. Balard) Paris, 1996. 167-75.
- Engel, 1995. = Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. In: *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 3:353-365.
- EO, 2004. = Jakó Zsigmond (szerk.): *Erdélyi okmánytár. II*. Bp. 2004.
- Érszegi, 1972. = Érszegi Géza: Az Aranybulla. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyve*, 6. (1972) 5-26.
- Fejérpataky, 1885. = Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Bp. 1885.
- Fodor, 1921. = Fodor Pál: A postagalamb nemzetközi szerepe. In: *A Természet*, 17. (1921) 11-12:73-74.
- Gabrieli, 2009. = Francesco Gabrieli: *Arab Historians of the Crusades*. New York, 2009.
- Gál, 2010/a. = Gál Erika: Animal remains from the multi-period site of Hajdúnánás-Fürjhalomdűlő. Part I. Sarmatian finds. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61. (2010) 1:207-260.
- Gál, 2010/b. = Gál Erika: Animal remains from the multi-period site of Hajdúnánás-Fürjhalomdűlő. Part II. Finds from the Árpád Period (10th-13th centuries). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61. (2010) 2:425-444.
- Gibb, 2005. = H.A. Gibb (transl.): *Ibn Batuta: Travels in Asia and Africa. 1325-1354*. New Delhi, 2005.
- Goitein, 1964. = S.D. Goitein: The commercial mail service in medieval Islam. In: *Journal of American Oriental Society*, 84. (1964) 2:118-123.
- Gotfredsen, 2013. = A.B. Gotfredsen: Birds in Subsistence and Culture at Viking Age Sites in Denmark. In: *International Journal of Osteoarchaeology*, (2013) online, doi: 10.1002/oa.2367 (Belépés: 2014. 03. 24.)
- Gökbilgin, 1966. = Tagyib Gökbilgin: Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban (török források szerint). In: *Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam*, 13. (1966) 4:793-799.
- Gregor, 1992. = Gregor Ferenc: Szótörténelmi adatok. In: *Magyar Nyelv*, 88. (1992) 2:245-256.
- Györffy, 1958. = Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: *Századok*, 92. (1958) 1-2:12-87., 5-6:565-617.
- Györffy, 1987. = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I-II*. Bp. 1987.
- Gyürki, 2008. = Gyürki László: *Magyar zarándokok és emlékek a Szentföldön*. Bp. 2008.
- ul-Haq, 1977. = Mazhar ul-Haq: *A Short History of Islam. From the Rise of Islam to the Fall of Baghdad, 571 A.D. to 1258 A.D.* h.n. 1977.
- Harari, 2007. = Yuval Noah Harari: *Special Operations in the Age of Chivalry, 1100-1550*. Woodbridge, 2007.
- Hindley, 2009. = Geoffrey Hindley: *Medieval Sieges and Siegecraft*. New York, 2009.
- Hoffmann, 1997. = Hoffmann István - Rácz Anita - Tóth Valéria: *Helynévtörténelmi adatok a korai ómagyar korból. I-II*. Debrecen, 1997.

- Hogg, 1984. = Ian V. Hogg: *Illustrated History of Ammunition*. New Jersey, 1984.
- Holcomb, 2009. = Melanie Holcomb: *Pen and Parchment. Drawing in the Middle Ages*. New York, 2009.
- Istvánffy, 2001. = Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája. II/1*. Bp. 2001.
- Iványi, 1913. = Iványi Béla: Eperjes és Lőcse érintkezései a középkorban. In: *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából*, 5. (1913) 1:1-6.
- Jennison, 1937. = George Jennison: *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*. h.n. 1937.
- Jesch, 2001. = Judith Jesch: *Women in the Viking Age*. h.n. 2001.
- Jónás, 1993. = Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Bp, 1999.
- Kaizer, 1980. = Kaizer Nándor: *Index Librorum Saeculi XV. et XVI. Bibliothecae PP. Franciscanorum. Szegedini. Bajae. Quinqueecclesus. Mohacsini. Szigetvarini. Siklósini*. Bp. 1980.
- Kázmér, 1993. = Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század*. Bp. 1993.
- Kiss, 1988. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I*. Bp. 1988.
- Kistler, 2011. = John M. Kistler: *Animals in the military: from Hannibal's elephants to the dolphins of the U. S. Navy*. Santa Barbara, 2011.
- Kovács, 1982. = V. Kovács Sándor (szerk.): *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Bp. 1982.
- Könyöki, 1905. = Könyöki József: *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*. Bp. 1905.
- Kristó, 1983. = Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. *Tanulmányok az Árpád-korról*. Szeged, 1983. 191-207.
- Levi, 1963. = Wendell Mitchell Levi: *The Pigeon*. h.n. 1963.
- Ligeti, 1962. = Ligeti Lajos: *A mongolok titkos története*. Bp. 1962.
- Macgregor, 2007. = Mary Macgregor: *The Netherlands*. h.n. 2007. (1907-es reprint)
- Mackrott, 2004. = Heinrich Mackrott: *Galambtenyésztés*. Bp. 2004.
- Mandeville, 1900. = The Travels of Sir John Mandeville. (transl. Alfred W. Pollard) London, 1900. ebook 2007. (<http://www.gutenberg.org/dirs/etext97/tosjm10h.htm> Belépés 2013. 01. 14.)
- Marton, 2007. = Marton Szabolcs: Középkori galambposta Magyarországon. In: *Acta Historica*, 125. (2007) 93-106.
- Marzialis, 1921. = Frank Marzialis (transl.): *Memoirs of the Crusaders by Villehardouin & de Joinville*. h.n. 1921.
- Meleg, 2001. = Meleg István (szerk.): *A galamb és tenyésztése. I*. Bp. 2001.
- Metcalf, 2009. = Alex Metcalf: *The Muslims in Medieval Italy*. Edinburgh, 2009.
- MGH, 1869. = Arnoldi abbatis Lubecensis chronica Sclavorum. *Monumenta Germaniae Historica*. SS. 21. (ed. Georgius Henricus Pertz) Hannover, 1869.
- MGH, 1883. = Capitularia Regum Francorum. *Monumenta Germaniae Historica*. Leges II. vol. 1. (ed. Alfredus Boretius) Hannover, 1883.
- Migne, 1863. = J.P. Migne: *Patrologia Latina. vol. 100*. Paris, 1863.
- Mobley, 2008. = Jason A. Mobley (ed.): *Birds of the World*. New York, 2008.
- Nicholson-Nicolle, 2005. = Helen Nicholson and David Nicolle: *God's Warriors. Crusaders, Saracens and the Battle of Jerusalem*. New York, 2005.
- Nógrády, 2011. Nógrády Árpád: *Kanizsai László számadáskönyve*. Bp. 2011.
- Petercsák - Berecz, 1999. = Petercsák Tivadar és Berecz Tamás (szerk.): *Információáramlás a*

- magyar és török végvári rendszerben. *Studia Agriensia*, 20. Eger, 1999.
- Plinius, 1909. = Caius Plinius Secundus: *Historia naturalis...* (ed. Carolus Mayhoff) Leipzig, 1909.
- Reizner, 1900. = Reizner János: *Szeged története. IV.* Szeged, 1900.
- Reviczky, 1897. = Reviczky Bertalan: *A Vág-Újhelyi prépostság története.* Trencsén, 1897.
- Ross-Power, 1926. = Sir E. Denison Ross and Eileen Power: *Pero Tafur: Travels and Adventures (1435-1439), translated and edited with an introduction by Malcolm Letts.* New York, London, 1926. ebook 2006. (<http://depts.washington.edu/silkroad/texts/tafur.html> Belépés 2013. 04. 02.)
- Roth, 1994. = Norman Roth: *Jews, Visigoths & Muslims in Medieval Spain. Cooperation and Conflict.* Leiden, New York, Köln, 1994.
- Runciman, 2002. = Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története.* Bp. 2002.
- Saxo Grammaticus, 2006. = Saxo Grammaticus (transl. Oliver Elton): *The Danish History I-IX. books.* h.n. 1906. ebook 2006. (<http://www.gutenberg.org/files/1150/1150-h/1150-h.htm> Belépés 2012. 09. 03.)
- Sebestyén, 1908. = Sebestyén Károly: *Izrael népének története. Uj vándorlások és letelepedések korszaka: A spanyol zsidók szétszóródásától az Amsterdamban letelepedett Maranus zsidók szentélyéig (1492-1675). A zsidók egyetemes története 6 kötetben.* (szerk. Szabolcsi Miksa) VI. Bp. 1908.
- Shehada, 2012. = Housni Alkhateeb Shehada: *Mamluks and Animals. Veterinary Medicine in Medieval Islam.* h.n. 2012.
- Silverstein, 2012. = Adam Silverstein: *Private and Official Networks in Jewish History.* In: Susan E. Alcock, John Bodell, Richard J. A. Talbert (ed.): *Highways, Byways, and Road Systems in the pre-modern world.* h.n. 2012. 265-275.
- Steele, 1905. = Robert Steele (ed.): *Medieval Lore from Bartholomew Anglicus.* h.n. 1905. (Gutenberg e-könyv)
- Stephens, 1839. = George Stephens (transl.): *Frithiof's Saga. A Legend of the North by Esaias Tegner.* Stockholm, London, 1839.
- Sugár, 1982. = Sugár István: *Az egri vár hadi postája a XVI. században.* In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1982) 1:206-215.
- Szabó, 1977. = Szabó T. Attila: *A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben.* In: *Ethnographia*, 88. (1977) 2-3:302-328.
- Szederkényi, 1898. = Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története. II.* Eger, 1898.
- Szentpéteri, 2012. = Szentpéteri József: *Őskori és középkori emlékek a solti Tételhegyen.* In: *História*, 34. (2012) 5-6:9-12
- Szikora, 1983. = Szikora András: *Katonagalambok, hírvivő galambok.* Bp. 1983.
- TESZ, 1967. = Benkó Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I.* Bp. 1967.
- Thúry, 1893. = Thúry József: *Török történetírók. I.* Bp. 1893.
- Vajda, 1967. = Vajda Endre: *A posta története.* Bp. 1967.
- Varro, 1971. = Varro: *A mezőgazdaságról.* (ford., jegyz. Kun József) Bp. 1971.
- Veszprémy, 2006. = Veszprémy László: *II. András király kereszties hadjárata, 1217-1218.* [kézirat?] h.n. 2006. 99-111. old.
- Wieruszowski, 1971. = Helene Wieruszowski: *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy.* Roma, 1971.
- Woodward - Davies - Graham, 1993. = Peter J. Woodward, Susan M. Davies, Alan H. Graham: *Excavations at the Old Methodist Chapel and Greyhound Yard, Dorchester, 1981-1984.* Dorset, 1993.

Závodszy, 1904. = Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904.

Zolnay - Boldizsár, 1977. = Zolnay László - Boldizsár Péter: A budai királyi palota északi előudvarán végzett régészeti feltárás (1967-75) Árpád-kori kerámia leletei. In: *Budapest Régiségei*, 24. (1977) 173-198.

Zrínyi, 1977. = Gróf Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. Bp. 1977.

Zumrut, 2006. = Alp Zumrut: Pigeons. In: *Medieval Islamic Civilization. An Encyclopedia*. (ed. Josef W. Meri) h.n. 2006. 611-613.

ZSO, 1988. = Mályusz Elemér és Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár. II. vol. 1*. Bp. 1988.

ZSO, 1993. = Mályusz Elemér és Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár. III*. Bp. 1993.

ZSO, 1997. = Mályusz Elemér és Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár. V*. Bp. 1997.

Zsoldos, 1997. = Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Bp. 1997.

Yarri, 1948. = Avraham Yarri (ed.): *Meshulam of Volterra. Travels in the Lands of Israel, 1481*. Jerusalem, 1948.

Resume

Medieval carrier pigeons (Holy Land, Europe, Hungary).

The fastest way of newscast in the Middle Ages could have been the use of carrier (homing) pigeons. So my paper is engaged in the history of carrier pigeons in Europe and its margins. This study found out, that there weren't carrier pigeons in the Hungarian Kingdom's area in the Medieval Era. The use of these animals was started in Hungary only in the 1550's by turks. In Europe there were traces of this pigeons only in margins (saracens, vikings) but not in Central. There are a speculative continuous use of carrier pigeons in Holy Lands (as egypt and roman culture got into the hands of muslims, whose preserved it). Interesting quest is the carrier pigeons of jews first in medieval Spain than the refueged in 16. century Netherland. I investigated other uses of pigeons (like gunpowder-industry) and the barriers of this information transmission (weather, hawks and so on).

[A tartalomhoz >>](#)

Rábai Krisztina

KÉT 16. SZÁZADI SZÁMADÁSKÖNYV INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI TANÚSÁGAI

Bevezetés

Varsóban, a régi iratok levéltárában őrzik azt a két számadáskönyvet, amelyek ennek a tanulmánynak az alapját képezik. A feljegyzéseket olvasva nyomon követhetjük a 15-16. században komoly politikai tényezőnek számító Jagelló család egyik hercegének, Zsigmondnak (1467-1548)[1] és udvartartásának mindennapjait 1500 és 1506 között.[2] A forrás jellegéből adódóan tömör, informatív mondatokkal találkozunk,[3] amelyek puritán latinságát az udvarnépek által használt idegen - főként lengyel - szavak szövik át. Már önmagában ez a tény is számos kérdést vet fel, példának okáért azt, hogy mely nyelvet/nyelveket használták ezen a kis közösségen belüli kommunikációra, vagyis ha tüstént e tanulmányfűzér témájához akarnék kapcsolódni, felmerül a kérdés, hogy milyen nyelven zajlott az információ áramlása az udvaron belül és kívül.

Elöljáróban annyit elárulhatok, hogy a kérdésre egyértelmű választ nem tudok adni. A véleményalkotáshoz nem elegendő a hercegi udvart alkotó, hierarchiáját tekintve is több csoportra bomló közösség tagjainak "nemzetiségével" tisztában lennünk, hiszen számolnunk kell azzal is, hogy nem egy elszigetelt társaságról, hanem egy mobilis, gyakran úton lévő udvartartásról van szó, vagyis a mai Szerbia területétől Litvániáig terjedő földrajzi közegben utazó és komoly kapcsolati hálóval rendelkező korona várományosról és személyzetéről beszélünk.

Aki veszi a fáradságot és a nyelvi akadályok ellenére ellátogat Varsóba, hogy eredetiben tanulmányozhassa a számadáskönyveket, két hosszúkas, eredeti barna bőrkötésben lévő igencsak vaskos kötetet láthat a levéltárban. A két könyv - melyek lapjait kronologikus rendben, egymást követve írta tele az írnok - mindegyike úgynevezett főkönyv, vagyis minden egyes bevétellel és kiadással kapcsolatos tétel feljegyzésre került hasábjain. A szöveg számos helyen utal arra, hogy több mellékszámadást is vezettek,[4] s ezekben feltehetőleg részletesebb leírása szerepelt az egyes tételeknek. Egy kivételtől eltekintve ilyen segéd-könyv nem maradt fenn.[5] Ezeknek a kiegészítő regisztrumoknak a megléte magyarázza azt a tényt, hogy a nagy összesítő főkönyvben nem mindig vagy nem túl részletesen szerepelnek a vásárolt javak. Példának okáért az udvar élelmezésére költött összegek sok esetben "*ad necessaria coquine*" vagyis konyhai szükségletekre fordított kiadásként szerepelnek, de hogy pontosan milyen termékek voltak aznap szükségesek, nem tudjuk.

Számunkra a főkönyveknek azok a mondatai különösen értékesek, amelyek a pusztán tényen, vagyis a megvásárolt terméken vagy szolgáltatáson és értékén kívül többlet információt tartalmaznak. Ahogy azt már említettem, a herceg és udvartartása gyakran volt mozgásban: Zsigmond huzamosabb ideig tartózkodott a Magyar Királyság területén, 1498-tól Budán vendégeskedett fivére, II. Ulászló király (1490-1516)[6] udvarában, majd 1501-től az ifjú Jagelló sokat utazott udvartartásával az irányítása alatt álló hercegségek[7] központjai között, de gyakran megfordult a krakkói udvarban és fivére, Sándor litván nagyfejedelem (1492-1506) és lengyel király (1501-1506)[8] kérésének eleget téve Vilniusba is ellátogatott.

A forrás képi világa

Ez az életforma bizonyos szempontból felgyorsította az információ áramlását, emellett pedig meglehetősen kiszélesítette azoknak a körét, akik közvetlen kapcsolatba kerültek a herceggel. A kommunikációnak és az információ áramlásának alapvetően két formája különíthető el a tárgyalt forrásban. Leggyakrabban szóbeli interakcióval kapcsolatos feljegyzéseket találunk, de nagy számban fordul elő utalás levélváltásokra is. Ezek mellett az információ vizuális formában való közvetítésére is találunk néhány adatot, melyek leginkább az egyházhoz és a korabeli hitélethez kapcsolódnak. Napi rendszerességgel érkeznek a herceghez - legtöbbször kéregető, olykor ajándékokat hozó - szerzetesek és olyan jövevények (*venientes*) - elsősorban szegény és beteg emberek -, akik anyagi támogatás reményében látogatnak az udvarba. Alapvetően a szövegből csak arról értesülünk, hogy kik érkeznek (ritkán név szerint, gyakrabban foglalkozásuk, társadalmi pozíciójuk, állapotuk megnevezésével) és mennyi pénzt kapnak. Olykor azonban előfordul, hogy az írások azt is feljegyzik, mi okból kéri a herceg támogatását, segítségét. 1506 augusztusában ferencesek érkeznek Zsigmond színe elé és arra kéri, adjon segítséget szent Szaniszló (Stanisław) képmásához.[9] Az az olvasó fantáziájára van bízva, hogy vajon egy újonnan festendő képmásra, esetleg egy szoborra vagy egy már meglévő műtárgy felújítására szerettek volna támogatást kapni.[10] Szerencsés helyzetben ennél több részletet tudunk meg: a Vilnius felé utazó herceget a Varsótól Délre eső Piaseczno-ban egy pap keresi fel és kér pénzt festékre - egy befestendő templomhoz[11] -, egy más alkalommal leégett templomok és egy monostor újjáépítése miatt folyamodnak támogatásért.[12] Ritka kivételként még azt is megtudhatjuk, hogy a herceg látogatta templomok közül melyikben volt szentkép,[13] ahogyan arról is olvashatunk, hogy Zsigmond rendelkezett egy saját képpel, amely a szent szüzet ábrázolta, s ezt utazásai során is magával vitte.[14] Egy ízben épületek rajzait mutatja be a hercegnek egy olasz, s néhány soron keresztül nyomon követhetjük, hogyan készül egy könyvecske a herceg számára (az írástól a díszítésen át a kötésig).[15] Ezek a mondatok fel-fellobbanó fáklyaként nemcsak arra vetnek némi világot, hogy milyen vizuális közegben élt a herceg, hanem arra is, hogy miféle információk jutottak el hozzá a környező falvakból, városokból vagy akár idegen országokból.

A képekben közvetített információnak egy sokkal világiasabb vetülete is megjelenik a forrásban. Több helyen találunk utalást a herceg szabadidős tevékenységére, szórakoztatására vonatkozóan. Ezek többsége - meglepő módon - zenéhez kapcsolódik, azonban két alkalommal - értelmezésem szerint - bábokkal játszó parasztok szórakoztatják a herceget estebéd idején.[16]

Arról is tudunk, hogy Zsigmond követek és a segítségükkel közvetített szóbeli és írásbeli üzenetek révén élénk kapcsolatot tartott fenn Radziwiłłow Anna mazoviai hercegnővel,[17] akinek még egy festményt is küldött magáról.[18]

Levélváltások, követjárások

A fennmaradt forrás kézbe vehető eredetije számunkra is komoly jelentőséggel bíró látható információt hordoz. Az íráshoz használt papírlapok vizsgálata, konkrétan az íráshordozón látható vízjelek azonosítása révén képet alkothatunk arról, hogy honnan szereztek be a papírt, a forrás szövegéből pedig megtudhatjuk, hogy mire használták még papírt a napi kiadások rögzítéséhez állandósított számadáskönyveken kívül. Havonta átlagosan két alkalommal vásároltak papírt, főként azzal a céllal, hogy lejegyezzék a pénzmozgásokat,[19] de bizonyos esetekben tudjuk, hogy levélíráshoz szereztek be[20] és az is előfordult, hogy csomagolóanyagként használták. Jóllehet a "történetünknek" fő helyszínét biztosító régióban, Szilézia térségében, valamint a mai Dél-Lengyelország (Krakkó és környéke) területén éppen a 15-16. század fordulóján létesülnek az első papírmalmok,[21] mégis - a vízjeleket beazonosítva - azt tapasztaljuk, hogy a hercegi udvar szükségletét főként észak-itáliai import-termékből fedezték.[22] Arra vonatkozóan, hogy konkrétan hol szereztek be az árut a hercegnek, semmiféle információval nem szolgál a forrás.

Alapvetően a követeket két nagy csoportra oszthatjuk aszerint, hogy mivel közlekedtek. A forrás említ gyalogos (*nuncius pedester, cursor*)[23] követet, ezek elsősorban olyan futárok, akik az úton - illetve távol - lévő herceget *Glogoviával* (Głogów), hercegsége központjával kötik össze, minden esetben levelet hoznak, s a megtett távolság függvényében kapnak pénzt költségeik térítésére.[24]

Ezek a - feltehetőleg - adminisztratív ügyek úgy tűnik nem igényeltek gyors levélváltást, hiszen sürgős elintézni való esetén lovas futárt menesztettek.

Az úton lévő herceg érkezésének híre fontos, egyrészt az ott lakóknak, másrészt az átutazóknak, hiszen Zsigmondnak éjszakára megfelelő szállásra volt szüksége. Ezt a bizalmi pozíciót 1505 augusztusáig Karwat kamarás (*cubicularius*) töltötte be, 1506 januárjától pedig Zaporski kamarás. A forrásból egyértelműen kiviláglik, hogy az aktuálisan előre küldött szálláskészítő[25] minden egyes állomáson bevárta az utána érkező herceget és kíséretét, s csak eztán lovagolt a következő település felé, ahol egyrészt közölte a hírt a herceg érkezéséről (*adventum domini principis*), másrészt alkalmas szállást szerzet, s szükség szerint előkészítettett Zsigmond számára. Emellett a kifejezetten követi funkciót betöltő Hanusbott és Bartos jóval nagyobb távolságokat megtéve a célállomásra vette az irányt, hogy tudassa a herceg érkezésének hírét, s emellett más fontos üzenetek kézbesítése is az ő feladatuk volt.

A beérkező hírnökökkel kapcsolatban azt mondhatjuk - legalábbis azokról, akiket név szerint is megemlíti az írnok -, hogy ugyancsak "hivatásszerűen" jártak el ebbéli tevékenységükben, megérkeztüket követően ellátásuk a hercegi udvar költségvetését terhelte. A hercegi udvarban megforduló követek - akiket a forrás *nuncius*-ként és *legatus*-ként emleget - bizonyos esetekben biztosan levélben közvetítették az - írott - információt. A számadáskönyvhöz kapcsolható megmaradt oklevelek alapján ezeknek nyelve főként latin lehetett. Abban az esetben, amikor a szöveg nem említi, hogy levéllel (*cum litteris*) érkezett vagy távozott a küldött, nem lehetünk biztosak abban, hogy vajon szóban kellett az üzenetet átadni, vagy volt vele egy levél is, amit az írnok nem tartott fontosnak feljegyezni vagy nem tudott rögzíteni, mivel nem volt tisztában a részletekkel.

Arra is következtethetünk a leírtakból, hogy szükség esetén a herceg nemcsak saját követeit és a beérkező hírnököket bízta meg levél kézbesítésével, hanem mások alkalmi segítségét is igénybe veszi. A számadáskönyv utolsó, 1506-ban írott része tele van ilyen adatokkal, amikor a Litván Nagyfejedelemség felé utazó Zsigmond - értesülvén bátyja, Sándor haláláról - körül felgyorsultak az események, s a litván fejedelmi szék és a lengyel korona megszerzése kapcsán számos levélváltásra került sor az érintett területeken élő előkelőkkel, majd pedig koronázásának napját hírül adó számos alkalmi követ indult útnak a szélrózsa minden irányába.[26]

Csak néhány példát ragadnék ki, milyen jellegű politikai és családi eseményekről kap hírt a herceg a vizsgált időszakban. Édesanyja, Habsburg Erzsébet[27] valamint két fivére, János Albert (lengyel király 1492-1501)[28] és Sándor halála is erre a néhány évre esett, s ezekről a gyász hírekről a herceg levelekből vagy követek szóbeli közlése alapján értesült. János Albert halála kapcsán nem egyszerűen hírként (*novitas*), vagy levélként utaltak az információra, hanem a "biztos" és "valós" (*certa, vera*) jelzővel látta el azt az írnok, amely a hír valóságtartalmának megerősítésére szolgált.[29] Örömteli üzenet is érkezett az udvarba: II. Ulászló és felesége Anna de Foix[30] házasságából 1506. július 1-jén fiú gyermek született amely ugyancsak többszöri megerősítést nyert. Az első hírhozóról júl. 13-án emlékezik meg a forrás, eszerint Hanel budai egyházi, a Magyar Királyság és Glogów közötti távolságot alig két hét alatt tette meg.[31] A "hivatalos" királyi küldött júl. 23-án érkezett a hírrel.[32] Egyfajta közvetítő szerepet is ellát az udvar, hiszen a beérkező hírek egy részét - így a halálzással kapcsolatosakat - továbbítja.[33] Az említett családi hírek kapcsán azt tapasztaljuk, hogy több követ is érkezik a hírrel, s amikor komoly tétje van annak, hogy a hír mielőbb célba érjen, a hírvivő képes volt nagy távolságot megtenni rövid idő alatt. Így érkezik a Varsóhoz közeli Liw városában éjszakázó Zsigmondhoz 1506. aug. 24-én Sándor halálának a híre, aki 1506. aug. 19-én adta át lelkét teremtőjének Vilnius városában.[34] A gyorsaságnak itt komoly tétje volt, a litván nagyfejedelmi szék betöltése, s hogy ezt a célt Zsigmond elérte az nagyban köszönhető a gyors információáramlásnak. Természetesen az sem véletlen, hogy a herceg ilyen közel volt Litvániához, hiszen gyengélkedő fivére kérésének eleget téve indult el Vilnius felé. Halogatás nélküli, határozott fellépésének köszönhetően pedig sikerült pozícióját megerősíteni és a Jagelló család számára elfoglalni a fejedelmi széket.

Sándor halála előtt röviddel jelentős győzelmet aratott a tatárok felett, s erről levélben informálta öccsét.[35] 1505 őszén egy tatár követ és tolmács (*Czarsz, interpres et nuncius Thartari*) tartózkodott a herceg udvarában, akinek küldetéséről és tevékenységéről a forrás jellegéből adódóan, s mivel mindennapi kiadásait feltehetőleg maga fedezte nem tudunk meg közelebbit.[36]

Egyéb hírhözök

Ahogy azt már említettem, Zsigmondnak számos látogatója volt nap, mint nap, s ezek nem elhanyagolható százaléka messze földekről érkezett, s jóllehet szó szerint nem írja a forrás, de biztosan hoztak onnan híreket. A fenyegető oszmán előretörés híre nemcsak levélben vagy hivatalos követek útján juthatott el a herceghez - aki budai tartózkodása idején kíséretével csatlakozott II. Ulászló Bácsra induló török elleni hadjáratához[37] - hanem azon foglyok illetve hozzátartozóik révén, akik török fogságból menekültek vagy épp szabadulásuk fejében a váltságdíjukhoz szükséges pénzt próbáltak összegyűjteni.[38]

Zarándokok (*peregrinus*) is felkeresik a herceget, a zarándok helyre menőben vagy éppen onnan érkezve, azonban ezek a bejegyzések -sajnos - meglehetősen szűkszavúak.[39]

Sokféle információ szivároghatott be az udvarba a személyzet azon tagjain keresztül, akik a kereskedőkkel tartották a kapcsolatot, vásárokra jártak és az udvar szükségleteit biztosító termékeket beszerezték. Sajnos mindezekre csak következtethetünk, konkrét közlés a forrásban nem szerepel.

Végül, de nem utolsó sorban meg kell emlékezni azokról a társasági összejövetelekről, amelyek a herceg életét színesítették. Az apró hercegségekre tagolt sziléziai térség hercegeivel meglehetősen jó kapcsolatban volt Zsigmond, a számadáskönyv rendszeresen elősorolja a közös lakomákra költött kiadás költségeit, s mi lehetne alkalmasabb színtere az őszinte beszélgetésnek, s az információ szabad áramlásának, mint egy finom magyar borral és kiváló cseh sörrel kísért, gazdagon fűszerezett, pompás vadételekkel tarkított vacsora.

Jagelló Zsigmond életének talán egyik legnagyobb fordulópontja, s egyben a tanulmány záró híre 1506. dec. 22-én érkezett. Ezen a keddi napon a követ azzal a hírrel érkezik, hogy a herceget az urak egyhangúlag Lengyelország királyává választották.[40]

JEGYZETEK

[1] Wojciechowski, Zygmunt: *Zygmunt Stary (1506-1548)*, Warszawa 1979.; Duczmal, Małgorzata: *Jagellonowie: Leksykon biograficzny*, Krakow 1996. (a továbbiakban Duczmal) 543-563.

[2] Levéltári jelzetük: Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego dz. 1 Rachunki Królewskie (a továbbiakban ASK RK), sign. 29. (*Rachunki Krzysztofa Szydłowieckiego z dochodów i wydatków dworu królewicza Zygmunta z lat 1500-1504*) és sign. 33. (*Rachunki Krzysztofa Szydłowieckiego z dochodów i wydatków dworu królewicza Zygmunta z lat 1504-1507*). A forrásból részleteket közölt: Pawiński, Adolf: *Młode lata Zygmunta Starego*, Warszawa Nakład Gebethnera i Wolffa 1893. (a továbbiakban Pawiński); Divéky, Adorján: *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500-1502., 1505)*, Magyar Történelmi Társaság, Budapest 1914, (a továbbiakban Divéky). A tanulmányhoz Divéky kiadásán kívül a gondozásomban megjelenő 33. jelzetű kötet szövegét használtam, a továbbiakban olvasható idézetek ezekből származnak. A forrás és a vele kapcsolatos kutatás részletesebb leírása olvasható: Divéky 1-10.; Divéky, Adorján: *Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában*, Századok 1914 (XLVIII) 449-463. és 562-576.; Rábai, Krisztina: *"Hic aliud registrum novum incipit..."* Acta Tomiciana (Tomus CXXXI.), Szeged 2010. 39-54.

[3] Lexikon des Mittelalters, szócikk: *Rechnungsbücher* (Sprandel, R.), Vol. 7. Munich 1995, 508-510.

[4] Biztosan vezettek egy számadáskönyvet a lovakról (*registrum equorum*), a herceg és személyzete ételmezésért felelős *dispensator* ugyancsak rendelkezett saját kimutatással, ahogyan a ranglétra különböző fokain elhelyezkedő csoportok (kamarások, kocsisok, lovászok, stb.) bérezését is külön-külön segédkönyvekbe jegyezték fel.

[5] *Registrum curiensium principis Sigismundi*. ASK RK, sign. 21.

[6] Fógel, József: *II. Ulászló udvartartása (1490-1516)*, Budapest 1913.; Duczmal 461-478.

[7] A Jagelló Zsigmond fennhatósága alatt álló területek a következők: Glogoviai Hercegség (1499.); Opaviai Hercegség (1501.); Alsó-Lausitzi Órgrófság (1504. Pawiński 282-283.). Palacky, Franz:

Geschichte von Böhmen: Das Beitalter Jagelloniden, Fünfter Band, zweiter Abtheilung, Prag 1867, 25.; Grünhagen, C.: *Geschichte Schlesiens*, Erste Band, Gotha 1884, 360-363. Divéky, 55.; Nowogrodzki, Stanisław: *Rządy Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499-1506)*, Kraków 1937.; Boras, Zygmunt: *Zygmunt Stary w Głogowie*, Katowice 1983.; Kozák, Petr: *Zrod stavovského Hlohovska. Mocenská uskupení ve slezském pozdním středověku*, Opava 2008.

[8] Papée, Fryderyk: *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1999.; Duczmal 21-36.

[9] "Item ad mandata domini principis monachis Sancti Francisci ad dominum principem venientibus et rogantibus, ut pro ymagine Sancti Stanislai daretur eis adiuvamen, dedi II florenos." ASK RK sign. 33. fol. 206v.

[10] A szentek képi ábrázolásáról és annak jelentőségéről a középkori ember hitvilága kapcsán l. Belting, Hans: *Kép és kultusz*, Budapest 2000. (Párbeszéd a képpel. A magánáhítat képeinek időszaka a középkor végén) 433-484.

[11] "Item ad mandata domini principis sacerdoti cum thabula roganti propter Deum, ad colores pro pingenda eclesia dedi VI grossos." ASK RK sign. 33. 215v.

[12] "...monachis de ordine Sancti Dominici pro elemosina rogantibus pro edificatione ecclesie combuste in Crosno [*ma: Krosno, Lengyelország*] dedi I florenum." "...monachis Sancti Dominici ad dominum principem venientibus, quibus monasterium combustum erat, dedi pro elemosina I florenum." "...ad tabulam de ecclesia parochiali, que cremata est, ad edificandum dedi I ~~ortt~~ 1/2 florenum." "...pro edificatione ecclesie Sancti Leonardi dedi I grossum." "...monachis de Sancta Katherina cum supplicatione ad dominum principem venientibus pro edificiis dedi ... I florenum" ASK RK sign. 33. fol. 201, 215, 33v, 38v, 170.

[13] "Item ad offertorium domino principi in capella Sancte Beate Virginis, ubi stat ymago, dedi I florenum Hungaricalem in auro." "...ad offertorium domini principi in ecclesia Beate Virginis, in capella, ubi ymago stat, dedi I florenum." ASK RK sign. 33. fol. 133, 181.

[14] "...a reformatione futralis, ubi ymago Beate Virginis ad portatile servatur, dedi II grossos." ASK RK sign. 33. fol. 19v.

[15] "...Italo, qui picturas edificiorum domino principi dedi 1/2 florenos." "...scriptori, qui scribebat libellum orationale pro domino principe, dedi secundo II florenos..." "...illuminatori, qui libellum domino principi illuminavit, dedi VII florenos." "Item ab introligatione libelli orationalis domini principis, quem monachus pingebat, dedi I florenum." Divéky 179, 54, 142, 153.

[16] "... rusticis lusoribus cum ymaginibus infra cenam ante dominum principem ludentibus dedi 1/2 florenum." "...rusticis infra cenam cum ymaginibus ludentibus dedi 1/2 florenum." ASK RK sign. 33. fol. 191v, 206v.

[17] *Polski słownik biograficzny* (Tomus. 1-49.), Kraków 1935-2014. (a továbbiakban PSB) T. 1. 125-126.

[18] "...pro corio et aliis rebus necessariis ad ymaginem domini principis, que ymago est missa in Mazoviam, per manus Balyczki dedi VII 1/2 grossos." "pro liganda ymagine, quam portare secum debuit, dedi, ad priores IX grossos." ASK RK sign. 33. fol. 44, 45.

[19] "...pro I libra papiri bona dedi II 1/2 grossos propter registra." "...pro I libra papiri, quum alii curienses et multi conscribi debebantur, propter registra dedi II grossos." "... pro novo registro ad conscribendum equos curiensium dedi XX grossos." "... pro novo registro, in quo summe scribi debebant, quum aliud erat iam prope finem completum, dedi XXXVI grossos." ASK RK sign. 33. fol. 244.; 245; 168; 193.

[20] "...pro litteris scribendis domino principi ad papirum et pro inchausto et pulveribus..." Divéky 19. "...pro una resa papiri Italici pro scribendis litteris, quum est necessarium domino principi, quia talis raro invenire, dedi II florenos." ASK RK sign. 33. fol. 37v.

[21] Dąbrowski, Józef: *Paper manufacture in central and eastern Europe before the introduction of paper-making machines*, Łódź 2008. 38-40; 64-67. internetes publikáció: <http://www.paperhistory.org/dabro.pdf>; Dąbrowski, Józef - Siniarska-Czaplicka Jadwiga: *Rękodzieło papiernicze*, Sigma Not 1991.

[22] Erre a forrás maga is utal egy helyen, l. a 20 lábjegyzetet.

[23] Divéky 19, 93, 102, 116, 120, 130, 134, 135; ASK RK sign. 33. fol. 26, 34-34v, 35v, 54, 76v, 77v, 202v.

[24] A legnagyobb távolságot akkor kellett megtenniük, amikor a herceg Budán időzött: *Glogovia-Buda* útvonal megtétele mai útviszonyok mellett 592 km távolságot és 121 óra gyaloglást jelent (mindezt 1 forinttal honorálták); *Glogovia-Cracovia* [Kraków] 358 km, hozzávetőleg 73 óra, *Glogovia-Nissa* [Nysa] távolság 181 km és 37 óra. Mindössze egy olyan alkalomról tudunk 1504. júl. 31-én, amikor gyalog érkezik levélhordó Prága városából a Krakóban tartózkodó Zsigmondhoz, aki aug. 6-án indul vissza, s költségei fedezésére az érkeztekor kapott 8 garas mellé további 1 forintot kapott. ASK RK sign. 33. fol. 34-34v. A két város 446 km, vagyis 91 óra gyaloglásnyi távolságra fekszik egymástól.

[25] "ad principium equitanti propter ordinanda hospitia" ASK RK sign. 33. passim.

[26] ASK RK sign. 33 fol. 243-243v.

[27] Duczmal 195-214.; PSB T. 6. 250-254.

[28] Papée, Fryderyk: *Jan Olbracht*, Kraków 1999.; Duczmal 319-336.; PSB T. 10. 405-410.

[29] "...certa novitas portata est de morte domini regis Polonie..." "...Polak, qui veram novitatem portaverat de morte domini regis..." Divéky 118.

[30] Duczmal 69-78.

[31] "... nunctio de Hungaria a doctore Hanel, archipresbitero Budensi, qui ab eo novitatem portavit, quod domina regina filium peperit, quum recessit, pro expensis dedi X florenos." 1506. aug. 1-jén kelt bejegyzés egy másik magyar követ jelenlétéről tanúskodik, aki egész háznépével érkezett és került elszállásolásra a herceg költségén: "...in hospitio apud Herczyk Niklos, ubi Czyesyelyczki stabat, quum a domino rege cum novitate venit, quod domina regina filium peperit, pro expensis, que ibi cum familia et equis consumsit, dedi XV florenos per 1/2 sexagenam et XVI grossos." ASK RK sign. 33. fol. 203v.

[32] "...Cyeszyelyczki, qui in legatione a domino rege Hungarie venerat, nunctiando, quod filius sue serenitati natus sit, pro expensis dedi LX florenos Hungaricales in auro." 1506. aug. 1-jén kelt bejegyzés arról tanúskodik, hogy a követ egész háznépével érkezett és került elszállásolásra a herceg költségén: "...in hospitio apud Herczyk Niklos, ubi Czyesyelyczki stabat, quum a domino rege cum novitate venit, quod domina regina filium peperit, pro expensis, que ibi cum familia et equis consumsit, dedi XV florenos per 1/2 sexagenam et XVI grossos." ASK RK sign. 33. fol. 221, 205.

[33] Példának okáért a Sándor haláláról érkező hírt levélben közlik a lengyel urakkal és a magyar királlyal: "pro II libris papiri Zamboczki, quum scribebantur littere ad Poloniam ad dominos de morte domini regis, dedi III grossos." "...Strzalkowski cum litteris a domino principe ad dominos Maioris Polonie nunctiare de morte domini regis Alexandri pro expensis dedi VIII florenos." "dedi Janek Mazurek pro expensis cum litteris in Hungariam ad dominum regem nunctiare de morte domini regis Polonie XII florenos, qui usque in Lithvianiam contra debuit venire." ASK RK sign. 33. fol. 217-217v.

[34] Mai útviszonyokkal számolva a távolság 376 km, ami gyalog 76 óra alatt teljesíthető.

[35] "Item pro uno vase cervisie ad mandata domini principis, quum "Te Deum laudamus" canthaverunt, dum a domino rege de Lithuania de victoria super Thartaros littere portate sunt domino principi, dedi VII grossos." ASK RK sign. 33. fol. 215v.

[36] Csupán egy ajándékváltás képe vázolható fel a kérdéses 2 mondat alapján: "... interpreti Tharthari Czars, qui sagittas domino principi portavit, dedi II florenos." "...pro panno *lunskie*, qui datus est Tharthari Czars nunctio, dedi VI florenos et II grossos." ASK RK sign. 33. fol. 135., 137.

[37] "pro expeditione versus Baciam" Divéky

[38] "... uni Karvatto [horvát], qui venerat ad dominum principem cum supplicatione rogans subsidium pro exemendo fratre captivitate Turcorum..." "...uni Karwato de Pozega litterato...cum

supplicatione venienti pro exemptione captivitatis sue de Thurcia roganti..." "uni mulieri fugienti ex captivitate Thurcorum, que aduc in Valachia in bello domini regis Johannis Alberti capta erat in Moldauia..." Divéky 109, 172, 173." captivis de Thurcia fugientibus" ASK RK sign. 33. fol. 168v.

[39] "...uni pauperi peregrino de Sancto Jacobo..." "...sacerdoti peregrino met secundo ad curiam Romanam eunti..." "...uni peregrino pauperi ad curiam Romanam..." "...uni peregrino Lythvano ad sepulcrum domini eunti..." "uni peregrino sacerdoti a Sancto Jacobo eunti" ASK RK sign. 33. fol. 27v, 73, 130v, 182, 202v

[40] "Item eodem die ad mandata domini principis Maczyeyowski, qui cum novitate venerat ad dominum principem in eo quod favente gratia est unanimi voto dominorum electus in regem Polonie, pro eadem dati sunt sibi XL floreni per 1/2 sexagenam."ASK RK sign. 33. fol. 242.

[A tartalomhoz >>](#)

Illik Péter

TÖRÖK TÁMADÁSOK HÍRÉNEK TERJEDÉSE A 17. SZÁZADI MAGYAR KIRÁLYSÁG FALVAIBAN

Az információk és hírek terjedésének feltárása lehetőséget nyújt a források mögött álló emberek - jelen esetben a 17. századi falusiak - gondolkodásába való betekintésre. Két fontos kitévelt is érdemes figyelembe venni ennek kapcsán. Egyfelől azt, hogy a kora újkori végvári vitézekkel kapcsolatban számos mértékadó kötet és tanulmány jelent meg (lásd pl. Petercsák-Berecz 1999), azonban ezek az információ terjedését a kémkedés relációjában értelmezték. Másfelől pedig nyilván a falusiak is vittek híreket, például az oszmán támadásokról földesuruknak, amiként az kötelességük is volt.

Jelen írás azonban arra vállalkozik, hogy röviden felvázolja azt, hogy mi módon terjedtek a hírek általában a falusiak körében. Ezt kissé meglepő módon egy igen speciális forrástípuson keresztül teszi. A társadalmi elittől eltérően a parasztságról kevesebb, és más típusú forrás áll rendelkezésre - például falusi levelek, önéletrajzok a korszakban nincsenek -, a tanúvallomások, jegyzőkönyvek és kártételi listák csoportja. Ezeket vizsgálva számos dolog kiderül a kortárs falubeliek mentalitásáról, például az, hogy a precizitás vagy a múltbéli események pontos időhöz kötése alapvetően nem volt fontos, illetve a szóbeliség dominált, így a fennmaradt írott források korántsem fedik le teljesen a valóságot. (Vö. Tóth 1994, Illik 2013a) Ráadásul ezek a kártételi vallomások azért készültek, hogy feljegyezzék, mennyi kárt tettek az oszmánok egy-egy faluban. Azaz fő céljuk az, hogy erre a kérdésre válaszoljanak. Tehát, ha a kísérletező kedvű történész más kérdést tesz fel a forrásoknak - jelen esetben azt, hogy miként terjedt a falvak körében az információ (jelen esetben a falvak megrablásának híre - akkor vállalnia kell azt a kockázatot, hogy csak részeredményeket tud felmutatni. Talán az is bizonyítja jelen írás kísérleti jellegét, hogy a történettudományban régóta ismert a kártételi listák forrástípusa, de kevésbé használták ki a benne rejlő lehetőségeket. (A műfajról bővebben: Illik 2010, Illik 2013b)

A fent említett pontosság problémájának tekintetében csak egy kiragadott példa álljon itt, amely egyben betekintést enged a falusi emlékezetébe működésébe is. A Borsod megyei Zsércen 1596-ban így nyilatkoztak a falu török részre fizetett adójáról: *"Santha Miklós bíró, Nagy Máté és Zabo Imre esküdtek jelentik. Budára adóztak és első alkalommal fejadó gyanánt 16 forintot fizettek, ez aztán megnőtt 28, 60 és 75 forintra. A legutolsó alkalommal 126 forintot fizettek. Császár adóját első alkalommal 3 forintot, a legutolsó alkalommal 12 forintot és 50 dénárt fizettek. Szablyapénzt, korcsmapénzt, szakállpénzt, parochiális pénzt és efféle kivetéseket is fizettek, de hogy mennyit, arra nem emlékeznek. Épületre való fát egyszer adtak ténylegesen. Mézet és vaját különbségtétel nélkül 20 pintet adtak. Nem szolgáltak. Most nem adóznak. A földesúr számára adó gyanánt elvégzik az uradalom egy szőlőjének a teljes művelését és tizedet adnak a borból és a vetésekből. Minden szükséges dologban szolgálnak."* (Bodnár-Tóth 2005: 53) 1641-ben már ezt nyilatkozta a megkérdezett helybéli tanú *"Boros Miklós, Lukács Márton jobbágya, annorum 70, hites bíró, így vall. Az holdoltatás, rablás felől az szerint, mint az előtte való tanúk. Magok szolgálatja, adózása felől ezt vallja: Elsőben, hogy megszállották Zsércet, tizedben voltak, de már az tized mellett annyira ment dolgok, vágó barmot, szakadatlan való szolgálatot, császár és török urok számára szüntelen kívánják, egyik az másikat kiváltja. Negyvenöt napi szolgálattal egy-egy ember meg nem éri. Szántás vetés nem volt rajtunk, de most szám nélkül való vetést teszünk az török urunknak mind ősszel,*

tavasszal." (Bodnár-Tóth 2005: 136) Boros Miklós ennek megfelelően 1570 körül születhetett és 1596-ban volt hozzávetőleg 26 éves, és mégis, lényegében csak a tizedfizetésre emlékezett, az azt megelőző adókra nem. Természetesen lehetséges, hogy egyszerűen csak nem akarta vallomásában hosszasan ecsetelni a korábbi példákat. Ugyanakkor a többi - terjedelmi okokból nem idézett - tanúvallomási példa inkább azt mutatja, hogy bár a falusiak igen "adótudatosak voltak" - saját anyagi érdekükben erre szükségük is volt - de a pontosság még ennek nyilvántartása során sem volt elsőleges szempont.

Arra is érdemes egy példával utalni, hogy mit is jelent az, hogy a fennmaradt írások korántsem fedik le teljesen a valóságot. Nyilvánvaló, hogy a falu adózástörténete vagy éppen a török rajtaütések híre szájhagyomány útján terjedt, azaz szóltak egymásnak a falusiak. Ez viszont direkt módon nincsen leírva kártételi jegyzőkönyvekben. Miért is lenne? Hiszen e források célja, hogy válaszoljanak azokra a kérdésekre, hogy mennyi kárt tettek a törökök, mennyi falu hódolt meg, és hogyan adóztak oszmán részre. Mégis, szerencsés módon, néhány esetben a - itt Borsod megyei - forrás is árulkodik a fent említett nyilvánvaló, de kevésbé bizonyított tényről: Pászthor János például korábban Alsó Kázmárkon élt, majd innen költözött Aszalóra. Ő azt vallotta, hogy 54 embert vittek el, 21-et öltek meg és 7 lovat raboltak az oszmánok korábbi lakóhelyén még 1632-ben. Sánta Pál, aki Felső Kázmárkról költözött Léhre, azt mondta, hogy onnan 4 falusit raboltak el az oszmánok. Továbbá Bárány György és Simon János, akik Berenczről menekültek el, és vallomásuk idején még nem telepedtek meg máshol, azt nyilatkozták, hogy a berencziek az oszmánoktól való rettegés hatására pusztán hagyva falujukat, elköltöztek onnan. Azaz ezek az emberek nyilván személyes kötődésük révén értesültek a rablásokról. (Kemény 1915: 39)

Az 1641-es kárvallási jegyzőkönyv alapján a Borsod megyeiek nem sokat tudtak a környező, egyéb megyékben tartozó falvak pontos káraitól. Viszont a nagymihályiak vallomásában szerepelnek egyéb - főként Abaúj, de Gömör megyei - falvak is: *"Falukat mennyiket rablottak el Bekecsét, Felső-, Alsógagyokat, Kázmárkot, Csehit, Meszest, Szegligetet és Balogh vidékét, Devecsert, Bugyikfalvát, Bobuluskát, Liczét, Boroznokot, Újvárust. Császár urunk öfelsége végházait úgymint Ónadat, Gyarmatot megégették, Losoncot az többi között. Az kiket megholdoltattak soha annak előtte Eger várában nem hódoltak Gesztest, Bugyikfalvát, az rablás után Derenket, Esztrént, Lukovistyét, Bobuluskát, Rusovát, Sziliztyét, Lipóczot, Ispánmezejét, Újvárust, Borosznokról az rablás után, Lehotát, Dereskét, Kövit, Szendrő táján Szalonnát, Martonit, Meszest az rablás után, Csehit az rablás után, az Gagyokat, Kinizst az Hernád mellett, Baksa, Halmaj, Léh, etc."* (Bodnár-Tóth 2005: 140-141)

De mi volt a helyzet a megrabolt Abaúj megyei falvakkal? Ezek a falvak lakói 1641-es vallomástételükkor igen magas tájékozottságról tettek tanúbizonyságot. Így jól követhető, hogy egyes falvakban mely más falvak kárvallásairól tudtak, illetve több falu azt állította, hogy azért hódolt meg, mert nem akart a kegyetlenül megrabolt másik közösség sorsára jutni. Ennek alapján felvázolható egy térkép arról, hogyan terjedt egy-egy példaértékkel megrabolt falu híre, valamint mennyien hódoltak meg, és váltak adófizetővé annak hatására az oszmánoknak. (Vö. Illik 2013c: 98, illetve Győrben is látszik hasonló jelenség, ld. uo.) Ez alapján az látszik, hogy a hódoltatás híre mintegy az oszmánok előtt járt. E helyett a nagyobb folyamat helyett nézzük meg egyetlen falu példáját, amelyet a Borsod megyei nagymihályiak is ismertek, és ez a "Gagyok", azaz Alsó- és Felső-Gagy, illetve esetleg Gagy-Vendégi (nem mindig számították ide a kortársak). Abaúj vármegye jegyzőkönyve szerint a két Gagy és a szomszédos helységek oszmán támadásnak estek áldozatul (Kemény 1915: 23). A károk listáját a megyéről felküldték a Kassai főkapitányhoz, ezzel indokolva, miért kérnek hathatósabb védelmet az oszmánoktól. E szerint 1640-ben a gagybátori mezőről elvittek 5 embert, illetve *"[...] nagy kegyetlenül megrablották Felső-, Alsó-Gagyot, Kércset és Baktát, iszonyú égetéseket tevén, amely helyekből keresztény atyánkfiai közül kiket levágott, kiket megégetett, kiket kegyetlenül rabságra vittek, összességgel teszen hétszázig, mely miatt kényszerítették meghódolni Alsógagy, Bakta, Beret és Detek."* (Kemény 1915: 24) Gagy-Vendégiben, Százfán és Vajdán is a fenti rablástól való félelemmel indokolták a meghódolást az 1641. november 23-i garadnai közgyűlésre küldött tanúvallomásokban. (Később Gadnán és Fáyban is ezzel indokolták hódolásukat, Kemény 1915: 34) Ebben szerepel az alsó-gagyiak vallomása is, amely szerint *"Tavalyi esztendőben [1640] reánk ütvén, templomunkat meggyújtván, megmaradásnak okáért sok férfi és asszonyi állatok, apró édes magzatok az karokkal beszorítván, sokan megégtének [...] és azon kívül sokan vitetnek közülünk rabságra, mindössze kár esett bennünk száztizennyolc, házainkat, teheneket és egyéb portékáinkat elprédálva hagyta falunkat [a török] [...]"* (Kemény 1915: 30) míg Felső-Gagyban azt tanúsították, hogy *"[...] rabot vitt el közülünk 66, lovainkat és egyéb barmunkat, az marhákat is mind elprédálta*

[...]” (Kemény 1915: 30) Látható, hogy hat Abaúj megyei falu indokolta azzal a hódolását, hogy megrémültek a két Gagyt, Kércset és Baktát ért támadástól. Kércs és Bakta tanúvallomása mindazonáltal nem szerepel az 1641-es garadnai közgyűlésre küldöttek között, így nem lehet tudni, hogy az 1640-ben Kassára küldött listán szereplő 700 fős vesztesége túlzás-e. Az viszont biztos, hogy a Kassára küldött jegyzék jelentősen leegyszerűsítette a károkat, hiszen templomégetésről, illetve gyermekáldozatokról szó sincs.

Korábban, a győri és Abaúj megyei falvakat vizsgálva az kiderült, hogy a rablások híre jelentősen megelőzte az oszmánokat és több falut is rávett a meghódolásra úgy, hogy hozzájuk sem kellett érn. Ugyanakkor ez a két vizsgálat csak az adott megyén belül mozgott, illetve nem vette egy-egy konkrét hír "mutálódását" gorcsó alá, azaz azt, hogy hogyan a változik ugyanazon rajtaütés áldozatainak száma. (Vö. Illik 2013c)

E mikrokatatás kisebb célt tűzött ki maga elé, talán "keveset markol", de többet "fog". Ugyanis az említett mikropéldák alapján jól látható - ezt erősítik a további, itt nem tárgyalt esetek - tehát, hogy az információ, azaz az oszmán rajtaütés híre több falu felé átsugárzott. Sőt még Borsod megyébe is eljutott - bár csak korlátozottan, mivel az információ terjedése általában csak a közelben zajlik -, azaz túllépet a megyehatárok mesterséges "limitációján". Ugyanakkor az összeírások során egyszerűsödött hír a konkrét számadatok helyett Nagymihályban már csak a támadás tényét jelentette.

IRODALOM

- Bodnár-Tóth 2005 = Bodnár Tamás, Tóth Péter (szerk., kiad.): *Borsod vármegye adózása a török korban. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44.* Miskolc, 2005.
(<http://publikacio.uni-miskolc.hu/data/ME-PUB-41020/borsodadozas.pdf>)
- Illik 2010 = Illik Péter: *Török dúlás a Dunántúlon.* Budapest, 2010.
- Illik 2013a = Illik Péter: A falusi írásbeliség és mentalitás a török veszély árnyékában. In: Illik Péter: *Metszetek a török kor mindennapjaiból. Tanulmányok a 17. századi magyar hódoltsági peremvidékről.* Budapest, 2013. 80-95.
- Illik 2013b = Illik Péter: *Minden nap háború: A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627-1642).* Budapest, 2013.
- Illik 2013c = Illik Péter: Az információ és a pánik szerepe az oszmán hódoltság során. In: Illik Péter: *Metszetek a török kor mindennapjaiból. Tanulmányok a 17. századi magyar hódoltsági peremvidékről.* Budapest, 2013. 96-102.
- Kazinczy 1859 = Kazinczy Gábor: *Adalékok a török-magyar kori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó és hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében.* Történelmi Tár 1859. 101-167.
- Kemény 1915 = Kemény Lajos: *Abaúj- és Tornavármegye történelmi monográfiája. Abauj-Torna vármegye 1527-1848. II. kötet, 2. rész.* Kassa, 1915.
- Petercsák-Berecz 1999 = Petercsák Tivadar-Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben.* *Studia Agriensia* 20. Eger, 1999.
- Tóth 1994 = Tóth István György: *Harangkongás és óraketyegés. (A parasztok és kismemesek időfoglalma a 17-18. században)* In: *Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 9. Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században.* Szerk.: Zimányi Vera. Budapest, 1994. 115-133.

Rákóczi István

INFORMÁCIÓS PALIMPSZESZT: PORTUGÁL FORRÁSOK A SZENT LIGA MAGYARORSZÁGI HÁBORÚJÁNAK ESEMÉNYEIRŐL

Információ/források

Azok a sokféle és szétszórt diplomáciai levelezésekből, az itáliai "gazetták"-ból vagy északi sajtótársaik híreleimeiből merítő kompilációk, amelyek a keresztény Európa török-ellenes háborús híreiről folyamatos jellegű, a különböző hadszínterekre kiterjedő beszámolókat adtak az érdeklődők kezébe az Ibér-félszigeten, spanyolul "relación" portugálul "relação" megjelöléssel éltek a címükben. Ezt magyarra jelentésnek, illetve elbeszélésnek, vagy akár, kissé szabadabban, hírmondónak is egyaránt fordíthatjuk. Formailag röplapok, jellegüknél fogva pedig egyfajta rendszeres, tematikusan szerkesztett és szekvenciális jeleket mutató sajtótermékek, amire a *Continuación Histórica* illetve *Continuação Histórica* címük is utal. A portugál szövegek szerzőségének tisztázásánál is fontosabb, hogy úgy a portugál, mint a spanyol szövegek egy nagyobb hírhálózatnak és kiadói együttműködésnek köszönhetően láthatottak csak napvilágot. A spanyol beszámolók elsősorban arról tudósítanak, hogy néha Franciaországban vagy Flandriában volt az a forgatókorong ahonnan származnak, igaz minden más csatornán túltett Itália[1] hatása. A kiterjedt háború számos - szárazföldi és tengeri pontjain - itáliai katonák százaival, ezreivel találkozunk, úgy önkéntesekkel, mint hivatásos kardforgatókkal, akik az érdeklődés okát jelenthették otthon, de egyben állandó hírforrást is a háborús hadszíntéren, ahol olykor maguk is "haditudósítónak" léptek elő. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ekkorra már több kiadói központ is kialakult Itáliában, és éppen a török háborúk hatására itt megjelennek az első nyomtatott hírlapok is. Ezek között már vannak olyanok, amelyek kifejezetten a keresztény-török háborúra szakosodtak, és egyfajta "hírügynökség" is felállt mögöttük, aminek a hadszíntéri információ gyűjtése volt a feladata. Giacomo Monti újságja állandó hasábot szentelt ennek a kiemelt napihírnak, de vannak kifejezetten erre a témára specializálódott hetilapok is, mint pl. a *Giornale* és a *Raggiunglio dal Campo Cesareo*. Ezek megjelenését a hadi események sajátos ritmusa diktálja: leginkább nyaranta, a kedvező időjárási körülmények között évről évre zajló katonai kampányok értelemszerűen ugyanarra a nyári időszakra estek, és évente átlagosan 19-26 lapszámot eredményeztek.[2]

Bár kiéhezett e hírekre - amit a spanyol és különösen katalán önkéntesek nagy száma indokolt[3]-, az Ibér-félsziget jóval kevesebb hasonló "szakosodott" kiadványt indít útjára. Ezt némileg ellensúlyozza a diplomáciai csatornák illetve az egyháziak levelezése terén mutatkozó komoly aktivitás, illetve az, hogy a helyszínről küldött levelek és az itt készített hadinaplók egyaránt megjelentek Spanyolországban.[4] Portugália nem vesz részt sem az 1660-as, sem az 1680-as években komolyabb csapatokkal az össz-keresztény vállalkozásban, amit leginkább belpolitikai okokkal magyarázhatunk. További eltérés az is, hogy a híreket egy ideig itt még vissza is tartották, és csak az erre külön jogosítvánnyal rendelkező kiválasztott műhely (maga az udvar vagy a Szent Hivatal hivatalos nyomdája) útján jelenhettek meg. Ami az éppen ekkortájt kialakuló közvéleményt[5] illeti, a fenti lépcsők mintegy szűrőként vagy retranszmissziós állomás gyanánt is működtek, és a helyi érdeklődés és/vagy a hírek az egész keresztény ügy szempontjából ítélt fontossága döntött további sorsukról.

Információból hír és más "újrahasznosított" tényirodalom

A híradásnak egyre letisztultabb, ugyanakkor összetettebb formáival találkozunk a XVII. század vége felé közeledve. A "relációk" maguk is a hír más és más szintjeivel foglalkoznak, és mivel tárgyuk is lehet eltérő, szerkesztésük, ill. kiadásuk is más és más eszközöket követelt meg. Lássunk egy példát. A *Relação da segunda e muy notável vitória campal conseguido pelo Principal Exercito Cesareo, que governa o Serenissimo Heroe Duque de Lorena, contra o mayor poder dos Turcos, em distancia de tres leguas de Buda*, esetében például, harminchárom napig is eltart, mire a Madridba rendkívüli postán érkezett információ a hír formáját ölti, és napvilágot lát.[6] Innen azonban felgyorsul az útja, hiszen a portugál udvarban 1684. augusztus 28-án, mint a röplap precízen közli, egy "hétfői napon" jelenik meg. Teljesen egyetérthetünk Eurico Gomes Dias álláspontjával: "figyelemre méltó az a gyorsaság, amivel a spanyol relációt beszerezték, kompilálták, cenzúrázták, és a lefordított híryanagot a közönség számára elérhetővé tették, úgy, hogy ebben az engedélyeztetési eljárás is benne foglaltatott."[7]

Az általunk példaként tetszőlegesen kiválasztott híryanag (*Relação...*) tehát hat nyomtatott oldalon Lisszabonban Miguel Deslandes nyomdájából, immár "a szükséges új engedélyek" birtokában került az utcára. A szokott pontokon lehet hozzáférni, a zsinigre csíptetett röplapot (a másutt vásárokon a leterített ponyváról értékesített népszerű művek portugál neve éppen ezért "literatura de cordel") azonban értékesíthették az arra jogosítványt szerző vándorárusok is, többnyire vakok, invalidusok.[8] Ennél azonban sokkal érdekesebb abba gondolni bele, hogy a viszonylag kevés példányszámú röplapokat nem csak az azt megvásárló magányos olvasók veszik a kezükbe, hanem azt tovább is adhatják, a "közvélemény" formálásának olyan köz/terein, mint pl. az udvar, a kolostorok, borozók, stb., mi több, újra kézírásos kivonatokat is készíthettek belőle, és azt az ún. "levelező hálózatok" révén az erre vállalkozók a saját köreikben is terjeszthették. A José Freire Montarroio Mascarenhas köré csoportosuló ún. "gazeteiro"-k, akik valójában az első portugál "újságtudósítók", terjesztők, de egyben író értelmiségiek is voltak, hiszen a tovább másolt újságba beillesztették a maguk helyi jellegű híreit és/vagy újdonságait. Visszatérve a nyomtatott lap információértékéhez a mai kutató számára forrásként a szerepük már csak azért is meglehetősen relatív, mert, mint láttuk, valójában csak egy mutánst jelentenek, lévén az analóg spanyol hírforrás fordításai. Anyaguk azonban a hír útja vonatkozásában nagyon is tartalmazhat fontos utalásokat: azt állítja az általam, ismétlem, csak találomra kiemelt *Relação*, hogy az alapinformációt hordozó levél Linz-ben több órát késlekedett, mert be kívánta várni későbbi megerősítő híreket,[9] ami miatt, mint utóbb kiderült hiába várokoztatták meg a postát. Ami itt figyelemre méltó az nem az elvesztegetett idő, hanem az, hogy már itt, ezen a jobb híján "hír-relén" is törekednek arra, hogy a hadszíntérről (a "tudósítótól" vagy más megbízott és/vagy eseti fül- s szemtanútól) származó információ megerősítést nyerjen. Vagyis a hír információtartalmát, már - ha úgy tetszik- "út közben" is törekednek hitelesíteni, át- illetve feldolgozni. Apropos, hírfeldolgozás. A *Relação...* záró mondatai között az alábbi olvasható: "Egy időben a jelen kiadványunkkal lát napvilágot egy másik *Relação do Estado, Sucessos & Progressos da Liga Sagrada contra os Turcos* (A Szent Liga török-ellenes harcának állapota, sikerei és előmenetele, R.I.), amelyben hosszabb terjedelemben tesszük közzé a Császári Csapatok hadműveleteit attól kezdve, hogy elindultak táborukból június 21-én". Mindez azért különlegesen fontos nyom, mert egyben a kiadó szándékairól is tanúskodik. Mai szóhasználattal élve először egy kivonatos hírcsokrot szerkesztettek a "headline" köré, ami azonnal felhívja a figyelmet a következő "lapszámra", miközben arra is gondosan ügyelnek, hogy a már archivált anyagok újra hasznosításra kerüljenek. Ugyanitt bejelentik ugyanis, hogy a szelíd olvasó "ne feledje, a teljes igazság kívánalma miatt kiadásra kerül még a *Floro Historico*"- azaz a hadszíntéri események éves szintű, már letisztult képet közölni szándékozó összefoglalója. Igaz, ezt az eljárást sem tekinthetjük teljesen új, lisszaboni kiadói fogásnak, hanem újfent csak egy ibér átvételnek, hiszen a szomszéd fővárosban, Madridban, két kötetben nem sokára kapható lesz a *Floro Historico de la Guerra Sagrada contra Turcos*, (Parte 1 e 2, En Madrid...⁴ 1684, 1686). Másrészt viszont erről is kiderül, hogy csak részben annak a Don Francisco Fabro Bermudannak a műve, aki jegyzi, de alkalmasint valójában csak kiegészíti az események elbeszélését a Bécs felmentése óta eltelt elemekkel, mert műve többi része maga is csak "az olaszból készített spanyol fordítás". Bermudan művét, amelyet Ausztriai Maria Ana királynőnek dedikál, Madridban adják ki, előbb Bernardo de Villa Diego, majd pedig Antonio Roman műhelyében, Sebastian Armendariz költségére.[10] Ennek portugál megfelelője is még ugyanebben az évben jelenik meg *Eclipse da lua otomana, ou compendio historico de todos os sucessos desta ultima guerra contra os otomanos, desde seu principio até a*

destruição dos turcos: pelas armas da Liga Christã, estabelecida entre Leopoldo I... e Joam Terceiro, Rey de Polonia, & outros principes do Imperio címmel. A Lizsabanban 1684-ben megjelent munkát a lisszaboni Nemzeti Könyvtár (BNP) katalógusa - nézetünk szerint tévesen - José Freire de Monterroio Mascarenhasnak tulajdonítja.[11] Ezzel el is jutottunk az absztrakció egy következő, harmadik lépcsőjéhez, hiszen itt a kronológiai elem pusztán arra szolgál, hogy immár könyv formájában is újra kivonatolhatóak és összefoglalhatóak legyenek a hírekből már jól ismert információk, az un. "kortárs történelem" tágabb perspektívájába helyezve el ugyanazokat az eseményeket.[12] Fokozottan így van ez José Correia de Brito *Epítome Histórico...*[13] című műve esetében, ahol nem egyetlen esztendő hadjárataira szűkíti a figyelmet az ismert szerző, hanem a császári erők többnemzetiségű csapatainak "dicső hadjáratait" Bécs felmentésétől (1683) egészen Buda visszavívásáig (1686) egyben tárgyalja. Fontos megjegyezni, hogy Esztergom és Párkány 1683-as elfoglalása, majd Buda 1684-es sikertelen első ostroma egy és ugyanazon keretben kerül tárgyalásra. Mint már tudjuk, ezt a korszakolást a mai, kortárs hadtörténetírás[14] is teljes mértékben elfogadja.

Nem oda Buda...

E sorok írója sokáig abban a meggyőződésben volt, hogy a bennünket leginkább érdeklő és szimbolikus jelentőségű 1686-os budai várostromról nem született portugál szemtanú tollából semmilyen használható és eredeti forrás. A lisszaboni Biblioteca de Ajuda egy iratcsomójában azonban utóbb mégis négy olyan ismeretlen levelet sikerült találnom, ami portugálok (és/vagy megbízottaik) Budavár alatti jelenlétét dokumentálják.[15] Három e levelek közül beszámoló jellegű, amit egy milánói ágens, Giovanni Baptista Novelli írt, és akit éppen a későbbi portugál királynő, D. Maria Sofia Neuburg érdekében korábban a pfalzi választófejedelem küldött még először Lisszabonba. Itt sajátította el azt a portugál nyelvet is, amelyen jelentései születtek. A Buda vára alól már João Batista Novelli néven és aláírással küldött levelek címzettje António Freitas Branco, különleges megbízott. Az ő kíséretében utazik egyébként vissza egykori megbízója pfalzi udvarába Novelli, amikor letér uticéljától, és jelen van Buda visszavívásánál. Az elbeszélés kitér a harcok hevességére, a faltörő aknák előtte sikertelen bevetésére a falak ellen, utal a török pártján álló rebellis "Tekely" érkezésének elmaradására s megjegyzi, hogy "igen nagy mézszárlásnak" a szemtanúja. Egy másik, személyes hangvételű levelében a szerző saját balsorsáról is értekezik. Először arra panaszkodik, hogy két nappal az első roham előtt érkezik meg, utána arra, hogy egy leomló résen maga is betör a falakon, de kénytelen mégis meghátrálni, amikor a vele levőket egy szálíg "levágják". Szerencsére ő csak könnyebben sérül meg ("a hús és a bőr között, csont és szerv érintése nélkül"- írja.[16] A Bécsből, 1686. augusztus 19-én adresszált sorok aláírója arról is beszámol, hogy ő bár inkább a viadal helyszínén maradt inkább volna, de ezt kizárta, hogy sebe elmérgesedett, ő belázasodott, és felettesei a "vonalak mögé" küldték. Itt ellátása sikeresnek bizonyult, de nem részesülhetett a kegyben, hogy a végső ostrom szemtanúja legyen. Fontos adalék, hogy a még Budáról, a császári táborból" augusztus 12-én küldött kétoldalas levél[17] kitér a levelek továbbításának a módjára is. Megjegyzi, hogy célja informálni, azaz, hogy a hírek a leggyorsabban a címzethez, a katolikus és német fejedelemségekben házassági puhatolózó tárgyalásokat folytató portugál António Freitas Branco kezébe kerülhessenek - aki ekkor Frankfurtban tartózkodott - s mivel levelének a hajóra várakoznia kellett, a többiek híradása az övét így megelőzi. Nem tudjuk, hogy a diplomata küldött-e királyának hasonló gyorshírt, (mint titkos misszió vezetőjének erre eleve csak korlátozott lehetősége lehetett), minden esetre Buda vára végső, sikeres ostromáról Portugáliába tartó örömhír Linzig szintén a Duna vonalát követi, és huszonöt nappal a sikeres ostrom után egy új rendkívüli kiadás adja tudtul a jeles eseményt. A Domingos Carneiro által jegyzett újabb *Relação...* érdekessége a címlap illusztrációja, amelyen Lotaringiai Károlyt a hadvezéri pálcával, és "Abdi Paxá"-t szablyával a kezében, egy lovagi párviadal szereplőiként ábrázolja a korabeli hírmondó. A bájos és főleg naiv illusztráció arra is utal egyben, hogy Lisszabonban az adott pillanatban semmilyen "képanyag" nem állt kiadójára rendelkezésére, és így a figyelem felkeltésére szánt rajz fantáziavilága szöges ellentétben állt a valósághoz hű szöveges információval. Mindez három évtized múltán szintén jelentős változáson megy át, amikor a magyarországi felszabadító harcoknak nemcsak véletlen szemtanúja, hanem valódi főszereplője is akad D. Manuel, a "Luzitán Mars" személyében[18], akinek útja egyfajta episztemológiai ugrást jelent a híranyag eredetiségében és ikonográfiai gazdagságában is.

Egy portugál infáns Belgrád alatt: hírek, újságok, újdonságok

1717. augusztusában újra a hadszíntéren és Savoyai Eugén mellett találjuk a portugál királyi herceget, aki miatt a XVIII. század elején Portugáliába érkező információk[19] immár sokkal fontosabbakká, gyorsabbakká és pontosabbakká váltak.[20] Éppen ezért érdemes újra áttekinteni maguknak a hadszíntérről érkezett hírek útvonalát, és továbbításának a módját is. *A Relação da gloriosa victoria alcançada do Exercito Ottomano, pelas armas Imperiaes, mandada pelo Principe Eugenio de Saboya Entre Salankemen, & Carlowitz, no dia 5 de Agosto deste mesmo anno de 1716*[21] című röplap utolsó oldalán olvasható a hír útvonala:

"Ezt a hatalmas hírt a mindig győztes és híres hadvezér Savoyai Eugén a legyőzött nagyvezér sátorában maga vetette papírra és szárnysegédje, Keverhuller grófja vitte egyenesen Ő császári felségéhez. /.../ A bécsi udvarból de Luc gróf, francia követ saját csatornán keresztül továbbította Párizsba, ahonnan ő királyi felségének, (ti. Portugália királyának, V. Jánosnak) augusztus 18-án kelt levelében Ribeira Grande gróf hozta a tudomására, ami Ő Császári Felségétől is eljutott már hozzá, illetve udvara külföldi követeihez és képviselőihez, a császári rezidens, D. Joseph Zignony útján. Mivel ily hirtelenséggel küldte el Bécsbe Savoyai Eugén a híradását e csodálatos haditettéről, ez azt is jelenti egyben, hogy nem rendelkezünk egyelőre részletekkel. Bár ilyen kurta hír áll csak rendelkezésünkre, sietünk mégis örömmel közre bocsátani. LAUS DEO".[22]

D. Manuel infáns péterváradai csatában játszott dicsőséges szerepéről, mint láttuk, ugyancsak diplomáciai forrás, Mr. de Koch beszámolója állt először rendelkezésre. *Az Eclipse da Lua Ottomana, ou Relaçam Individual da famosa batalha de Peter-varadin, em que as Armas Imperiaes em beneficio universal da Christiandade, vençeraõ e desbarataraõ as forças do Império Ottomano*[23] prológusában a szerző, José Freire de Monterroio Mascarenhas[24] az ugyanannál a kiadónál kiadott, és egyben az előző hírmondó folytatásaként tekinthető művet VI. Károly császár követének, Joseph Zignony-nak ajánlja. Ez arra enged következtetni, hogy a kiadói hír a diplomáciai csatorna információjára épít, amiben nyilván, maga a császári követ is úgymond érdekelve volt. Egy év és két hét naptári különbséggel történik Belgrád bevétele, amiről a röplapok formájában terjesztett hírmondók rendes- és rendkívüli kiadásaikban siettek beszámolni. Erre kiváló példa *A Noticia summaria da gloriosa Victoria alcançada pelo Serenissimo Principe Eugenio de Saboya, Lugar-tenente de Sua magestade Cesarea, generalissimo de suas Armadas, no dia 16 de agosto do presente anno, Contra a formidavel exercito dos turcos nos campos de Belgrado*. Kiadója 1717-ben is Pascoal da Sylva, királyi nyomdász "nyugat lisszaboni"[25] vállalkozása volt, ami ezúttal is természetesen rendelkezett a szokásos engedélyekkel és a király támogatásával. A hír érkezésének a módjára ugyancsak az utolsó oldalon olvasható megjegyzés enged egyfajta betekintést, előtte azonban szól még az információáramlás folyamatosságáról:

"A múlt hét hírei között már beszámoltunk róla, hogyan álltak fel egymással szemben június 30-án a hadseregek. Azokkal a hírekkel együtt, amelyek az Angol csomaghajón e hónap 13-án érkeztek immár az alábbiakkal tudjuk kiegészíteni mondandónkat."[26] A portugál résztvevő, D. Manuel hadiszerecsénye vonatkozásában azonban az újság továbbra is kénytelen még a bevett diplomáciai hírforrásokra építeni.:

"Még a bécsi posta ideérkezése előtt a győzelem már kitudódott Flandriában és Angliában is, mert a müncheni választó érsek ilyen tartalmú gyors híradást kapott magából a táborból, amit tudatott Gornsfeld gróffal, Luxemburg kormányzójával, aki azonnal ágyútűzzel ünnepelte ezt meg és megüzente Odenard vikomtnak, Namour kormányzójának. Ez Prié márkinak, Flandria kormányzójának küldte meg Brüsszelbe, és onnan jutott el a hír augusztus 24-én Anveres-be, ahol a garnizon, az öröm jeleként ugyancsak háromszoros ágyú- és muskétasortűzet adott le. Ebből a városból jutott át Londonba, ahol azonban az, hogy nem Bécsből közvetlenül érkezett ez a nagy fontosságú hír, bizonyosságát valamelyest visszavetette, mindaddig amíg a császár kiküldötte, Volxra gróf, egy az udvarból augusztus 21-én küldött és itt szeptember 1-én megkapott gyors hírral ezt meg nem erősíthette. Ezt tette Mons. Hoffman, Ő császári felsége rezidense is, aki Hamptoncourt-ban, Őfelsége a Brit Uralkodóház feje tudomására hozta, amint azt Jacinto Borges de Castro, e királyság (értsd Portugália) a londoni udvarhoz kiküldött követe is megerősítette. D. Manuel Infáns úrról csak annyi vált külön is tudhatóvá, hogy annak ellenére, hogy szokása szerint újfent a lehető legnagyobb veszélyeknek tette ki magát, Istennek hála, mindegyikből megmenekült, és hogy Eugén herceg azt reméli, hogy Belgrád vára is nem sokára megadja magát. Már elment a posta Falmouth-ba, abba az

angol kikötőbe, ahonnan e királyságba (Portugália) indulni szoktak a postahajók, amikor erről a dicsőséges haditettéről is megérkezett a visszajelzés, és hogy három nappal a csata után maga az erődítmény is megadta magát, ami a nyertes ütközetből egyenesen következett."[27]

Információs palimpszeszt

Fernand Braudel a magyarul "Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái" címen megjelentetett monumentális művének 426-427. oldalán három térképet közöl "Hírek útban Velence felé"[28] címmel. A Velence felé tartó levelek útját mérő izokron vonalak remek lehetőséget nyújtanak az összehasonlításra, hiszen 1500, 1686-1700, illetve 1733-1765 olyan időpontok, amelyek eleve feltételezik a változást, elég, ha az utak vagy a kommunikáció gyorsaságának változó elemére gondolunk. Ezek a vonalak - túl azon, hogy területeket és nem időket jelenítenek meg, lévén térképek és nem grafikonok -, arra alkalmasabbak inkább, hogy azt mutassák ki, hogy vajon a Velencétől egyforma távolságra levő európai pontokból kiinduló "rádiuszból" elindított a hír sebessége mennyit változik. A mostani kísérletünk más: azt törekedett - egy régi baráti felkérésnek eleget téve[29] -, mindössze tisztázni, hogy mennyi idő alatt és milyen csatornákon keresztül érkezett el Buda vára visszavívásának a híre Lisszabonba, a Braudel által is feltüntetett és mért Délnyugat- Európa legtávolabbi pontjára. Amikor magunk ezek változását vizsgáltuk: 1684-ben, 1686-ban, illetve 1715 után, arra a következtetésre jutottunk, hogy a relációk szövegei több helyen "egybecsúsztak", vagyis, pontosabban szólva egymásra rakódtak: részben az itáliai minták és mintázatok a spanyol relációkban találtak maguknak újra helyet, majd átszűrve a portugál hírmondók alapjává váltak. Ezek nemcsak irástöredékek, esetleg reciklált információk, hanem hogy akár Derrida palimpszesztus értelmezését is kísértsük, olyan szövegek is, amelyeknek az egymásba- vagy összeolvasása is lehetségesnek bizonyult.[30] Végül engedtessek meg egy kis öngúnyt: a tanulmány egyúttal lehetőséget teremtett a mintegy harminc éve tartó, elsősorban történeti és filológiai jellegű, a portugál-magyar kulturális kapcsolatok története tárgyában született több tanulmányom "egybeírására" is, amivel reményeim szerint, nem radírozza ki az előbb születetteket, hanem csak láthatóvá teszi azok többszörösen összetett jellegét.

JEGYZETEK

[1] Az itáliai köztársaságok közül értelemszerűen Velence, a Szent Liga tagja tölt be központi szerepet a török háborúkról szóló hírek terjesztésében Vö: Hans J.Kissling: "Venezia come centro di informazione sui Turchi", In: *Venezia, centro di mediazione tra oriente e ocidente*, a cura di Hans Georg Beck, 1977, 99-109 old. és lásd António Jesús Alías Bergel "As relações de sucessos nas origens do jornalismo, aproximação ao mercado de informação na Lisboa do século XVII" In *Leituras*, Revista da Biblioteca Nacional de Lisboa, s. 3. nos 14-15, abril 2004- abril 2005, p.231 a híradás egy különös esete kapcsán.

[2] Ugyancsak fontosak a *Giornali* (Antonio Doménico Ércole, Roma, 1684), illetve az azonos című (Giuseppe Giuliani, Spoleto, 1684) és a Marescandoli-féle kiadványok (Lucca, 1684). Lásd Kelényi Ottó et alii., *Buda és Pest 1686.évi visszafoglalásának egykorú irodalma* 1935, III. köt p. 42-43

[3] Ezeket nem céloim még csak érintőlegesen sem tárgyalni, részben azért, mert e relációknak kiterjedt magyar nyelvű szakirodalma Karl K. Lajostól Bán Mónikáig az utóbbi száz esztendőben már számos forrásismertető tanulmányt publikált, részben pedig azért, mert e művek néha úgy tűnik, előlről kezdenek egyfajta leíró jellegű felsorolást. Fallenbüchl Zoltán mindenestre kiemeli, hogy "Egyedül Katalóniából háromszázan jelentkeztek, hogy zsold nélkül, ingyen hadakozzanak a török ellen" "Spanyolok Magyarországon a 18. században", In: *Századok*, 1977, 6. szám, 1193. old.

[4] A portugál vonatkozásokhoz lásd: Rákóczi István: "Folhas volantes sobre a primeira etapa da guerra do Turco na Hungria 1683-1686) In: Manuel Calderón- José Camões-José Pedro Sousa: *Por s'entender bem a letra- Homenagem a Stephen Reckert*, INCM, Lisboa, 2011, 273- 282. old.

[5] Lásd még a kéziratok és a nyomtatott könyvek gazdasági köreinek viszonyához: José Augusto dos Santos Alves, *O Poder da Comunicação*. A história dos média dos primórdios da Imprensa aos dias da Internet, Casa das Letras, Lisboa, 2005, 32-33. old. A "közvélemény" természetesen sokféle

szempontból fontos és vizsgálható: az információtörténet hajlamos az információt csupán a tartalma és minősége szempontjából kezelni, azt amit a kommunikáció története a hír terjedésének a térbe és időbe rendezett vonatkozásaiként (gyorsaság, hatékonyság, akadályozó tényezők, stb.) fókuszál. Vö. Lugosi Győző- Z. Karvalics László, "Információtörténelem - történeti informatika, *Világtörténet*, 1996 ősz-tél, 3-9 old.

[6] A röplap címe magyarul "Híradás a nemes és hős Lotaringiai Herceg által vezetett Császári Főhadak második és igen jelentős győzelméről a Török főerejével szemben Budától hárommérföldnyire". Ezek a hírek Bécsből 1684. július 26-án kelt levelekből származtak a kiadvány homloklapja tanúsága szerint.

[7] Eurico Gomes Dias, *Representações da Idade Média na Imprensa Periódica portuguesa entre a Restauração de 1640 e a Revolução Liberal*, Doktori disszertáció, Porto, 2008, 59. old.

[8] Ezek a megállapítások jórészt João Luís Lisboa illetve szerzőtársai, Tiago C.P. dos Reis Miranda és Fernanda Olival kiterjedt kutatásaiból ismerjük, akik a kézzel írt "gazeta" (t.i. a hírmondó) különböző aspektusait főleg az Évorai Közkönyvtár kéziratára alapján rendszerezték In: *Gazetas manuscritas da Biblioteca Pública de Évora*, Ed. Colibri, 2002.

[9] 1683-ban, amikor a császári udvart az ostrom elől evakuálták Linz szerepe is felértékelődik. 1684-ben a postautak a Duna tengelyét követik Bécs/Linz- Regensburg útvonalon, majd Nürnberg-Frankfurt-Köln-Brüsszel érintésével jutottak el Londonba. Az olasz területek felé (Roma, Nápoly), ugyanez az út Innsbruck vagy Velence felé fordul, és érinti Firenze városát. Lásd: G. Etényi Nóra: *Hadszíntér és nyilvánosság, Budapest*, Balassi Kiadó, 2003, 39. old.

[10] Vö: Kelényi et alii., *id. mű*, 1935, III. köt., 36. old.

[11] Általában felcserélik egy hasonló című művel, aminek *Eclipse da lua ottomana (ou relação individual da famosa batalha de Peter-Varadin: em que as armas imperiaes em beneficio universal da chriftandade venceraõ e desbarataraõ as forças do Imperio Ottomano*, ami már valóban a fáradhatatlan szervező és jó tollú újdondász, José Freire de Monterroio Mascarenhas műve volt, és amit 1716-ban adott ki Lisszabonban Pascoal da Silva. Ez utóbbiról a gróf Apponyi féle hungaricagyűjtemény is tud, ami elérhető az Arcanum Cd-kiadásában is, illetve az neten <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/rmyt/apponyi/3e85/21f4?fn=documentframe.htm&f=templates&2.0>

A bennünket érdeklő *Relação* viszont Lisszabonban jelent meg, Miguel Deslandes műhelyében, 1684 során és a Portugál Nemzeti Könyvtár (BNP) H.G. 5912//24 P., H.G. 17060//11 P., H.G. 23766//3 P. e RES. 4287 P. jelzetei alatt olvasható, valamint digitális formában is: <http://purl.pt/13830>. A Portugál Haditengerészet Könyvtárában (Biblioteca Central da Marinha) ugyancsak fennmaradt egy jó állapotban lévő példány (R Cd-5), egy 1686-1688-as évekre vonatkozó hírmondókat egybefűző (és vegyes tartalmú) gyűjteményben. Utóbbi külön érdekessége, hogy nyomdai közlésre előkészített és tipográfiai jeleket tartalmazó szövege tanulsága szerint nyomdai közös kiadását tervezték e röplapoknak (ami utóbb elmaradt).

[12] Itáliában e műfajt *storia contemporanea*-nak nevezik, s nem örvendett osztatlan sikernek. Mascardi *Dell'Arte storica* című művében azt állítja "certi cadaveri composti nel modo in cui si scrivono ogni settimana le Novelle di Roma". Lásd: Bene Sándor: *Theatrum politicum*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 341. számú jegyzet.

[13] A történeti és szinpadai kortárs feldolgozásokhoz lásd: Rákóczi István: "Sasok tiszavirág koszorúval (A törököktől felszabadító magyarországi harcok képei a spanyol-portugál barokk szinpadon)", In: Berta Tibor et alii: *Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged, Palatinus, 2008, 47-61. old.

[14] Vö. pl. Varga J. János: *Válaszúton Thököly Imre és Magyarország 1682-1684-ben*, Budapest, 2007 vagy a spanyol vonatkozásokhoz: Galántai Ervin. "Buda ostroma 1686 - spanyol szemmel" In: *Budapesti Negyed* 29-30, (2000/3-4)

[15] Jórészt e helyütt ismétlem magamat, leginkább azért, mert az "Információs láncok, hírhálózatok, és földrajzi ismeretek csatornái a töröktől felszabadított Magyarországról Portugáliában a XVII. - XVIII. század fordulóján" című tanulmányom - Déri - Menczel - Szíjj szerk. *Per multos annos, Faluba Kálmán tanár úr 70. születésnapjára Budapest*, 2011, 196-2007 legalább olyan nehezen

fellelhető, mint az előző lábjegyzetben idézett kötet.

[16] BNP- Ajuda MS AV. 54-IX-45-7.

[17] BNP- Ajuda MS AV.54- IX-45 -85

[18] Részletesen lásd: Rákóczi István. "Un Mars sous la figure de l'Amour - Dom Manuel infáns a magyar török-ellenes hadjáratban" In: *Fejezetek a magyar-portugál kapcsolatok köréből*, ami akár az Internetről is letölthető https://www.academia.edu/4177946/Fejezetek_a_magyar-portugál_kapcsolatok_tortenetebol

[19] Ezúttal létezik egy olyan - talán kiadásra szánt, de nyomtatásban meg nem jelent - levél, amit egy szemtanú, Pascoal Ribeiro Coutinho küldött az udvarnak. *Carta e Relação da Vitoria que alcançarão as Armas Imperiais no Campo de Belgrado, em 16 de Agosto de e rendimento da Praça em 18 do dito mez em 1717*, Biblioteca da Ajuda, leírása In. Ernesto Soares, *op. cit.* p. 15. A szerző különös módon részt vesz az 1716-os Korfu felmentése érdekében küldött portugál expedícióban, de utána részt vesz a Duna-völgyi harcokban is Magyarországon. Lásd

Dicionário Histórico, Corográfico, Heráldico, Bibliográfico, Numismático e Artístico Pascoal Ribeiro Coutinho címszavát, ill. ennek digitális verzióját az Interneten <http://www.arqnet.pt/dicionario/vilanovac/ribeirocoutinho2html>

[20] *Noticia summaria da gloriosa Vitoria alcançada pelo Serenissimo Principe Eugenio de Saboya, Lugar-tenente de Sua magestade Cesarea, generalissimo de suas Armadas, no dia 16 de agosto do presente anno, Contra a formidavel exercito dos turcos nos campos de Belgrado*, Lisboa Ocidental, na officina de Pascoal da Sylva, Impressor de Sua Magestade, Anno M.DCC.XVII. Com todas as licenças necessarias, et privilegio real.

[20] Lisboa, Na Officina de PASCOAL DA SYLVA, Impressor de Sua Magestade. MCDCCXVI. Com as licenças necessarias e Privilegio Real

[21] Lisboa, Na Officina de PASCOAL DA SYLVA, Impressor de Sua Magestade. MCDCCXVI. Com as licenças necessarias e Privilegio Real

[22] *Relação da gloriosa victoria alcançada do Exercito Ottomano, pelas armas Imperiaes, mandada pelo Principe Eugenio de Saboya Entre Salankemen, & Carlowitz, no dia 5 de Agosto deste mesmo anno de 1716*, Lisboa, Na Officina de PASCOAL DA SYLVA, Impressor de Sua Magestade. MCDCCXVI. Com as licenças necessarias e Privilegio Real, p. 8

[23] Lisboa, na Officina de PASCOAL DA SYLVA, Impressor de Sua Magestade. MCDCCXVI. Com as licenças necessarias e Privilegio Real

[24] Szerepéhez lásd: João Luís Lisboa- Tiago Miranda-fernanda Olival. *id.mű.* 25-29. old.

[25] Az 1755-ös nagy Lisszaboni Földrengés előtt V. János király idejében történt már kísérlet a középkori jellegű Lisszabon városrendészeti megváltoztatására. Az első lépés még csak adminisztratív volt: a fővárost Nyugat- és Kelet-Lisszabonra osztották. Ez tükröződik a kolofonban is.

[26] *Noticia summaria [...]*3(=1). old. A forrás teljes leírását lásd a 19. jegyzetben.

[27] *U.o.*,7. old.

[28] Ide egy maliciózus megjegyzés kívánczik. A P. Sardella munkájaként hivatkozott első,1500-as kronológiával jelölt térképen, amiről Braudel "olvasata" megjegyzi, hogy valójában az 1496 és 1534 közötti intervallumra vonatkozik, Budapest (sic!) ebben az alakban szerepel, ami a kötet kontrollszerkesztőjének elkerülte valahogyan a figyelmét. Az alapvetés A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen" alcímmel jelent meg Budapesten a Goldolat Könyvkiadónál, 1985-ben.

[29] Ebben a formában is szeretném megköszönni Z. Karvalits László ösztönzését, illetve Gulyás László Szabolcs meghívását a tavaly novemberben rendezett információtörténeti konferenciára, ami alkalmat teremtett arra, hogy portugál nyelvű tanulmányaim után magyarul is rendszerezem egy sok éve zajló kutatás eredményeit.

[30] [30] Vö: Váradi Ágnes programadó "Megőrzés és felejtés - palimpszeszt" című nagy

tanulmányát a Pakimpszeszt című folyóirat 1. számában. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/02.htm (letöltve 2014-03-31).

[A tartalomhoz >>](#)

Ugry Bálint

A MEGISMERÉS ÉS AZ INFORMÁCIÓSZERZÉS ÚJ ÚTJAIN

Magyarok kora újkori európai utazásainak forrásai és jelentőségük az információtörténeti kutatások számára

"Valamikor énnekem módom volt, még eddig az írást el nem mulattam, hanem írtam kegyelmednek asszonyom mindenről; de mivelhogy bizonytalan vagyok ilyen messze földön, mit vittek meg leveleink, s mit nem, rend szerint meg akarok kegyelmednek asszonyom mindent írni, hol jártam eddig." (Cseffei László)[1]

Bevezetés

A kora újkor évszázadait napjaink történetírása előszeretettel - és joggal - nevezi az információrobbanás korszakának.[2] Az utóbbi évtizedekben napvilágot látott, magyar szerzők tollából született tanulmányok nagyrészt a nyugat-európai tendenciákhoz felzárkózva, azok szempontrendszerét követve, figyelmüket három nagyobb problémakörre koncentrálták, melyek az információtörténeti kutatások számára is újabb impulzusokkal szolgáltak - és szolgálhatnak a későbbiekben is, hiszen e hazai kutatói törekvések hangsúlyos szerepet játszottak napjainknak, a kora újkorral foglalkozó történészgenerációja szemléletének kialakulásában. A diplomáciai hírszerzéssel és a híráramlás informális útjaival (hírszerzés, kémkedés) foglalkozó hosszabb és rövidebb tanulmányok jelentik az első érdeklődési csoportot.[3] A másik hangsúlyos "információtörténeti problémakört" a 17. század folyamán egyre gyorsabban és nagyobb mennyiségben terjedő, képekkel is ellátott, nyomtatott szövegek terjesztési módozatainak és stratégiáinak kritikai feldolgozása körvonalazta.[4] A kora újkori információszerzés és -birtoklás harmadik, a kutatást kiemelten foglalkoztató ágazatává a világi és egyházi gyűjtemények (könyvtárak, kincstárak, *Wunderkammerek*) vizsgálata vált.[5]

A 80-as és 90-es évekre tehető - elsősorban német és angol nyelvterületen - a hivatali, diplomáciai és uralkodói utazásokra, külföldi egyetemlátogatásokra, nemesi tanulmányutakra (*Kavalierstour*, *Bildungsreise*, *Grand Tour*) vonatkozó kutatások fellendülése. E külföldi kutatásokkal szinte egy időben hazánk tudományosságában is gyökeret eresztett a régi korok utazásai iránt való érdeklődés.[6] Az utazástörténeti vizsgálódások mára a történettudomány külön ágának számítanak, ami jelzi, hogy többről van szó, mint egyszerű "történeti divatjelenségről". Az úti beszámolók egyaránt a kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokra vonatkozó információk hordozói voltak a kortársak számára; az utazásokról fennmaradt források (naplók, levelek, úgyiratok, számlák, instrukciók, stb.) pedig fontos "eszközei" a társadalom-, művészet-,

irodalom- és művelődéstörténeti kíváncsiság kielégítésének.

Jelen tanulmányban a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területéről, elsősorban a 17. században útnak indult utazók - különböző formában megjelent - beszámolóinak a korszak információ-hordozásában játszott kulcsszerepét kívánjuk vizsgálni. A címben olvasható fogalmakat magyarázva, *információszerzésen* minden az adott korban hírértékkel rendelkező információ begyűjtését és továbbítását, míg a *megismerésen* minden az utazó tudásanyagát, a világról szerzett ismereteinek - a kor tudományos mércéjével való és ezen a kritériumon gyakran kívül eső - bővülését értjük. Ezzel kapcsolatban vizsgáljuk a tudásátadás azon kora újkori típushelyszíneit is, amelyeken egy hazánk területéről induló utazó megfordulhatott.

Az utazások típusai

Mivel tanulmányunk tárgyköre a modern kori turizmus és korunk utazási formáinak kialakulását megelőző időkhöz vezet, így mindenekelőtt azokról az utazástípusokról kell szólnunk, amelyekkel az akkoriban (17. század) hazánkból útra indulók esetében számolnunk kell. A történettudomány számára a leggazdagabb forrásanyagot a peregrináló diákok az utazással egy időben született vagy visszatekintő naplói, családtagjaiknak és patrónusaiknak hazaküldött levelei jelentik. A nyugat-európai egyetemjárásnak a középkortól eredő hagyományát királyságbeli és erdélyi ifjak egyaránt folytatták. Azon protestáns erdélyiek számára, akik egyházi pályára készültek, egyenesen kötelező volt peregrináció megtétele, hisz tudományos fokozatot kibocsátó intézmények csak az Oderától nyugatra működtek Európában. (Az egyházi pályára készülő katolikusok számára 1635-től rendelkezésre állt a nagyszombati egyetem teológia fakultása.) A 17. század "tipikus" erdélyi protestáns peregrinusai általában alacsony sorból származtak, hosszú iskolázás után jutottak külföldre, az ehhez való ösztöndíjat pedig vagyonos *patronus* biztosította a számukra.[7] Általuk különösen kedveltek voltak Odera-Frankfurt, a frízföldi Franeker, Utrecht és Leiden egyetemei, ahol azonban nemcsak teológiai karok működtek, így tanulók gyakran más tudományágak tananyagaihoz is "hozzájutottak"; amennyiben idejük és anyagi lehetőségeik engedték, hallgathatták más tudományágak professzorainak előadásait.[8]

A nyugat-európai egyetemjárások, az ún. *peregrinatio academicák* mellett számolnunk kell azokkal az elsősorban főúri ifjak által tett nagy, akár több éves nyugat-európai tanulmányutakkal, amelyeket a nemzetközi - és azt átvéve a magyar - tudományosság *Kavalierstour*-nak nevez, és amelyek fő célja nem pusztán külföldi egyetemek látogatása volt. A *Kavalierstour*-ok során a fiatal utód bemutatásra került Európa kisebb és nagyobb uralkodói és főúri udvaraiban, az európai társadalmi és politikai elit részévé vált, megalapozhatta későbbi diplomáciai kapcsolatait. A *Kavalierstour*-ok "divatja" egyszerre érte el a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területeit; főnemesi családok ifjú tagjai már a 17. század első felében tettek efféle utazásokat.[9] A későbbi nádor, Esterházy Pál 1653-as dél-német *Kavalierstour*-ja egy másik fontos utazástípushoz is kapcsolódik: az önálló külpolitikával nem rendelkező Magyar Királyság tagjai nyilvánvaló kapcsolatépítési szempontokat szem előtt tartva jelentek meg a Habsburg-házból származó magyar királyok római királlyá vagy német-római császárrá koronázásain. Batthyány Ádám és Esterházy Miklós nádor elsőszülött, de korán elhunyt fia, István III. Ferdinánd regensburgi királykoronázásán vett részt 1636-ban.[10] Esterházy Pál és Nádasdy Ferenc IV. Ferdinánd - ugyancsak a regensburgi Szent Péter dómban megtartott - koronázásán volt jelen 1653-ban, ahol a szertartás után az ifjú király birodalmi lovaggá ütötte őket, majd meghívást nyertek az udvar által rendezett "zártkörű" ünnepekre is.[11]

Külön típust alkotnak a magyarországi katolikus rendek itáliai zárandoklatai, amelyek - mint azt a források is bizonyítják - sokszor túlléptek eredeti céljaikon: Nádasdy Ferenc 1665-ös római zárandoklata idején I. Lipót és informálisan a magyar rendek diplomatája is volt. Római tartózkodása alatt a pápával, befolyásos bíborosokkal és követekkel, valamint az akkor már Rómában élő Krisztina egykori svéd királynővel is találkozott;[12] a római jezsuita tudósnál, Athanasius Kirchernél tett (kötelező) látogatása után pedig a jezsuita páter közvetítésével csillagászati távcsöveket[13] rendelt pottendorfi gyűjteményei számára.[14] Az országbíró (második) itáliai utazása így nemcsak zárandoklat és diplomáciai küldetés volt, hanem az új tudásanyag közvetítőjévé is vált.

A keleti irányban tett utazások kivétel nélkül diplomáciai vagy katonai jellegűek voltak.

Erdélynek a 17. századi Konstantinápolyban állandó követsége működött, de a fejedelem diplomatái megfordultak tatár kánok, a moldvai és havasalföldi vajdák, lengyel királyok és az orosz cár udvaraiban is. II. Rudolf magyar király követeként 1603-ban a perzsa sah udvarába küldött Zalánkeményi Kakas István az út során halt meg. Fiatal német titkára, a szász Georg Tectander viszont eljutott a sah tebrisi udvarába majd Prágába vitte a perzsa uralkodó válaszát a király (és német-római császár) levelére.[15] Erdély konstantinápolyi követségének szervezetéről és működéséről még nem született monografikus igényű munka. Kármán Gábor Harsányi Nagy Jakabról szóló életrajzának vonatkozó fejezetei azonban jó betekintést engednek a Portán folyó követi munkába, az ott dolgozók kapcsolatrendszerébe.[16] Harsányi Nagy Jakab II. Rákóczi György tolmácsaként töltött csaknem tíz évet Konstantinápolyban. Alakja a magyar kora újkor-történetírás számára azért is fontos, mert életének későbbi korszakában a brandenburgi választó, Frigyes Vilmos berlini udvarában készítette az Oszmán Birodalomról szóló "tudományos munkáját", a korban divatos ún. beszélgetőkönyvet, amely egyszerre nyelvkönyv, ugyanakkor információs tárház is volt.[17] A beszélgetőkönyvekben fiktív szereplők autentikus nyelven beszélgetnek az adott ország politikai, kulturális, társadalmi, gazdasági és egyéb viszonyairól. Harsányi oszmán követségben töltött évei alatt a korabeli európai ember számára idegen világról szerzett ismereteket, melyeket jóval később nyomtatásban megjelent munkájában osztott meg Európa tudományos köreivel.

Néha a legváratlanabb helyzetekben is találunk olyan úti beszámolót, amely komoly információs értékkel bír - és bírt a kortársak számára is: I. Rákóczi György 1645-ös felső-magyarországi hadjáratakor az abban résztvevő Kálnoki István a dél-morvaországi Lednice Liechtenstein-kastélyának díszparkjáról készített szemléletes leírást naplójában, megnevezve a több szintes kert építményeit (grotta és gazdag szobordísz) és gyümölcsfáit (narancs, citrom, füge, stb.) is.[18] Esterházy Pál nádor legidősebb fia, a Rómában teológiai tanulmányokat folytató Miklós anyjához írt levelében (1677. november 6.) számolt be nyári, Róma-környéki (Tivoli, Albano, Castelgandolfo, Palestrina) kirándulásairól, az azok során látott nevezetességekről és úti élményeiről.[19]

Az információátadás csatornái - a kutatás forrásai

Fontos kérdése a kutatásnak az információ beszerzése - azaz az imént felsorolt utazástípusok - mellett az is, hogyan terjedtek a korban a begyűjtött információk. Ez az a kevésbé vizsgált problémakör, amelyre az információtörténeti paradigma hívhatja fel a történeti kutatás figyelmét. A naplók, beszámolókat nyomdai úton hazánkban a 17. században, és Európa nyugati vidékeitől eltérően még a 18. században sem sokszorosították, de joggal feltételezhető, hogy azokat egymás számára (részleteikben) lemásolták, levelekben számoltak be élményeikről. Így a kutatásnak nemcsak a külföldről hazaküldött levelezésre kell majd figyelmet szentelnie, hanem az utazásból való visszatérés utáni időszak leveleire is. A tapasztalatátadás forrásai még azok az írásos instrukciók, amelyekkel a már világot látott idősebb nemzedékek látták el a tanulmányútra induló fiatalabbakat. Ismertek Bethlen Gábor unokaöccséhez, Bethlen Péterhez írt tanácsai,[20] Nádasdy Ferenc országbíró pedig a fiatal Esterházy Pál, Batthyány Kristóf és saját fia, Nádasdy István *Kavaliertourjának* előkészületeit irányította.[21] Az utazásra vonatkozó és a 16. század második felétől már létező szak-, azaz az ún. apodemikus irodalom ismeretét a beszámolók és naplók szempontrendszerére is átvette, így joggal feltételezhetjük, hogy a köztudat része volt az, hogy mit és kit volt érdemes felkeresni az utazás alkalmával. Az apodemikus irodalomnak talán legismertebb felső-magyarországi képviselője a késmárki Frölich Dávid, akinek a Bártfán nyomtatásban 1639-ben megjelent *A gyakorlati földrajz veleje* c. könyvecskéjében szerepel egy olyan, az Európa többi részén született hasonló munkákban is sorra előkerülő táblázat, amely a megsejmelendő, felkeresendő dolgokat veszi számba.[22] Az utazónak ezek szerint figyelmesnek kellett lennie a felkeresett vidékek és városok társadalmának jellemzőire; ajánlott volt megismernie politikai, kormányzási, művelődési viszonyait; mindenekelőtt azonban fel kellett keresnie a meglátogatott vidék nevezetesebb épített emlékeit. A "kötelezően látogatandó" helyszínek között szerepeltek templomok, paloták, fegyvertárak, raritásgyűjtemények és kertek is. Az apodemikus irodalom külön figyelmeztetett, hogy a távoli vidékek tudós embereit, a *respublica literaria* neves tagjait se feledje el felkeresni az utazó.[23]

A forrásokban szereplő hírek

A - kutatás által is ismert - forrásokban kiemelt hírértékük volt a természeti csapásoknak, csodás égi jeleknek (nap- és holdfogyatkozások, üstökösök feltűnése az égbolton). E jelenségeket a beszámolók szinte kivétel nélkül olyan az isteni szférák által küldött jeleknek tartották, amelyek előre mutatták a dinasztikus (trónörökös születése, uralkodói menyegzők, halálesetek) és a politikai viszonyok (szerződések, békék), a hadszíntér eseményeinek közelgő változásait. A Báthory Zsigmond diplomatájaként Bécsben tartózkodó Gyulafi Lestár 1590-ben az ottani földrengésekről tudósított, amelyeknek személyesen is tanúja volt, s a csapásról való híradás nem nélkülözte a politizáló értelmezést: "*E dolog után mingyárust Byhácsot Horvátországban az német megvette, és az török 15000 németet vágott le gyalogot, és egyéb hadát is megverte az németnek. Az Sziszek dolga is azután lett.*"[24] A bécsi földrengések tehát a hosszú (tizenöt éves) háború kitörésének előjelei voltak. Bár nem volt személyes tanúja ("*az novellákban olvastam*"), de az 1630-tól 1635-ig nyugat-európai peregrinációt tevő Haller Gábor a Vezúv 1631-es első újkori kitöréséről számolt be útinaplójában.[25] Bár humanista szövegek már a 16. században is óvtak az égi jelenségek politizáló értelmezésétől,[26] hatásuk a közgondolkodásban szinte egyáltalán nem érzékelhető.

A *Kavalierstour*t tevő fiatalok vagy az őket kísérő idősebb, a politikai viszonyokban is jártas felügyelők és tanítók gyakran teljesítettek az aktuálpolitikát is befolyásoló diplomáciai feladatot. A későbbi erdélyi fejedelem Bethlen István fiának, Péternek három éves (1625-1628) európai tanulmányútja[27] sokkal inkább volt informális hírszerzőút és diplomáciai küldetés. A tanulásban egyébként sem túlzottan jeleskedő Bethlen Péter - Bethlen Gábor fejedelem diplomáciai instrukcióival ellátott, a kísérethez később csatlakozó - kísérőinek, Cseffei Lászlónak, Pálóczi Horváth Jánosnak és Bornemisza Ferencnek segítségével a fejedelem kontroll alatt tartotta a velencei közvetítőkön keresztül, de Bécs által gerjesztett, Erdélyről a németalföldi napi sajtóban is megjelenő "törökös", törökbarát képet. Minden bizonnyal a fejedelem ágensei készítették elő több a leideni és franekeri akadémiákon tanuló erdélyi diák Bethlen védelmében írt röpiratait. Az 1625-ben Anglia, Dánia és Hollandia által megkötött Habsburg-ellenes hágai szerződés tagjaként a fejedelemnek fenn kellett tartania szövetségesei Erdély iránti szimpátiáját. (A szövetségnek az 1626. november 30-án megkötött westminsteri szerződéssel lett tagja az Erdélyi Fejedelemség.) A küldöttség az új angol király, I. Károly udvarában is látogatást tett. 1628-ban a szövetségbe való belépéssel még kivárho Richelieu is fogadta őket Párizsban.[28]

A Vezúv kitörését leíró Haller Gábor peregrinációja alkalmával - amelynek során az odera-frankfurti, a franekeri és a leideni egyetemeken tanult, és akinek útinaplója és levelei fontos dokumentumok az információ-történeti kutatások számára - Erdélybe hazaküldött leveleiben folyamatosan tájékoztatta a harmincéves háború eseményeiről, útja során pedig találkozott Ludwig Camerarius svéd követel, az immár emigrációban élő, s hamarosan Mainzban elhunyt Pfalzi Friggyessel és a litván Janusz Radziwiłł herceggel is.[29] A katolikus Haller István református vallásra térő fiát kitagadta. A gyulafehérvári udvarban apródi szolgálatot teljesítő ifjút (az ekkor még gubernátor) Bethlen István küldte külföldi tanulmányútra.[30] Az udvarban elvárták a fiatal Hallertől, hogy levelekben számoljon be az európai politikai és háborús eseményekről, hiszen azok az erdélyi külpolitika számára is fontosak voltak. Az utókorra maradt naplójában több mint hatvan alkalommal számol be a harmincéves háború eseményeiről.[31]

A Bécsből dél-német és itáliai *Kavalierstourra* induló, valószínűleg uralkodói instrukciókkal is ellátott Batthyány Kristóf a pápai audiencia mellett több bíborosnál is látogatást tett Rómában 1658 áprilisában.[32] Ennek azért is nagy jelentősége volt, mert az 1655-ben magyar királlyá koronázott I. Lipót ekkor még nem nyerte el a császári trónt, amely III. Ferdinánd halála után már több mint egy éve betöltetlen volt. A fiatal főrend instruktora ugyan az országbíró Nádasdy Ferenc volt, de I. Lipót megbízásából minden bizonnyal diplomáciai megbízatást is teljesített. A nagyhatalmú és vagyonos bíborosok - akiknél a tanulmányúton részt vevő Batthyány látogatást tett - később a politikai propaganda teljes eszköztárával felvértezve támogatták - nyomtatványok útján akár Európa-szerte is - Lipót császárrá választását legnagyobb riválisával, XIV. Lajossal szemben.[33]

Nagy önéletrajzírónkra, Bethlen Miklósról a francia udvarban tett látogatása alkalmából Turenne marsall XIV. Lajos Apafi Mihálynak küldött levelét bízta 1664 áprilisának végén, amelyet június elején a peregrinációról gyorsan hazatérő Bethlen személyesen kézbesített és fordított le a fejedelemnek.[34] A levélben a francia király segédcsapatokat ajánlott fel Apafinak, aki a dicsőséges téli hadjárat után meglátta a lehetőséget Erdély vazallusi státuszának felszámolására, és csatlakozni akart a felszabadító csapatokhoz. A peregrinációja végén járó ifjú az európai nagypolitikai diplomácia eszköze lett, akinek *Kavalierstourja* lehetővé tette számára a politikai-diplomáciai elitbe való integrálódást, mi több mindjárt hazatérte után a fejedelmi udvar "beavatott" követévé lépett

elő.[35]

Az "új tudás" közvetítése, magyarok a tudásátadás kora újkori helyszínein

Nemcsak az aktuális hírek közvetítésében és a nagypolitikai viszonyok alakításában volt nagy szerepe a nemesifjak és kísérőik által tett tanulmányutaknak, hanem az "új tudásanyag" közvetítésében is. Ebben a közvetítésben azonban nemcsak a rendi származású ifjak vettek részt, hanem a külföldi tanintézményeket látogatók és általában a nyugat-európai utazást tevők. Mindenekelőtt fontos tisztáznunk, hogy mit értünk "új tudásanyagon" a tudományos forradalom korában. Ennél is fontosabb meghatározni és sajátosságaik szerint egymástól megkülönböztetni a 17. századi tudásátadás helyszíneit. Az intézményen belüli tudásátadás az egyetemeken működött. A kora újkorban azonban legalább olyan fontosnak tarthatók azok az intézményes kereteken kívül eső helyszínek, amelyek a korabeli tudományos érdeklődés laboratóriumai voltak.[36]

Az utazók tehát egyrészt az egyetemi közegről és az ott tanított tudásanyagról közvetíthettek információkat, másrészt a tudásátadás "informális" helyszínein képezhették magukat és továbbbíthatták az ott szerzett élményeket. Az utóbbi típus helyszínei közül kiemelkedő fontosságúak voltak a raritásgyűjtemények, kincs-, kép- és fegyvertárak, azaz összességében az ún. *Kunst- und Wunderkammerek*, a könyvtárak, a kertek (mind a reprezentatív díszkertek, mind a *hortus botanicusok*) és végül a világi és egyházi építészet emlékei, amelyek hasonlóképpen a fent felsoroltakhoz, megismerendő, adott esetben követendő tudásanyagként szolgáltak az utazók számára. A botanikus kertek általában egyetemi kampuszok részeként nem váltak el az intézményes tudásátadástól. Hasonló a helyzet az anatómiai színházak esetében is, amelyeket legtöbbször az egyetemi oktatásban használtak, még ha távolabb is estek az egyetemi épületektől, és nem képezték az egyetem szerves részét.[37]

A kora újkor évszázadai alatt a mai tudományosságot alapjaiban meghatározó változások történtek. Lassú folyamat volt a tudományok autonómmá válása; kutatási sajátosságainak megfelelő tudományos laboratóriumaiknak kialakulása,[38] egymástól különválása. E laboratóriumok létrejöttét segítette a tudományos módszertan megváltozása, az elmélet tapasztalati kontrolljának elterjedése.[39]

Az 1691 és 1695 között nagy európai tanulmányutat tevő Bethlen Mihály útinaplójának[40] részletei egyszerre több a kora újkori egyetemi oktatással kapcsolatos információ forrásai voltak, így fontosak lehetnek az akkoriban értelmiségi pályára készülők számára. Bethlen Miklós fia több mint egy évet az Odera-menti Frankfurt és nyolc hónapot a frízföldi Franeker protestáns egyetemén töltött, de látogatást tett többek között Wittenberg, Leiden, Oxford, Cambridge és Marburg felsőoktatási intézményeiben is. Naplójából nemcsak az általa elvégzett (vagy megkezdett) kurzusok és az oktatók listái derülnek ki az olvasó számára, hanem a tananyagok és a hozzájuk kapcsolódó olvasmányok jegyzékei is.[41] Más forrásokból is tudjuk, hogy diákok gyakran (sőt általában) beszerezték a tanulmányaikhoz szükséges könyveket, amelyek később saját könyvtáruk részei lettek. A Bethlen Mihály által leírtakhoz hasonló kézíratos forrásokból az egyetemeken tanuló tudományos kapcsolathálója, érdeklődési köre is kirajzolódik. Az odera-frankfurti egyetemen karteziánus filozófiát tanító Bernhard Albinusról Bethlen naplójából derül ki, hogy "*kísérletező magánkollégiumot*" is tartott saját házában.[42] Bethlen Mihály naplója hosszan írja le az oxfordi egyetem kampuszát, azok kollégiumaival, tudományos laboratóriumaival - így a Bodleian Library-vel és a botanikus kerttel - együtt.[43]

Az ún. *Ritterakademie* intézményében az ifjak az udvari ember számára fontos tanultságra tehettek szert. A 16. század végétől sorra alakultak lovagi akadémiák Európa-szerte.[44] A legtöbb a Német-római Birodalom területén jött létre. Az 1699-1700-ban utazást tevő Széchenyi Zsigmond és kísérői (Toronyi László, Henricus Ludovicus Coenen) által hazaküldött levelekből a firenzei akadémia tanrendjére vonatkozóan nyerhetők értékes információk.[45] A firenzei lovagi akadémia társaihoz hasonlóan a diplomáciai, és a klasszikus nyelvek, a tánc, a lovaglás és a vívás elsajátítására helyezett komoly hangsúlyt. Az imént felsorolt tudásokban való jártasságok az európai udvari ember ismérvei, egy közös főrendi nyelv és életmód legfontosabb összetevői voltak.

A kerteket a közép- és kora újkorban övező megkülönböztetett érdeklődés nem újdonság napjaink tudományossága számára. A botanikus kertek a természettudományos tudás, míg a díszkertek a - minden európai rend által "beszélt" és értett - reprezentációs nyelv közvetítői voltak. A

*hortus botanicus*ok az Európába távoli vidékekről folytonosan érkező újabb és újabb növényfajok megismerésének helyszínei voltak. A zoológiai ismeretek bővítésében jutott hasonló szerep az állatkerteknek, menaszériáknak.[46] Az addig ismeretlen haszon- és díszállatoknak és haszon- és dísznövényeknek a Magyar Királyság és Erdély területére való eljuttatását gyorsította fel az utazások jelentette információs csatorna. Az 1636-ban itáliai körutazást tevő Zrínyi Miklós ágensei később Firenzéből hoztak a horvát bán csáktornyai kertje számára magvakat és palántákat. Zrínyi leveleiből tudjuk, hogy ezekből küldött - a fiatalkori tanulmányait ugyancsak Itáliában végző - Lippay György esztergomi érsek számára is.[47] Az érsek pozsonyi kertje tudományos laboratóriumként működött, amit elsősorban öccsének, Lippay Jánosnak háromkötetes, *Posoni kert* című munkája bizonyít.[48] Bár Lippay János ismerte és idézte a korabeli nyugat-európai szakirodalom fontosabb munkáit, írásaiban mindig elsősorban tapasztalataira, tehát a kertben végzett kutatásaira hivatkozott. Az érsek pozsonyi kertje azonban nemcsak botanikai laboratórium, hanem itáliai mintákat követő díszkert is volt remetebarlanggal, "Parnassussal", szökőkutakkal, optikai látványosságokkal.[49]

A nyugat-európai díszkertek építményeit, szobordíszzeit, vízi szerkezeteit és egyéb látványosságait, az egyes kertek által képviselt mitologikus vagy biblikus ikonográfiai programokat hazai kertjeink előszeretettel másolták. A főúri és uralkodói reprezentációban kiemelten fontos szerepet betöltő díszkertek folyton modernizálódó látványapparátusának megismeréséért adott esetben nem is kellett messzire utazni, hiszen osztrák, cseh, morva területeken ugyanúgy megtalálhatók voltak a barokk kertművészet csúcsművei, mint Itáliában vagy a Németalföldön.

Szintén a reprezentációs minta otthoni követésének szándékával keresték fel a vagyonos családokból származó utazók uralkodók és főrendek temetkezőhelyeit, gyűjteményeit (kép-, fegyver- és kincstárait, ritkasággyűjteményeit). Roppant beszédes lehet, ha megvizsgáljuk, hogy Bethlen Mihály és kísérei mit tartottak fontosnak meglátogatni a nagyobb uralkodói központokban. A fiatalúr Berlinben a brandenburgi választófejedelem udvari templomát és az alatta fekvő választói kriptát, az elektor kertjeit, könyvtárát, ritkasággyűjteményét, fegyvertárát nézte meg útítársai kíséretében.[50] Firenzében III. Cosimo Medici toszkán nagyherceg antik szoborgyűjteményét, könyvtárát, raritástárát, állatkertjét, a Boboli-kertet és a Medici-kápolna síremlékeit látogatták meg.[51] A síremlékek elsősorban a rendek dinasztikus politikájában betöltött szerepük miatt voltak kiemelten fontosak a korai újkorban. A temetkezőhelyek képes-feliratos síremlékei a család továbbélő tagjai számára jelentettek legitimációs felületet. A nagyvárosok templomaiban vagy a család temetkező templomaiban emelt díszes emlékek a figyelem központjában álltak. Bethlen Mihály például naplójában hosszan írta le II. Gusztáv Adolf svéd király síremlékét és annak feliratait, az uppsalai katedrálisban a Sture grófok temetkezőhelyei keltették fel figyelmét.[52]

A katolikus rendek szisztematikusan keresték fel az egyházi és világi építészet új emlékeit, hogy mintát szerezzenek saját templomalapításaik, világi építkezéseik és ezen épületek dekorációja számára. A reprezentációs eszköztárat ugyanúgy a hasznos tudás részeként tartották számon a kora újkor vagyonos utazói, mint az egyetemi tananyag elsajátítását. A fiatalon Itáliában (Padova, Siena, Róma) *Kavaliersourt* tevő Nádasdy Ferenc 1656 és 1669 között felépült lékai kegyúri temploma és az alatta elhelyezkedő családi kriptá az addig kizárólag Itália területén elterjedt ovális alaprajzi formát követte. A reprezentatív funkciót szolgáló, újító alaprajzi minta minden bizonnyal a barokk új emlékeivel utazásai során "ismeretséget kötő" országbíró személyes elképzelése volt.[53]

A mai ember számára gyakran szertelennek és mindenféle szelekciótól mentesnek tűnhet a műkincsek főúri és uralkodói udvarokban való felhalmozása. A kincstárak a kora újkorban azonban komoly reprezentációs felületeknek számítottak. A szisztematikus teaurálás során felhalmozott műtárgyak mennyisége, de még inkább minősége mutatta meg egy udvar gazdagságát, helyét az udvarok között fennálló hierarchikus rendben. A műgyűjtés határokön átívelő nyelvét a társadalmi felsőosztályok tagjai kivétel nélkül értették. A Magyar Királyság és Erdély területén lévő udvarokat nem ritkán a gyűjtemények gazdagsága jellemezte leginkább a külföldről oda látogató számára. A gyűjteményekben visszatérően előforduló darabok mellett a nemesi utazók számára érdemes volt figyelni a gyűjtési divat mai szemmel néha alig érzékelhető változásait, hogy hazatérve gyűjteményeiken keresztül saját udvaraik részei lehessenek Európa tényleges elitjének.

Az általános múzeumok elődeit jelentették azok a ritkasággyűjtemények, amelyeket a korszak természettudósai, antikváriusai halmoztak fel általában saját lakhelyükön kialakított látványtáraikban, és amelyekben napi rendszerességgel fogadták az Európa különböző részeiről érkező látogatókat. Bethlen Mihály útinaplója több ilyen látogatásról számol be: Stockholmban a régi pénzeket és érméket gyűjtő Elias Brenner[54] vendégei voltak, Koppenhágában Ole Wormnak

apjától örökölt raritástárát[55]tekintették meg, Londonban a Karibi-térségből nemrég hazatért Hans Sloane[56] és a Royal Society gyűjteményeit keresték fel. E gyűjtemények többnyire nélkülözték azt, amit ma szakgyűjtésnek neveznénk és egyaránt magukba fogadtak természeti kincseket, ásványokat, érméket, antik műtárgyakat, kortárs ötvösmunkákat, kéziratokat, ritka nyomtatványokat - mindent, amit a kor tudományos szemlélete a természet- és a humán tudományok információhordozóinak tekintett, tehát amely tárgyakkól a világra vonatkozó tudás kivonható volt. E gyűjtemények látogatásának célja természetesen nem a mintakövetés volt, mint a főúri és uralkodói gyűjtemények felkereséséé. A látogatások sokkal inkább olyan horizonttágításként szolgáltak, amit az egyetem "száraz" környezetében nem kaphatott meg a peregrináló diák.

Összegzés

Külföldi (elsősorban nyugat-európai) útjaik során a kora újkori magyar utazók egyszerre váltak az európai információs- és ismeretszerzési szövedék részeivé. Az utazások céljaikat tekintve rendkívül összetettek voltak: általában egyaránt szolgáltak az aktuális politikai, diplomáciai, háborús hírek beszerzésére és továbbítására, és az európai tudományosság új - és régebbi, de a korban kanonizálódott - tudásanyagának megszerzésére. A magyar rendek utazásai saját és itthon maradt társaik reprezentációs eszköztárának bővítését is fő céljuknak tekintették. Az utazások során megszerzett tudás hazai kifejeződése volt a nyugat-európaihoz hasonló gyűjtemények létesítései (könyvtár, képgaléria, kincstár, stb.), a rendek mecénatúrájának európai mintákat követő megnyilvánulásai (kép- és műtárgy-megrendelések, építkezések). A nyugati egyetemekről hazatértek későbbi tanári pályájuk során alkalmazták a külföldön megszerzett tudásanyagot; a tudás időtálló hordozóit, a könyveket társaik rendelkezésére bocsátották. A 17. században szinte szünet nélkül hadban álló Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség számára az európai politika és a hadszíntér eseményeiről való tudósítások fontosságát nem szükséges magyaráznunk.

Tanulmányunk célja, hogy felhívja a kutatás figyelmét a már kiadott és a jövőben előkerülő források alapos, "információtörténeti szempontú" olvasására és újraolvasására. A hazai kutatásoknak a nemzetköziekkel való összehangolhatósága miatt különösen fontos az itthoni kutatásokban a nyugat-európai metodikai elvek alkalmazása. Ugyancsak elkerülhetetlen a régió más korabeli utazásaival való összehasonlító vizsgálat, amely a megfelelő kontextualizálást szolgálja.

JEGYZETEK

[1] Cseffei László úti levele anyjának, Hatvani Zsigmondné Tomori Annának. Párizs, 1628. április 8. (18.) - *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580-1709)*. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Binder Pál, Bukarest, 1976. 78.

[2] A magyar szakirodalomban Szőnyi György Endre 1984-ben megjelent könyvében használta az "információs robbanás" kifejezést. Szőnyi György Endre: *Új föld, új ég*. Budapest, 1984. 23.

[3] A hazai szakirodalomhoz útmutatóul lásd: Bagi Zoltán Péter: A 16-17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése. In: *Aetas*, 4./27 (2012), 176-187.; Az újabb hazai szakirodalom néhány kiemelkedő eredménye: Hiller István: "Titkos levelezők" intézménye. In: Tusor Péter - Rihmer Zoltán - Thoroczkay Gábor (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 1998. 204-216.; Petercsák Tivadar - Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger, 1999. (a kötet tanulmányai); Z. Karvalics László - Kis Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 2004. (a kötet vonatkozó tanulmányai); Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010.

[4] Összefoglalóan legújabban (magyar nyelven): G. Etényi Nóra: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. In: *Aetas*, 4./27 (2012), 122-143.; Összefoglalók, tanulmányok magyar nyelven: G. Etényi Nóra: *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háborúk hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003.; Briggs, Asa - Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Budapest, 2004.; Knapp Éva - Tüskés Gábor: *Populáris grafika a 17-18. században*. Budapest, 2004.; G. Etényi Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és*

Magyarország a 17. századi német propagandában. Budapest, 2010.

[5] A terjedelmes hazai szakirodalomból csupán néhány: A Keserű Bálint sorozatszerkesztőségével megjelent *Adattár XV-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* c. sorozat kötetei; Monok István (szerk.): *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500-1700.* Budapest, 2005.; Szilágyi András (szerk.): *Esterházy-kincsek. Öt évszázad műalkotásai a hercegi gyűjteményekből.* Budapest, 2006.; Monok István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században.* Budapest - Eger, 2012.; A *Kunst- és Wunderkammerek* világáról alapvetően egy klasszikus és egy új, de máris klasszikussá vált munka: Schlosser, Julius von: *Die Kunst- und Wunderkammer in Spätrenaissance. Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens.* Leipzig, 1908.; Bredekamp, Horst: *Antikensehnsucht und Maschinenglauben. Die Geschichte der Kunstkammer und die Zukunft der Kunstgeschichte.* Berlin, 1993.

[6] A nemzetközi szakirodalomból, az áttekintést könnyítendő: Mačzak, Antoni - Teuteberg, Hans Jürgen (hrsg. von): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte: Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung.* Wolfenbüttel, 1982.; Bausinger, Hermann - Beyrer, Klaus - Korff, Gottfried (hrsg. von): *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus.* München, 1991.; Maurer, Michael (hrsg. von): *Neue Impulse der Reiseforschung.* Berlin, 1999.; Leibetseder, Mathis: *Die Kavaliertour. Adelige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert.* Köln - Weimar - Wien, 2004.; Babel, Rainer - Paravicini, Werner (hrsg. von): *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000.* Ostfildern, 2005.; Freller, Thomas: *Adelige auf Tour. Die Erfindung der Bildungsreise.* Ostfildern, 2007.

A magyar szakirodalom fontosabb határkövei: Kovács Sándor Iván - Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15-18. század.* Budapest, 1990.; A *Peregrinatio Hungarorum* sorozat darabjai (Szeged, 1988-1991); Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* I-III. Budapest - Szeged, 1993. Szögi László sorozatszerkesztésében a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* c. sorozat kötetei.; A *Korall* 2006-os tematikus számának tanulmányai.

[7] Szabó András Péter: Haller Gábor peregrinációja. In: *Kút*, 3-4./3 (2004), 1-43, 4.

[8] A németalföldi egyetemek látogatásáról: Bozzay Réka - Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.),* Budapest, 2007.; Bozzay Réka: Magyarországi diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17-18. században. In: Pusztai Gábor - Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamiig.* Debrecen, 2010. 89-111.; Postma, Ferenc: Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás. In: Pusztai Gábor - Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamiig.* Debrecen, 2010. 113-156.

[9] Egy-egy nemesi tanulmányutat feldolgozó hazai tanulmány: Lukinich Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. 1619-1628. In: *Nagyenyedi Album*, 1926. 79-100.; Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729-1732). In: Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* I-III. Budapest - Szeged, 1993. II. 508-516.; Hausner Gábor: *Zrínyi Ádám peregrinációja.* In: *Régi és új peregrináció.* II. 529-532.; Ring Orsolya: Thurzó Imre neveltetése. In: *Sic Itur ad Astra*, 1-2./13 (2001), 33-51.; Toma Katalin: Nádasdy István európai tanulmányútja (1669-1670). A Kavaliertour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: G. Etényi Nóra - Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században.* Budapest, 2005. 192-214.; Benda Borbála - Dicső-Erdődi Balázs: Erdődy György peregrinációja (1631-1635). In: *Századok* 4./143 (2009), 919-943.

[10] Várkonyi Gábor: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* Budapest, 1993. 187-214.

[11] Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam. 1653. In: *Sic Itur ad Astra* 2-3./3 (1989), 21-48.

[12] Viskolcz Noémi: Nádasdy Ferenc és Róma. In: Imre Mihály - Oláh Szabolcs - Fazekas Gergely Tamás - Száraz Orsolya (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* I-II. Debrecen, 2011. I. 340-349, 344-345.

[13] A csillagászat tudományának "popularizálódása" a 17. század időszakára tehető. Egyre több magángyűjtemény tesz szert ekkor csillagászati távcsövekre, teleszkópokra. 1686-ban megjelenik Bernard Le Bovier de Fontenelle *Entretiens sur la pluralité des mondes*-ja (magyarul is olvasható: *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Budapest, 2006.), amely elsőként tárja a hétköznapi olvasó elé a csillagászat tudományának újkori felfedezéseit. A tudomány népszerűsödési folyamatáról: Wolfschmidt, Gudrun: *Eroberung des Himmels*. In: Dülmen, Richard van - Rauschenbach, Sina (hrsg. von): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Köln - Weimar - Wien. 2004. 187-212. 209-212.

[14] Nádasdy útitársának, Bezerédy Zsigmondnak roppant informatív naplóját Marczali Henrik közölte először a *Történelmi Tárbán*: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. In: *Történelmi Tár*, 1883. 348-358.; Kircher és a magyar főurak és egyházi vezetők kapcsolatáról: Kiss Farkas Gábor: "Difficiles nugae" - Athanasius Kircher magyar kapcsolatai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4-6./109 (2005), 436-469.

[15] Ács Pál: *Iter Persicum*. Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé (1603). In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2010. 577-584. (Tectander útleírása nyomtatásban is megjelent: Georg Tectander von der Jabel: *Kurtze und warhafftige beschreibung der Reiss von Prag aus, durch Schlesien, Polen, Moscow, Tartareyen, bis an den Königlichen Hoff in Persien anno 1605*. Leipzig, 1608.)

[16] Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században. Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013. 80-95.

[17] Uo. 166-173.

[18] *Utazások a régi Európában*. 1976. 122-123. (Karl Eusebius Liechtenstein 1632-ben udvari mesterét Giovanni Giacomo Tencallát bízta meg a kastély parkjainak megtervezésével. A kert kialakításának munkálataiban több mester is részt vett: Pietro Maino Maderno, Peter Concorz, Francesco Carratti. - Haupt, Herbert: *Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein 1611-1684*. Wien, 2007.; Kálnoki leírásának különleges jelentőséget ad, hogy a kastélyt a 19. század közepén romantikus stílusban átépítették, kertjeit pedig a 18. század végén, a kordivatnak megfelelően angolparkká alakították. - Körner, Stefan: *Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein. Gartenkunst in gesellschaftlichen Umbruchszeiten*. In: *Jahrbuch des Historischen Vereins des Fürstentums Liechtenstein*, 104 [2005], 86-136.)

[19] Badál Ede: Esterházy Miklós római vakációja, avagy idegenvezetés 1677-ben. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 4./31 (1982), 303-306.

[20] *Magyar utazási irodalom 15-18. század*. 1990. 34-38.

[21] Toma, 2005. 195.

[22] Kovács Sándor Iván: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*. Bp. 1988. 234.

[23] Az *ars apodemica* születéséről: Stagl, Justin: *Ars apodemica: Bildungsreise und Reismethodik von 1560 bis 1600*. In: Ertzdorff, Xenja von - Neukirch, Dieter (hrsg. von): *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Amsterdam - Atlanta, 1992. 141-189.

[24] *Utazások a régi Európában*. 1976. 42-47.

[25] Uo. 101.; (A Vezúv 1631. december 16-ai kitörése következtében - a kortárs beszámolók szerint - több ezer ember vesztette életét. Az épp Itáliában időző Joachim von Sandrart helyszíni rajza után készült metszet a *Theatrum Europaeum* második, kötetében került közlésre, és bejárta Európát. - *Theatrum Europaeum*, Bd. 2, Frankfurt am Main, 1646. 511-514. [*Berg Vesuvius*]. Emellett több német nyelvű röplap is beszámolt a kitörésről 1631-ben és 1632-ben.)

[26] Például: Andreas Dudithius: *Commentariolus de cometarum significatione et Dissertationes novae de cometis*. Basel, 1579. - "Tehát ezt az üstökös, (...) amelyet oly vészjóslónak képzelnek, remélem, egészen más esemény fogja követni, mint amilyent Istennek és a természetnek ezek az aljas tanácsosai, arcukat felfújva, mintegy háromlábú jósszékről oly szép számban jövendölnek." - Dudith

műve vonatkozó részének fordítása: *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV-XVII. század.* Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit, Budapest, 1984. 109.

[27] Az utazás közölt forrásai: Beke Antal: Két utazási levél a XVII-ik századból. In: *Történelmi Tár*, 1881. 193-197.; Lukinich Imre: Bethlen Péter iskoláztatásához. In: *Történelmi Tár*, 1911. 305-310.; Kovács Sándor Iván - Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15-18. század.* Budapest, 1990. 34-38, 408-413, 412-422.

[28] Monok István: Cseffei László 1592-1662. In: *Századok*, 122 (1988), 622-647. 630-634.; Kruppa Tamás - Monok István: Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* 2009. 7-14.; Kovács Katalin: *Bethlen Gábor diplomáciai hálózata: ügynökök, kereskedők, bankárok és diákok a fejedelem szolgálatában.* (megjelenés előtt)

[29] Haller Gábor naplója és iratai. In: *Erdélyi Történelmi Adatok.* IV. kötet, szerk.: Szabó Károly, Kolozsvár, 1862. 1-111.; Szabó, 2004. 1-43.; Szabó András Péter: Haller Gábor naplójának forrásai. In: Balázs Mihály - Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.* Kolozsvár, 2007. 409-430.

[30] Szabó, 2004. 1.

[31] Szabó, 2007. 423-425. (táblázat)

[32] *Batthyány Kristóf európai utazása 1657-1658.* A dokumentumokat kísérő tanulmánnyal közreadja: Szelestei N. László, (*Peregrinatio Hungarorum 2.*), Szeged, 1988.

[33] A Habsburg és Bourbon pártra szakadt Róma politikai csatáihoz: Sella, Domenico: *Italy in the Seventeenth Century.* London - New York, 1997.; Dandeleit, Thomas James: *Spanish Rome 1500-1700.* New Haven - London, 2001.; Karsten, Arne (hrsg. von): *Jagd nach dem roten Hut. Kardinalskarrieren im barocken Rom.* Göttingen, 2004.

[34] *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* A szövegeket gondozta és jegyzetekkel ellátta: V. Windisch Éva, Budapest, 1980. 566-597.

[35] Nagy Péter: Bethlen Miklós és önéletírása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4./98 (1994), 445-478. 450-451.

[36] Fontos, mégis kevésszer idézett tanulmány a "múzeumok előtti korszakról", hazai múzeumaink kialakulásáról, 17. századi gyökereiről és európai mintáiról: R. Várkonyi Ágnes: A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. In: Hausner Gábor (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 6.* Budapest, 2003. 15-41.

[37] A *theatrum anatomicum* tudásközvetítő szerepéhez legújabbban: Schramm, Helmar - Schwarte, Ludger - Lazardzig, Jan (hrsg. von): *Spuren der Avantgarde: Theatrum anatomicum. Frühe Neuzeit und Moderne im Kulturvergleich.* Berlin - New York, 2011.

[38] Az első - autonóm - csillagvizsgálók, planetáriumok például a 18. században jönnek létre.

[39] Fischer, Klaus: Die neue Ordnung des Wissens. Experiment - Erfahrung - Beweis - Theorie. In: Dülmen, Richard van - Rauschenbach, Sina (hrsg. von): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft.* Köln - Weimar - Wien. 2004. 155-185.

[40] *Bethlen Mihály útinaplója (1691-1695).* Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Budapest, 1981.

[41] Uo. 20-22, 26-27, 38-41.

[42] Uo. 27.

[43] Uo. 92-93.

[44] Köztük a legkorábbiak: London (1572), Selz (1575), Sedan (1590), Saumur (1593), Tübingen (1594), Kassel (1596), Parma (1598).

[45] *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699-1700.* A dokumentumokat kísérő tanulmánnyal

közreadja Ötvös Péter, (*Peregrinatio Hungarorum 1.*), Szeged, 1988. - Különös, hogy a fiatal Zsigmondot Bécsből hívta haza apja, Széchenyi György, hogy a firenzei lovagi akadémiára küldje, mert a császárvárosban 1694 óta már működött *Ritterakademie*. - Uo. 17.

[46] Savoyai Eugén herceg bécsi állatkertjének a díszkertekéhez hasonló reprezentációs értékét mutatta be a közelmúltban a bécsi Oberes Belvedere *Prinz Eugen von Savoyen - Die Menagerie des Prinzen* című kamara-kiállítása, amelyhez tudományos igényű kiadvány azonban sajnálatos módon nem készült.

[47] "Az mely emberemet Olaszországban küldtem volt, Nagyságos Uram, mindenféle virágokért, megbetegedvén az útban, most is valahol Florentinához közel fekszik. (...) És így későn érkezett azokért a virágokért, kiket ősszel kellene elültetni, az kikeleti virágokat, ha meglábolhat, bizonyosan elhozza. Azonban, Nagyságos Uram, florentiai herceg énnekem egy igen szép ajándékot küldött, egy szép apatika ládát és scatola virágyükereket, én bizony mindjárt Nagyságodnak elküldtem volna, de az én kertészim és gróf Lesli is assecuráltak, hogy ma s holnap el nem ültetik, az idén semmirekellők lesznek, és mind elvesznek, és így, Nagyságos Uram, el kellett ültetnem. (...) Írt florentiai herceg, hogy kikeletieket is küld. Azonban Nagyságodnak alázatossan megszolgalom az virágokat, kiket küldött, és én is igyekezem, hogy Nagyságodnak küldjek kikeletre, mivelhogy szolgálaim akkorra bemennek Florentiába az herceghöz valami török lovakkal. És remélem, hogy szépeket küld, mert az mostaniak mind inkább giunkiliákból állanak, Giunkilia di Persia és odoratissima és grossissima. Hiacintusok is az szerint. Tulipán három, odorato, di Persia és Vedova remaritata." - Zrínyi Miklós válogatott levelei. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Bene Sándor és Hausner Gábor. (*Régi Magyar Könyvtár. Források 6.*), Budapest. 1997. 34-35.

[48] Az első kötet (*Virágoskert*) Nagyszombatban jelent meg 1664-ben, a második (*Veteményeskert*, 1664) és harmadik (*Gyümölcs kert*, 1667) kötet Bécsben látott napvilágot.

[49] A kertről az érsek egy húsz metszetből álló sorozatot is készíttetett Mauritius Langgal. A kertről újabban: Galavics Géza: A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész: 17. század. In: Uő. (szerk.): *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Budapest, 2000. 167-198. (Pozsony: 168-178.); Ecsedy Anna: *Plenus Sapientia*: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 2./62 (2013), 171-232.

[50] Bethlen Mihály *útinaplója*. 1981. 28-30.

[51] Uo. 123-124.

[52] Uo. 57, 60.

[53] A templom európai építészeti mintáival, az országbíró programadó szerepével szakdolgozatomban foglalkoztam: *Nádasdy Ferenc országbíró és a lékai ágostonrendi templom és kolostor*. szakdolgozat: ELTE BTK Művészettörténeti Intézet. 2012.

[54] Elias Brenner (1647-1717) az utókor által is sokat idézett numizmatikai alapmunkája: *Numismata Suecorum collecte & depicta*. 1674.

[55] Ole Worm (1588-1654) gyűjteményének, a *Museum Wormianum*nak katalógusa 1655-ben jelent meg Koppenhágában: *Museum Wormianum, seu Historia rerum rariorum, tam Naturalium, quam Artificialium, tam Domesticarum, quam Exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus Authoris servantur*. (interneten is "forgatható": https://archive.org/details/gri_museumwormia00worm)

[56] Hans Sloane (1660-1753) gyűjteményei az 1753-ban alapított British Museum alapjául szolgáltak. Karibi utazásának természettudományos eredményeit később könyvben foglalta össze: *A Voyage to the Islands Madera, Barbados, Nieves, S. Christophers and Jamaica with the Natural History of the Herbs and Trees, Four-footed Beasts, Fishes, Birds, Insects, Reptiles & c. Of the last of those Islands*. London, 1725.

Pálffy Margit

A PRÉDIKÁCIÓ MINT PROPAGANDAESZKÖZ ORÁNIAI VILMOS ANGLIAI UDVARÁBAN

E tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az uralkodói propaganda leggyakoribb eszközei közül a prédikációkat vegyem górcső alá, és négy szónoklat tartalmának ismertetésével felvázoljam azt, hogy milyen képet próbált magáról kialakítani az Orániai herceg angliai alattvalóinak körében, miután a dicsőséges forradalom következtében Anglia trónjára került. A címben szereplő latin eredetű kifejezések bár ismertek és általánosan elterjedtek a köznapi használatban, mégis úgy gondolom, jelentésük tisztázása nem haszontalan, és ki kell térni arra is, hogy a holland helytartónak miért volt szüksége Angliában propagandatevékenységre.

Az uralkodóváltás[1]

A felnőttként katolizált II. Jakab angliai uralmának idején (1685-88) a katolikusokat támogató intézkedéseivel alattvalóinak többségét elidegenítette magától,[2] 1688. június 10-én pedig második házasságából fiúgyermekke született, mely által egy katolikus dinasztia létrejöttének veszélye leselkedett az országra.[3] Az Engedékenységi Nyilatkozat visszavonását kérelmező canterbury-i érsek és hat püspöktársa Towerből való szabadon bocsátásának napján, június 30-án, hét whig és tory politikus (Halhatatlan Hetek) aláírta az Orániai Vilmost Angliába hívó levelet.[4] Vilmos személyének kiválasztásában szerepe lehetett az angol királyi családdal való rokonságnak (Vilmos II. Jakab lánytestvérének fia, valamint II. Jakab lányának, Máriának férje volt.) és annak is, hogy vele egy protestáns (református) vezetőt invitáltak az anglikán országba, hogy próbálja meggyőzni Jakabot politikájának megváltoztatásáról.[5] A kettős rokoni szál (Vilmos II. Jakabnak unokaöccse és veje is egyben) érdekeltté tette Vilmost abban, hogy feleségének, Máriának és saját angliai trónigényének megóvását elérje, ráadásul esélye lett arra, hogy az általa szervezett Franciaország-ellenes koalícióba is bevonja Angliát.[6] A meghívólevélben nem volt szó arról, hogy Jakabot el kell távolítani, sem arról, hogy Vilmos trónra kerülhet,[7] az, hogy mégis Anglia királyává koronázták az Orániai herceget, az II. Jakab távozásának és az 1689 januárjában összeülő konvent parlament döntésének volt köszönhető.[8]

A meghívás teljesítésére 1688. november 5-én Angliába érkezett Vilmos egy hadsereggel[9], ami miatt II. Jakab nemsokára Franciaországba menekült.[10] A tárgyalások megghiúsulása és Jakab távozása után Vilmosnak lehetősége nyílt Anglia trónjának megszerzésére, bár az uralkodók hatalmi legitimitációját a leszármazás isteni jogalapjával alátámasztó országban adódott némi bonyodalom a trón betöltése kapcsán.[11] II. Jakab koronáját halála után fia (Jakab Edward), majd lányai (Mária és Anna) örökölhatték volna, s csak ezután következett volna Vilmos a sorban.[12] Gondot jelentett továbbá, hogy az összeülő konvent parlamentnek egyáltalán joga van-e dönten a király személyéről,[13] de mivel Jakab politikáját nem kívánták visszaállítani, módot kellett találni arra, hogy Jakab helyére egy alkalmasabbnak vélt személyt ültethessenek. A konvent parlament két házában vita zajlott arról, hogy Jakab vajon lemondott-e a trónról, vagy távozásával csak elhagyta azt, és arról is, hogy lehet-e az eredeti szerződés megszegéséről beszélni, melynek következtében Jakab elveszítette a trónt.[14] A konvent felsőháza végül Vilmos nyomásgyakorlására[15] 1689. február 6-án elfogadta az alsóházi határozatot, majd egy héttel később társuralkodókká választották

Vilmost és Máriát,[16] akiket április 11-én meg is koronáztak.[17]

A trón betöltésének kérdése tehát megoldódott, II. Jakab "visszaéléseinek" újbóli megismétlődését pedig a *Declaration of Rights* megfogalmazásával próbálták elérni, melyet a leendő uralkodók előtt is felolvastak, ám elfogadását nem szabták koronázásuk feltételül.[18]

Bár újra volt uralkodója Angliának, Vilmos nem felelt meg a korábbi legitimációs elvnek, így uralmának alátámasztása érdekében új elméleti alapot kellett teremteni. A korábbi elv többszörösen sérült: egyrészt mert II. Jakab nem távozott az élők sorából és nem is mondott le a trónról; másrészt voltak a trónöröklési rendben Vilmost megelőző, egyenesági fiú és leány leszármazottjai Jakabnak, bár fiának hitelességét kétségbe vonták[19]. A Vilmos hatalmát megalapozó új elmélet, a *Gondviselés isteni jogalapja*[20] nem szakított gyökeresen a korábbi elvvel, csupán beemelte abba azt, hogy Isten, amikor szándékainak megvalósulásához jónak vagy szükségesnek látja, akár az uralkodó dinasztiaán kívül álló vagy ahhoz tartozó, de a sorban következőként nem őt illető személyt is trónra emelhet.[21]

A propaganda szükségessége és csatornái

Az alattvalók jogainak és szabadságainak, valamint az anglikán egyháznak a megőrzéséért harcba szálló Vilmos angliai fogadtatását már vízre szállása előtt elkezdték előkészíteni, melynek során az Egyesült Tartományokban és Angliában is intenzív propagandát folytattak.[22] A valóságban hódításként vagy támadásként is felfogható eseménynek támogatottságot kellett szerezni, és hogy Vilmos minél több eredményt elérhessen, kedvező képet kellett kialakítania magáról az angol nép körében már megérkezése előtt, majd az után, de még királlyá koronázását követően is. Vilmos propagandatörekvéseinek legfontosabb eszköze a két nyilatkozat volt, melyeket még Angliába érkezése előtt kezdtek terjeszteni. Az angliai ügyekbe való beavatkozás megindokolását szolgáló dokumentumokban Vilmos szerepét megmentőként írták le, akinek célja a protestáns vallás és az anglikán egyház védelme, valamint az angol nemzet jogainak és szabadságainak helyreállítása. A *Declaration of Reasons* négy nyelven (angol, francia, holland, német) összesen 21 kiadásban jelent meg, és egyik nyilatkozatban sem volt szó Jakabnak és Vilmosnak a kormányzatban betöltendő szerepéről.[23]

A propaganda kifejezés a latin *propagare*, terjeszteni jelentésű igéből ered, melynek célja az emberek véleményének befolyásolása. Schwoerer szerint a szónak pejoratív konnotációja van, de meghatározásában ugyanazt vallja, tehát a propaganda egy szisztematikus törekvést jelent, melynek célja egy bizonyos tanítás vagy vélemény terjesztése. Schwoerer szerint azért volt szüksége Vilmosnak a közvélemény befolyásolására miután megtámadta Angliát, hogy szándékait vérontás nélkül tudja véghezvinni.[24] Claydon szerint a legtöbb kormányzat szükségesnek tartja, hogy reklámozza magát lakossága előtt, Vilmos kormányzata pedig még inkább így érezhette, mivel trónra kerülésétől kezdve rendkívüli kihívások érték hatalmát. Az uralmának valódi joga körül kialakuló kételyeket kezelnie kellett Vilmosnak, vagyis leginkább a legitimációs problémák miatt volt szüksége hatékony propagandára - vallja Claydon.[25]

A közvélemény befolyásolásának három csatornáját különbözteti meg e szerző: a királyi udvar, az egyház és a nyomdaipar szerepét.[26] A királyi udvar a leghagyományosabb csatornája annak, hogy az uralkodói ideológiát közvetítse. A király az itt összegyűlő politikai eliten keresztül kommunikál a nemzettel és befolyásolva társadalmi, kulturális és vizuális környezetüket meggyőzi őket az uralkodó hatalmáról. A legnyilvánvalóbb példái ennek a királyi palotaépítések, az ott felállított szobrok, festmények, melyek koherens ikonográfiai programja az uralkodó legitimitását hirdetik. Vilmos és Mária esetében a Hampton Court palota új szárnyakkal való bővítése, a Kensington House királyi rezidenciává való alakítása és a Greenwich-i Royal Naval Hospital építésének kezdeményezését sorolhatjuk e kategóriába.[27]

Az állam (királyi udvar) után a tömegpropaganda második nagy közvetítője a késő Stuart korban az egyház volt, amit a 16. századi reformáció óta használtak a kormányzati nyilvánosság fő szerveként. Mivel az egyház feje az uralkodó volt, az egyházi gépezet számos előnyt kínált az állami ideológia számára. Kiaknázva az egyházközségek lelkeszeinek hálózatát és azt, hogy ők rendszeres vallási szolgálatuk révén szoros kapcsolatban voltak a népességgel nagy részével, az uralkodók elrendelték, hogy a lelkészek a szószékről a közpolitikáról is beszéljenek és iránymutatásokat adtak ki, hogy miről kell prédikálniuk.[28] Mivel a püspökök olyan helyzetben voltak, hogy irányíthatták

az egyház által közvetített üzeneteket, az 1690-es években az udvari reformáció reklámozására is felhasználták befolyásukat.[29] A vilmosi eszmények közvetítésére a püspöki szónoklatok voltak hivatva, melyek jelentős események, ünnepek alkalmával, rangos közönség előtt hangzottak el, és nemcsak modellé váltak más prédikációk számára, de kinyomtatásuk után széles körben váltak hozzáférhetővé.[30] Mivel a politika és a vallás még a 18. században sem vált el egymástól, a szent és a profán dolgok a társadalomban is összefonódtak, így a szószék a vallási tanításon messze túlmutató médiumnak számított.[31] A harmadik csatornát, a gondolatok terjesztésének legátfogóbb és leghatékonyabb eszközét a nyomdaipar jelentette az 1690-es években.[32] A prédikáció vált az udvari reformációs propaganda legfontosabb műfajává az 1690-es években, melyet Claydon szerint Burnet[33] és köre újra és újra felhasznált, hogy elméletük alapvető elemeit eljuttassák az olvasni tudó közönségnek és rendszeres időközönként megismételjék üzenetüket.[34] A 17. század végére a szónoklatok uralták a könyvtermést és mivel két pennyért már hozzájuk lehetett jutni, igen megbízhatóan alakították a kiadók piacát.[35] Csak 1690-ben 54 új szónoklatot reklámoztak a könyvkiadók katalógusában, és a szószékről elmondott beszédek nyomtatott verziója vezette volna a korszak a best seller listáit, ha lett volna ilyen.[36] A nyomtatásban megjelenő prédikációk, értekezések és egyéb nyomtatványok célba érését az olvasási képesség színvonala határozta meg, amit igen nehéz meghatározni a korban. Ha azt vesszük alapul, hogy hányan tudták leírni a nevüket a 17. század végén, akkor az angol férfiak körében 30%-osra tehetjük az írni-olvasni tudók arányát.[37] Shapiro könyvében - szintén Cressyt idézve - az olvasható, hogy az 1640-es években az írni-olvasni tudók aránya a férfiak körében 30, a nők körében 10 %-os volt, London esetében azonban ezek a számok magasabbak, a férfiak esetében 70-89, míg a nők esetében 12-20 % körüliek.[38] Bármilyen legyen is a helyzet e tekintetben, Margaret Spufford azt állítja, hogy az olvasás sokkal szélesebb körben volt elterjedt, mint az írás, és Londonban az 1690-es években nagyobb volt az írni-olvasni tudók aránya, mint vidéken.[39] Tovább emelkedik azok száma, akikhez a nyomtatásban megjelenő gondolatok eljutottak, ha számításba vesszük azt is, hogy a kávéházakban, pubokban, vendéglőkben vagy családi körben is beszéltek a prédikációkban hallottakról (vagy olvasottakról) és megvitatták a bennük foglaltakat.[40]

Bár voltak tőlük független reklámanyagok (versek, balladák, pamfletek, képes nyomtatványok, tányérok és tálak) Vilmos csodás expedíciójának népszerűsítésére, a salisbury-i püspök és társainak kezében volt a királyi propaganda. Vilmos Angliába érkezése után néhány hónapon belül, Burnetnek sikerült egy lenyűgözően hatásos hivatalos propagandagépezetet kiépíteni; nagyon gyorsan maga köré gyűjtötte ugyanis ideológiai szövetségeseit, kisajátította az anglikán egyház és állam már meglévő nyilvánossági eszközeit és a nyomdák élénk és kifinomult használatába kezdett.[41]

A nyomtatásban megjelenő értekezéseket, pamfleteket már a reformáció óta használták a közvélemény befolyásolására és a 17. századra minden politikai válságnak része volt a pamfletháború.[42] Vilmos hivatalos angliai imázsának kialakítása már Angliába való érkezése előtt megkezdődött, melynek célja az volt, hogy Vilmost királyi attribútumokkal ruházzák fel, gyengeségeit, hibáit pedig leplezzék. A valósággal ellentétben tehát a herceg gyönyörű testi adottságaira, jó megjelenésére, barátságos, bölcs és igazságos természetére hívták fel a figyelmet.[43]

A prédikáció mint propagandaeszköz

Vilmos Angliába való megérkezése után, de még koronázása előtt igyekezett állami szónoklatok révén is befolyásolni a közvéleményt és kedvező képet kialakítani magáról. A Westminsterben összegyűlt lordok - feltehetően Burnet-nek vagy a hozzá közel álló emberek szorgalmazására - 1688. január 29-én[44] elrendelték, hogy január 31-én tartsanak nyilvános hálaadó napot, amikor a nemzet kifejezi háláját Istennek, hogy az Orániai herceget küldte a pápizmustól és az önkényuralomtól való megszabadulás dicsőséges eszközeként.[45] E prédikációk azért is bírhattak kiemelt fontossággal, mert amikor még Vilmos nem tudott részt venni személyesen a politikai vitákban, arra törekedtek, hogy minél jobb képet alakítsanak ki róla.[46] Mielőtt a konkrét prédikációk vizsgálatára rátérnék, tekintsük át általában e műfaj sajátosságait.

A prédikáció szó a latin *praedicare* szóból ered, melynek jelentése: "elől beszélni", tehát közönség előtt megnyilatkozni és tartalmilag e szó szakrális funkciót is takar.[47] A prédikáció mint műfaj retorikai értelemben véve a hit és erkölcs igazságait oktató céllal taglaló, közösség előtt elmondott beszéd, mely elsősorban a Biblia szövegeit értelmezi.[48] Az általam vizsgált angliai

szónoklatok címében a *sermon* szó szerepel, mely a szintén latin eredetű *sermo*, beszéd jelentésű szóból származik, és e két szó magyar megfelelőit, a prédikáció és a szónoklat kifejezést egymás szinonimáiként fogom használni. A prédikáció tehát egyházi beszéd, vallásos szónoklat, mely bár élıszóban hangzik el, írásos formában is terjesztik.[49] A prédikációk mindig egy Ó- vagy Újszövetségből vett idézettel kezdődnek, melyek magyarázatára épül az egész beszéd.[50] Az 1547-től kötelező vasárnapi istentiszteleti látogatásokon[51] kívül a nemzeti ünnepek és megemlékezések alkalmával is elhangzottak prédikációk, melyeknek szónokait gondos kiválasztás előzte meg. A prédikációk egyediségét a helyszín, az alkalom és a szónok személye adta, ám az bizonyos, hogy a királyi udvar és a parlament előtt, valamint a Szent Pál kereszt környékén elmondott beszédek nyíltan a politikai közvélemény befolyásolására törekedtek.[52] A Stuart restauráció idejéből örökölt naptár, mely a nemzeti évfordulókat rögzítette, továbbra is érvényben volt, így állami ünnepnek számított, tehát megemlékezést vagy hálaadást kellett tartani január 30-án, I. Károly kivégzésének évfordulóján, május 29-én, a restauráció emléknapján, és november 5-én, a puskaporos összeesküvés leleplezésének napján.[53] Bár ezek az alkalmak az eltávolított kormányzat ideológiájával voltak összefüggésben, mégis megmaradtak, hiszen jó lehetőségként szolgáltak a tömegpropagandának és a vilmosi üzenet hordozására.[54] November 5-e konvertálása volt a legkönnyebb, mivel ezen a napon szállt partra Orániai Vilmos Angliában, így e nap a "dicsőséges forradalom" után dupla évfordulóvá vált, amikor is Angliának a pápaságtól való megmenekülését hangsúlyozták.[55] E nemzeti évfordulókon az anglikán egyház vezető lelkészei szónokoltak az uralkodó és a parlament két háza előtt, de más jeles napok is bekerültek a naptárba, mint pl. a koronázások, a háborús győzelmek vagy a békeszerződések, melyeken szintén különleges szónoklatok hangzottak el.[56]

Ezen alkalmak szónokainak formális kiválasztása mindig a hatalmon lévőkötől függött, és a lelkészek igyekeztek a hallgatóság elvárásainak megfelelő gondolatokat közvetíteni. Az angol parlamenti szónokok személyét formálisan az uralkodó választotta ki, a lordok házában a püspökök ügyeltek a rotációra, hogy mindegyikük sorra kerülhessen, a Közösségek Házában pedig a szónokot egyhangú választással jelölték ki.[57] A parlamentben szónokló személlyel szemben igen magas követelmények voltak, megfelelő teológiai tudással és a politikai alkotmányról megfelelő ismeretekkel rendelkező személyt engedtek csak a pulpitushoz.[58] A parlamentben elhangzott beszédek nyomtatásban való megjelenéséről a Ház döntött, így azok széles körben váltak hozzáférhetővé. Ennek köszönhető az is, hogy a szónokok körültekintően óvatosak voltak beszédüket illetően, hiszen későbbi karrierjük múlott rajta.[59] Bár rögzítettem, hogy a prédikációk elsősorban vallási témájú beszédek voltak, elmondható - miként a konkrét elemzéseknél is látható lesz - hogy a legtöbb szónoklat politikai elméletről szóló értekezés volt, mintsem tiszta teológia.[60]

Vilmos kormányzatának propagandistái megpróbálták azzal legitimálni rendszerét, hogy a nemzeti élet számos területét reformálja meg Vilmos. Azt, hogy Vilmos Isten eszköze, számos kampánnyal igyekeztek igazolni, melyek célja a különböző területeken lejátszódó reformációra való rámutatás volt. Ezek a kampányok bizonyos mértékig összefüggtek egymással, így nem igazán lehet elválasztani őket, de a világosság kedvéért hat fő kategória különíthető el:[61] 1. Vilmos publicistái megpróbálták igazolni, hogy az új uralkodók megtisztították az udvart a bűntől és a királyi udvartartást a reform megfelelően erényes gépezetévé alakították. 2. A király emberei előmozdították a nemzeti börtök és hálaadások sorozatát. Ezekötől azt remélték, hogy mesterüket egy Ószövetségi szerepbe helyezik, és úgy festik le őt, mint aki visszavezeti Istenhez a népet. 3. A *statute law* használatával meg kell változtatni a nemzet viselkedését. 4. A hollandpárti külpolitikát úgy mutatták be, mint ami az igaz vallásosságot viszi előbbre. 5. A királyt úgy mutatták be, mint aki az erkölcsi iránymutatást fejleszti. 6. Vilmost a kormányzati gépezetnek a pazarlástól és a korrupciótól való megtisztítás becsületes és mértékletes végrehajtójának írták le.[62] Az erényesség előmozdítására Mária emelte az udvari istentiszteletek mennyiségét és minőségét,[63] és példával járt elől az istentiszteletek látogatásával.[64]

Az udvarban elhangzott prédikációk tömeges publikációját II. Mária szorgalmazta a leginkább, mellyel célja az udvar reformációjának reklámozása volt.[65] Bár korábban is volt rá példa, de Vilmos és Mária uralkodása idején ezen publikációk száma jelentősen megemelkedett: míg II. Károly idején évente átlagosan 3 prédikációt publikáltak, addig Vilmos és Mária együttes uralkodása idején az alábbiak szerint alakultak ezek a számok: 1689:9, 1690:20, 1691:20, 1692:14, 1693:16, 1694:22 prédikáció jelent meg.[66]

Burnet és Mária rendkívüli börtök és hálaadások beiktatását szorgalmazta a meglévők mellé, melyek további lehetőséget kínáltak szónoklatok, imák és nyilatkozatok elmondására a reformáció sürgetését illetően.[67] A tény, hogy néhány publikált prédikáció "best seller" lett, szintén jelzi a

valós népszerűségi fokozatát. Az udvar törekvése, hogy növelje a böjtök és hálaadások számát, sikeres ideológiai stratégiának bizonyult. Nemcsak gyakoriak, rendszeresek és kötelezőek voltak ezek az események, de úgy tűnik jelentős köztámogatást élveztek és sokan vettek részt rajtuk. Elképzelhetőnek tűnik, hogy a böjtök és a hálaadások mint a vilmosi propaganda elemei voltak a legnagyobb hatással az angol átlagemberre. A tény ugyanis, hogy céljuk az emberek hétköznapi életritmusának megtörése volt és azáltal, hogy a média számos csatornája támogatta, még több emberhez jutott el, mint a propaganda más formái.[68]

A prédikációk tartalmának rövid ismertetése

Január 31-i prédikációk

1688. január 29-én a Lordok Háza elrendelte, hogy a királyságnak a pápizmustól és az önkényes hatalomtól történő megmeneküléséért hálaadó ünnepet kell tartani január 31-én.[69] A lordok rendelete előírta, hogy minden londoni menjen a helyi egyházába a hálaadás napján, ahol egy különleges istentiszteletben lesz részük: elhangzik ugyanis egy szónoklat a helyi lelkész által a szabadulás témájáról és egy hálaadó ima[70], amit kifejezetten erre az alkalomra állítottak össze.[71] Amikor a hálaadás napjának gondolata eljutott a konvent parlament felsőházába, a peerek elfogadták azt és William Lloydot[72], St. Asaph püspökét, választották szónokuknak.[73] Miután a lordok döntését az alsóházhoz küldték, a Közösségek Háza egyetértett a hálaadásban, szónokuknak pedig nem más választottak, mint Burnet-et.[74]

Az e napon elhangzott szónoklatok közül kettőt vizsgálok meg.

A Közösségek Házában (Alsóház) elhangzott prédikáció (*Gilbert Burnet: A Sermon Preached before the House of Commons, On the 31st of January, 1688. Being the Thanksgiving-Day For the Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power, By His Highness the Prince of Oranges Means. London, 1689.*)[75] szónoka Gilbert Burnet volt, beszédének publikálásáról a Ház február 1-jén döntött. E beszéd Ószövetségből vett központi passzusa, melyre az egész épül, a 144. zsoltár 15. verse: "Boldog az a nép, amelynek így megy dolga, boldog az a nép, amelynek az Úr az istene."

A nyomtatásban 35 oldal terjedelmű prédikáció örvendezik a népre mért nyomorúságok alóli megszabadulástól,[76] és azokat a nép feje fölött lebegő fekete felhőhöz hasonlítja, mely viharokat és villámlást sejtetett, de a jelen nyugodt körülmények a gondviselés csodálatos jegyeit viselik magukon.[77] A dolgok megfordulása láttán az emberek boldogságáról beszél a szónok, ám úgy véli, kevesen vannak, akik benső dicséretükkel azt illetik, akinek az jár.[78] Egy nép boldogságához a szónok szerint elengedhetetlen egy erős, jogos és méltányos kormányzat léte, és szükséges, hogy a társadalom minden tagja biztonságban érezze magát, és ne legyen panasz, zúgolódás, vagy bírálat.[79] Az, hogy egy népnek az Úr az Istene, két dolgot jelent: egyrészt, hogy ők szolgálják és imádják Istent, mivel a bálványimádás romlottságából megszabadította őket; másrészt, hogy Isten különös gondviselése és védelme alatt vannak.[80] Szemléletes példával írja le a történetek nagyszerűségét Burnet, melyből arra következtet, hogy e nemzetnek az Úr az istene. Azok, akik látták három hónappal ezelőtt a dolgok állását, nem gondoltak volna egy ilyen teljes fordulatra (*so total a revolution*), ami oly könnyedén végbement, mintha csak a díszletek átrendezése történt volna. Arra futtatja ki mondanivalóját, hogy e nemzet az Ég különös befolyása alatt áll (*special influence of Heaven*) és mivel Istenben nincs változékonyság, így ha bármi változást tapasztalunk Isten irántunk tanúsított módszereit illetően, az csak a mi hálátlanságunkból és érdemtelenységünkől fakadhat.[81] A történeteket megmentésként vagy megmenekülésként (*Salvation*) értelmezi és azért könyörög, hogy ne csak a jelenben, de a jövőben rájuk leselkedő elnyomást és igazságtalanságot is tartsa távol Isten.[82] A szónoklat végén megismétlődik a kezdőzsoltár.[83]

A vidéki lakosságnak február 14-én kellett hálaadásra menni, két héttel a londoni után. A két hetes "késés" időt adott a nap megtervezésére, és a hírek megérkezésére, hogy miket szónokoltak Londonban. A publikálás által fennmaradt vidéki szónoklatok Burnet beszédét visszhangozták, illetve hangsúlyozták a reformáció előmozdítását mint szükséges választ a szabadulásra, és a herceget úgy írták le, mint aki az egyetlen lehetséges vezetője ennek a megtisztulásnak.[84]

A Szent Pál Covent Gardennél Patrick Simon mondott beszédet ugyanezen alkalomból, aki szintén az Ószövetségből választott vezérgondolatot, a 75. zsoltár 1. versét: "Néked Istenünk, hálát

adunk, néked adunk mi hálát, mert közel a te neved, a te csodás tetteid hirdetik". A nyomtatásban megjelent szónoklat (*Simon Patrick: A Sermon Preached At St. Pauls Covent Garden On the Day of Thanksgiving Jan. XXXI. 1688. For the great Deliverance of this Kingdom by the Means of his Highness the Prince of Orange from Popery and Arbitrary Power. London, 1689.*)[85] 36 oldal terjedelmű. Abból az alkalomból gyűltek össze, hogy hálás dicsérettel elismerjék ügyeiknek csodás és bizonyára váratlan fordulatát, ami valaha is történt. - olvashatjuk a szónoklat elején.[86] Aki nem látja, hogy Isten keze volt ebben, annak oka csak vaksága lehet, vagy az, hogy szemet hunyt az isteni kéz legegységesebb jelei előtt. A szónok beszél a hálaadás kötelességéről, az isteni gondviselés tetteiről, arról, hogy minél csodálatosabb egy munka, annál több okunk van hálásnak lenni érte és arról, hogy amikor Isten bármilyen csodás tettet végbevisz, azok az ő későbbi még nagyobb áldásainak jelei. A szabadítás (*Deliverance*) és a megmentés (*Salvation*) szavakat használja a történetekre.[87] A szónok említést tesz az angol nép jogainak és szabadságainak a pápisták általi megsértéséről, akik minden bizalmi állásba beférkőztek és a három királyság irányítóivá kívántak válni. Ennek megakadályozására az Égből kinyúló kéz jelent meg, hogy összezavarja Bábelt, amit oly sok évig építettek, így hirtelen összeomlott, amit addig tervezgettek.[88] Az ítélet napjához is hasonlítja ezt a napot a szónok, amikor a jókat elválasztják a gonoszoktól.[89] A világ igazságos kormányzóját és az ő gondviselését kell magasztalnunk a történetekért - figyelmeztet a szerző. Nemcsak hallottuk, de láttuk is, és ez a nap arra figyelmeztet minket, hogy vegyük észre, milyen dicsőségesen diadalmaskodik Isten gondviselése az arcátlan igazságtalanság és az emberek visszaélései felett.[90]

Ebben a szónoklatban is megjelenik ugyanaz a természeti jelenség, mint az előzőben: "A felhő, ami eltakart minket és szomorú nyugtalansággal töltött el, nem csak eloszlott, de vihar és viharos szél nélkül szétszóratott. Eljött a megmentés (*Salvation*) a kiváló herceg által, akit Isten a mi szabadulásunk nagyszerű eszközéül (*the great Instrument of our deliverance*) tett meg (...)"[91]

November 5-i prédikációk

A november 5-i ünnepnek kettős tárgya volt: egyrészt a puszkaporos összeesküvés leleplezéséről való megemlékezés, másrészt a dicsőséges forradalomért való hálaadás. E nemzeti ünnep szónoklatai közül szintén kettőt vizsgálok. Az első az uralkodók előtt hangzott el a Whitehallban, St. Asaph püspökétől[92]. A nyomtatásban 32 oldalas prédikáció (*Bishop of St. Asaph: A Sermon Preached before Their Majesties At Whitehall, On the Fifth of November, 1689. Being the Anniversary-Day of Thanksgiving For the Great Deliverance From the Gunpowder-Treason, And also the Day of His Majesties Happy Landing in England. London, 1689.*)[93] alap gondolatául az 57. zsoltár 6. fejezetének 7. verse szolgál: "Hálót kerítettek lépteimnek, lelkemet megalázták, vermet ástak nekem, aminek közepébe ők maguk estek. Kész az én szívem, Istenem, kész az én szívem, éneklek és dicséretet zengek." E szöveg Dávidnak Saultól való megmenekülésekor készült, és a szónok alkalmasnak találta párhuzamba állítani az egyház ügyére, a kettős évfordulóra.[94] A szónok megmagyarázza az Ószövetségi szöveg lényegét: a veszélytől való megmenekülés Isten műve, amiért hálaadással tartozik Dávid. Két pontban fogalmazza meg magyarázatát, egyrészt, hogy Isten megkegyelmezett az egyháznak azzal, hogy a Dávidra leselkedő veszély nagyságát három körülmény jelenlétével írja körül, melyeket a megemlékezés napján történetekre vonatkoztat: (1) a titokban készült csapda (2) igen közeli veszélyt hordozott magában és ha megvalósul (3) végzetes következményekkel járhatott volna.[95] A puszkaporos összeesküvésre vonatkoztatva azt írja, hogy végzetes robbanás történt volna nemcsak az egyházra és államra nézve, de a vallásra és a törvényekre való tekintettel is.[96] Az uralkodócsalád kihalásával járó összeesküvést a sátán gonoszságának és a jezsuitáknak tulajdonítja a szónok.[97]

Az utóbbi esemény, az Orániai herceg Angliába érkezése előtti időszakot nyers stílusban írja körül a szerző: a törvények lábba taposását, az önkényes kormányzás és a pápizmus uralmának előrevetítéséről olvashatunk.[98] Ugyanakkor megemlíti, hogy a francia király a törvények mellőzésével távozásra kényszerítette országából a protestánsokat.[99] Az Orániai herceg első vízre szállásának kudarcát is megemlíti a szónok, és azt Istennek tulajdonítja, mellyel célja az volt, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a szelek az ő kezében vannak.[100] Az Isten által irányított szél volt, ami az expedíciót irányította, kiválasztotta a partraszállás helyét és amikor célba juttatta Vilmos seregét, irányt változtatva azok ellen fordult, akik követték őt.[101] A szónok megemlíti, hogy november 4-én van a király születésnapja, Őfelségeik házassági évfordulója és november 5-ét a nemzet születésnapjának (*our Birth-day*), feltámadásának napjának (*our Resurrection*) nevezi, ami új

életet hozott a halálból úgy, hogy senkinek sem kellett érte meghalnia.[102] Hangsúlyozza tehát e nagyszerű esemény vér nélküli hódításként tekinthető megvalósulását. E beszédben is találkozunk a történeteknek további természeti jelenséghez való hasonlításával, mégpedig a napsugárzásnak a ködöt eloszlató hatásával hozza párhuzamba a szónok, mely hatására a levegő megtisztul. A köddel a pápaságot azonosítja, és a szabadulást Izraelnek Egyiptomból való meneküléséhez is hasonlítja.[103] A kezdőszó utolsó szavainak megismétlésével zárul a beszéd.

Tekintsük át végül az utolsó szónoklatot, melyet a felsőház tagjai előtt, a Westminster Abbeyben, Vilmos partraszállásának első évfordulóján Burnet mondott el, publikálásáról pedig másnap az egyházi és világi főrendek döntöttek. A 32 oldal terjedelmű beszéd (*Gilbert Burnet: A Sermon Preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, On the 5th of November 1689. Being the Gun-Powder Treason-Day, As Likewise The Day of his Majesties Landing in England. London, 1689.*)[104] központi gondolata Mikeás könyvéből vett idézet, a 6. fejezet 5. verse: "Népem! Emlékezz csak, mi volt Baláknak, Moáb királyának a terve? És mit felelt neki Bileám, Beor fia? Sittimtől Gilgálig, hogy megismerd az Úrnak igazságos tetteit." A szónok arról beszél, hogy a jólét és a gazdagság hajlamossá teszi az embert, hogy megfeleljen az Istentől kapott jótéteményekről, ezért szükséges gyakran beszélni a múlt eseményeiről, úgy a láthatókról, mint a gondviselés láthatatlan módszereiről is.[105] Hiba lenne saját magunk bölcsességének és erényeink jutalmazásának tekinteni az áldásokat, amik velünk történtek - figyelmeztet.[106] Az angol nemzetet kívül egyetlen más nemzet sem kapta az áldások ily csodálatos sorozatát, csak a zsidók.[107] A két nép kapcsán a párhuzamot abban is felállítja a szónok, hogy mindkét nemzet elfelejtkezett Isten jótéteményeiről.[108] A zsidók történetéből a számos rendkívüli csoda közül az Egyiptomban, a Vörös-tengeren és a Sínai-hegyen történeteket emeli ki Burnet.[109] Hasonló áldásokban részesült az angol nemzet is, így bizonyossággal állítja a szónok, hogy Isten kedvelt népe az angol (*Gods favourite people*).[110] A kettős évforduló eseményei közül a korábbi kerül itt is szóba először, mely kapcsán olvashatunk a kritikus ponthoz való közelségről, melyet végül lelepleztek és ez utóbbi hasonlít hozzá abban, hogy az egyház és az állam elpusztítása volt a célja.[111] A különbség a kettő között az lehetett, hogy az előbbi titokban és rejtett módszerekkel, míg utóbbi nyíltan zajlott.[112] A zsidó néppel való párhuzamot a hálátlanság teszi teljessé, hiszen ők mindig zúgolódtak Isten és az ő eszközei ellen, amiket szabadulásukra támasztott és bálványimádásba sülyedtek.[113] A zsidó nép szabadítóiként Áront, Mózeszt és Mirjamot nevezi meg, míg az angol nemzet nagyjai közül Erzsébetet, Máriát, Edwardot, Károlyt és Vilmost említi.[114] Ha nem szemléljük és csodáljuk Isten kegyelmének és jóságának gazdagságát, akkor nem tudjuk csodálni nagyszerű tetteit sem. - figyelmeztet a szerző.[115] A puszkaporos összeesküvés az emberi gonoszságnak valamint Isten kegyelmének és jóságának példa nélküli keveréke volt, melynek központjában a király és a királyi család állt,[116] míg az utóbbi esemény nemzeti összeesküvés volt illetve konkrétan a korona ellen irányult,[117] ami által a koronához tartozó hatalom egyik fele Róma, másik fele Franciaországnak rendelődtött volna alá.[118] Franciaországról mint a legsötétebb zsarnokságról beszél a szerző.[119] A nemzet bűnei és megosztottsága révén rászolgált arra, hogy Isten megbüntesse azt,[120] ám Isten felnyitotta szemüket, hogy érezzék bűneik és ostobaságuk hatását, hogy megbánhassák előbbit és kijavíthassák utóbbit.[121] A nemzet a bűnei miatt megérdemli, hogy elpusztuljon és ellenségeinek zsákmányává váljon, mivel szégyenletes módon elkorcsosult ősei erényeitől.[122] Az Isten jósága feletti örövendezésre buzdítva Vilmosról mint az emberiség megmentőjéről (*Deliverer of Mankind*) beszél Burnet és hálát ad a királyért és a királynőért Istennek, akiknek kormányzata az angol nemzet boldogságára keletkezett.[123] Hálaadásra és békés, engedelmes létre szólít fel a szónok, előrevetítve azt, hogy ezek megvalósulása esetén folytatódik az áldások sora.[124]

A szónoklatok közös jellemzői és a bibliai nyelvezet szerepe a nemzeti identitás meghatározásában

A fent ismertetett prédikációk összességét tekintve elmondható, hogy igen gyakori a történelmi eseményeknek valamiféle természeti jelenséghez való hasonlítása, így a sötét, vihart jelző felhők, majd azok eltűnése, a vihar elmúlása, a köd eloszlásának említése.[125] Mindegyik szónoklat egy Bibliából, mégpedig többnyire az Ószövetségi szentírásból vett szövegrészletre építi mondanivalóját.[126] Mindegyik prédikációban megjelenik a zsidó és az angol nép párhuzamba állítása, nemcsak mint Isten választott népei, hanem mint amely népek hálátlanként is voltak Isten különös kegyelmei iránt. Általánosan előforduló gondolat annak említése is, hogy a bűn büntetését érdemel és az angol nép rászolgált volna elpusztulására, ám Isten különös gondviselése révén

megkegyelmezett neki. Az 1605-ös és 1688-as eseményeket is a *Deliverance* és *Salvation* fogalmakkal jelölik a szónokok, tehát szabadulásként, megmenekülésként értelmezik, Orániai Vilmost pedig megmentőnek, szabadítónak (*Deliverer*) nevezik. Szintén több szónoklatban megjelenik, hogy Vilmos angliai megjelenése egy új korszak kezdetét jelöli, amikor az önkényes kormányzással és a pápizmussal fenyegető kormányzatot felváltja az alattvalók jogait és szabadságait tiszteletben tartó uralom. Mindegyik szónoklat a gondviselő Istennek tulajdonítja, és csodás eseménynek nevezi a történetet, amelyért hálával és dicsérettel tartozik a nép Istennek.

A protestáns angol, holland és svéd nemzeti identitás változását a prédikációkon keresztül vizsgáló Pasi Ihalainen könyve számos hasznos információval szolgál a fenti szónoklatok értelmezéséhez. A nemzeti ünnepeken elhangzó szónoklatok a hivatalos politikai ideológia közvetítői voltak, jelentős szerepet játszottak a nemzeti gondolkodás alakításában,[127] így a dicsőséges forradalommal kapcsolatos szónoklatokat ebből a szempontból is érdemes megvizsgálni. Ihalainen segítségével tekintsük át tehát a fent említettek okát, jelentőségét. A protestánsok Izraelt és a zsidó népet különösen krízisek idején említették a 17. század végétől elhangzott szónoklatokban, leggyakrabban annak érzékeltetésére, hogy az angol nép egy második Izraelnek tekinthető, akiért harcolt és jövőben is harcolni fog Isten.[128] Természetesen egyetlen szónok sem beszélt etnikai rokonságról, hanem országának kedvező státuszát említette, amikor az izraelita nemzettel hasonlította össze sajátját.[129] A reformációt követően széles körben elterjedő Bibliahasználat lehetővé tette, hogy annak nyelvezete beépüljön a nemzeti identitás meghatározásába,[130] és a protestáns Bibliahasználat különlegessége, hogy a politikai nyelvezetben egyre fontosabbá vált az Ószövetség, és az élet minden területére befolyással bíró vallás szónokai biztosak lehettek benne, hogy a bibliai terminológia ismerős a hallgatóság számára. A Biblia tehát nemcsak a vallási, de a politikai érvelésben is kézikönyvként funkcionálhatott, mivel különleges ismertséggel és elismertséggel bírt, és általánosan hozzáférhető volt.[131] A koraujkorban is alkalmazták a példák általi tanítást, mely az analógiák használatával a tanulás és megértés legjobb eszközének bizonyult nemcsak a politikai, de a vallási életben is,[132] így a Biblia a politikai propagandának is ideális forrásává vált. E párhuzamokat és analógiákat különösen szívesen fogadta a hallgatóság, mivel úgy értelmezték, hogy a Biblia örök igazsága és közösségük története összekapcsolódik.[133] Bár nem a bibliai nyelvezet volt az egyetlen elérhető nyelvezet egy egyedi, különleges nemzeti identitás megkonstruálására, mégis Izrael bibliai nyelvezete maradt továbbra is a legszélesebb körben használt, legismertebb, legkönnyebben érthető és legtiszteltebb bázisa a politikai érvelésnek.[134]

A fenti példákon túl, az 1688-as forradalmat sokan izraelita terminusokkal írták le, ami hangsúlyozta az angol nemzet különleges státuszát,[135] ám az Újszövetségből vett hasonlat is helyet kapott a nemzet feltámadásáról, újjáéledéséről való beszédben.[136] A dicsőséges forradalom után az anglikán lelkészek különböző csoportjai Angliának azt az imázst kreálták, hogy ő a protestáns ügy utolsó védelmezője,[137] és az új uralkodópár által irányított propaganda Hollandiát olyan országgént igyekezett bemutatni, mint amelyik hozzájárult az angol protestantizmus megmentéséhez.[138] Az 1690-es években Vilmos, a nemzet és a protestáns vallás sorsát egymástól függőnek tekintették, és szívesen használták a "protestáns forradalom" fogalmát is.[139] Az új királyra és királynőre úgy tekintettek, mint akik egy új reformációt valósítottak meg[140], s mivel közel ötven katolikus trónigénylőt hagytak figyelmen kívül a protestáns öröklés biztosítása érdekében, ezzel úgy tűnt, hogy a protestantizmus a legfontosabb aspektusa az angol monarchiának.[141]

A hagyományos protestáns gondolkodásban adottnak vették, hogy a nemzeti bűnök "nemzeti szerencsétlenségeket" vonnak maguk után, amit Isten mér rájuk, hogy megbüntesse a nemzetet és megbánásra szólítsa fel őket.[142] A nemzeti büntetések nyelvezetét bármilyen nemzeti probléma előfordulásakor alkalmazni lehetett, és a kora újkori értelmezés szerint a nemzeti büntetések számos formát ölthettek, így az éhínség, a háborúk, a járványok az isteni büntetés nyilvánvaló jeleiként voltak felfoghatók, de a legrosszabb az összes evilági (*temporal*) büntetés közül a teljes politikai és vallási alkotmány szétesése volt, amit a 17. század közepén az angolok megtapasztaltak.[143] Minden szónoklat nyilvánvaló célja az volt, hogy alázatot és bűnbánatot ébresszen valamint változásra indítsa a közönséget, tehát a nemzeti bűnökre az egyértelmű megoldás a bűnbánat és a reformáció (megváltozás) volt, melyet az 1690-es évek vilmosi szónokai különösen támogattak.[144]

A nemzet vagy inkább Isten iránti pozitív érzések kifejezésének legradicionálisabb keresztény módja a nemzeti szabadulások nyelvezete volt.[145] A nemzet szabadulásait (*Deliverance*) gyakran hangoztatták Vilmos uralkodása alatt, akit magát szabadítónak (*Deliverer*) írtak le. A szabadulás fogalmát számos az anglikán egyház és az angol nemzet történetében tapasztalt gondviselészerű

közbeavatkozás leírására használták, így a három legnagyobb szabadulásnak az 1605-ös puskaporos összeesküvés leleplezését, az 1660-as restaurációt és az 1688-as dicsőséges forradalmat tekintették. Mindezek a szabadulások megőrizték a nemzetet a katolikus "zsarnokságtól", a polgárháborútól, a rabszolgaságtól és a republikánus anarchiától.[146] A 17. századi szabadulásokat Claydon szerint azért is hangsúlyozták, hogy III. Vilmos trónra kerülését az angol nemzet és Isten által támogatott egyház sikereinek részeként tüntessék fel,[147] így nem lehetett nyíltan megkérdőjelezni a gondviselésnek a nemzet érdekében tett cselekedeteit.[148] A hálaadással kapcsolatos szókészlet is széles körben elterjedt. A lelkészek azt állították, hogy az egyház és a nemzet szabadulásai a köszönet, az elismerés és a nemzeti hálaadás kötelességét alapozták meg az angolok között és az efféle érzelmeket a nemzeti évfordulók ünnepének látogatásával kellett kifejezni.[149] A nemzeti áldások nyelvezetének megjelenése a 18. század elején egyik jele annak, hogy a nemzet egy pozitívabb értelmezés felé mozdult el.[150] Az angolok boldogságára való utalás a 18. század közepe előtt ritka volt, s bár Burnet a forradalom után kijelentette[151], hogy az angolok vallása és szabadságai teszik őket a legboldogabb nemzeté a világon, társai nem követték.[152] A hétéves háború idejére közhellyé vált az állam számára, hogy a britek "egy nagyszerű és boldog nép" vagy nemzet, amely olyan áldásokat élvez, mint a szabadság, a fejlődés és az igaz vallás. Rendszeres volt az arra való rámutatás is, hogy egy nemzet boldogsága megköveteli nemcsak a politikai kormányzat legelőnyösebb formáját, de a lakók megfelelő vallásosságát is.[153]

JEGYZETEK

[1] E tanulmányban az eseménytörténet részletes ismertetésétől eltekintek, így csak azokat a momentumokat emelem ki, melyek az itt elemzett téma megértéséhez feltétlenül szükségesek. A dicsőséges forradalom részletesebb magyar nyelvű ismertetését ld.: Pálffy Margit: A "dicsőséges forradalom" legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint. William Sherlock röpirata. *Világtörténet* 2007/tavasz-nyár., 68-88., Különösen: 68-72.

[2] Borus, 2007. 148.

[3] Nenner, 1995. 152., Coward, 1994. 341.

[4] Coward, 1994. 336-342.; Nenner, 1995. 152-153.

[5] Hahner, 2006. 167.

[6] Coward, 1994. 342-344., Borus 2007, 146.

[7] Coward, 1994. 342. A meghívólevél magyar fordítását ld.: Pálffy Margit: Anglia története a 17. században. című tanulmányhoz tartozó forrásoknál az Árkádia Történelem oktatási portál archívumában (3. szám) Arkadia.pte.hu/tortenelem/forras/anglia17_forrasok (2014. január 10.)

[8] Ld. erről részletesen: Borus, 2007. 160-163.

[9] A hadsereg létszámáról eltérő nézetek szerepelnek a szakirodalomban, mely véleményeket Borus György alaposan ismerteti. Itt olvashatjuk, hogy a szakirodalomban megcsontosodott hadseregére vonatkozó 14-15 ezer fős létszám valójában inkább tehető 21 ezer főre, ha a holland reguláris lovasság és gyalogság állományán kívül hozzászámoljuk az angol, skót, holland, hugenotta és egyéb önkénteseket, valamint a tüzérséget is. A hadállományon kívül pedig mások is részt vettek az expedícióban, így a Csatornán összesen kb. 40 ezer ember kelt át 1688 őszén. Borus 2007, 151-152.

[10] Coward, 1994. 344., A király szökési kísérleteinek és sikeres távozásának részletes leírását ld.: Borus, 2007. 155-159.

[11] Az alkotmányos vita részleteiről ld.: David Lewis Jones: *A Parliamentary History of the Glorious Revolution*. London, Her Majesty's Stationery Office, 1988, 16-48.; Borus, 2007. 160-163.

[12] Nenner, 1995. 154.

[13] Kontler, 1997. 147-148.

[14] Kontler, 1997. 148-149.

[15] Ld. erről: Borus, 2007. 162.

[16] Borus, 2007. 163.

[17] Ld. erről részletesen: Lois G. Schwoerer: The coronation of William and Mary, April 11, 1689. In: *The Revolution of 1688-1689. Changing perspectives*. Ed.: Lois G. Schwoerer, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 107-130.

[18] Kontler, 1997. 149.

[19] Nenner, 1995. 151-152.

[20] Ld. erről: Gerald Straka: The Final Phase of Divine Right Theory in England 1688-1702. In: *English Historical Review*, 1962. 638-658.

[21] Ld. részletesen: Pálffy Margit: A. "dicsőséges forradalom" legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint. William Sherlock röpirata. *Világtörténet* 2007/tavaszy-nyár, 68-88.

[22] Borus, 2007. 146-147.

[23] Schwoerer, 1977. 851-854.; A deklarációk tartalmának részletesebb ismertetéséről ld.: Claydon, 1996. 24-28.

[24] Schwoerer, 1977. 843-846.

[25] Claydon, 1996. 1.

[26] Claydon, 1996. 72-89.

[27] Claydon, 1996. 72. Erről lásd részletesen: Claydon, 1996. 72-821.

[28] Claydon, 1996. 83.

[29] Claydon, 1996. 83. Az egyházi alapú propaganda sikerének kulcsa a templomlátogatás mértéke volt, s bár mostanság azt állítják a történészek, hogy a késő Stuart-kor istentiszteleteit nem látogatták tömegek, mégis elmondható, hogy a népesség nagy része rendszeresen járt templomba és az istentisztelet megőrizte a kulturális és társadalmi életben betöltött központi szerepét. Hiba lenne tehát az egyházat kimerült ideológiai erőnek tartani, ha igaz az a nézet, hogy az 1690-es években szigorú büntetések vártak a vasárnaponként istentiszteletről távolmaradó hívekkel szemben. - Claydon, 1996. 84.

[30] Claydon, 1996. 83.

[31] Ihalainen, 2005. 26.

[32] Claydon, 1996. 85.

[33] Gilbert Burnet (1643-1715) skót származású anglikán lelkész, püspök és történetíró. Memoárt kezdett írni, ami végül történetírói munkává alakult, s korának eseményeit mutatja be. (*History of His Own Time*, 2 Vols., 1724, 1734). 1684. november 5-i prédikációjában patrónusa kérésére, de saját akarata ellenére a katolikusokat támadó hangon beszélt, emiatt száműzték; megfordult Itáliában, a Német-római Birodalomban, Svájcban és végül Hollandiában telepedett le. Jelentős szerepe volt Orániai Vilmos angliai expedíciójának előkészítésében, röpirataiban II. Jakab politikáját támadta, Vilmostal és Máriával együtt tért vissza Angliába, nyilatkozatokat (deklaráció) ő fordította angol nyelvre. Az új uralkodópár bizalmasaként személyes tanácsokkal is szolgáltatta őket, a forradalom védelmében 1688-ban publikálta a legfelsőbb hatalomnak való alávetés mértékéről írt értekezését (*An Inquiry into the Measures of Submission to the Supreme Authority*). 1689-ben Salisbury püspökévé szentelték. <http://www.ourcivilisation.com/smartboard/shop/burnetg/about.htm>, Miller, 1974. 80-82.

[34] Claydon, 1996. 87.

[35] Claydon, 1996. 87.

[36] Claydon, 1996. 87.

[37] Cressyt idézi Claydon, 1996. 85.

- [38] Shapiro, 2012. 30.
- [39] Margaret Spuffordot Claydon idézi: Claydon, 1996. 85.
- [40] Ld. erről: Shapiro, 2012. 2. fejezetét!
- [41] Claydon, 1996. 88.
- [42] Schwoerer, 1977. 848.
- [43] Schwoerer, 1977. 848-850.
- [44] A dátumozás kapcsán a félreértések elkerülése érdekében megjegyzendő, hogy Angliában 1752-ig az évkezdetet március 25-től számították, tehát egyértelmű, hogy az 1688 novemberét követő hónapok egészen március végéig ugyanehhez az évhez számítottak. Vagyis Orániai Vilmos Angliába érkezését követően született a Lordok Házának határozata, és az elemzésre kerülő prédikációknál is érvényes ez a megjegyzés. Ld. erről: C. R. Cheney (ed.): *Handbook of Dates for Students of English History*. London, Offices of The Royal Historical Society, 1948, 5.
- [45] Claydon, 1996. 58.
- [46] Claydon, 1996. 58.
- [47] Ezúttal is köszönöm Havas László professzor úrnak a nyíregyházi Információ és társadalom c. információtörténeti konferencián tett kiegészítését. (Nyíregyháza, 2013. november 21-22.)
- [48] <http://lexikon.katolikus.hu/P/pr%C3%A9dik%C3%A1ci%C3%B3.html> (2013. november 10), <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm> (2013. november 10.)
- [49] <http://enciklopedia.fazekas.hu/mufaj/Predikacio.htm> (2013. november 10.)
- [50] Shapiro, 2012. 166.
- [51] Shapiro, 2012. 166.
- [52] Shapiro, 2012. 170.
- [53] Ihalainen, 2005. 31.; Claydon, 1996. 101.
- [54] Claydon, 1996. 102.
- [55] Claydon, 1996. 102.
- [56] Ihalainen, 2005. 31.
- [57] Ihalainen, 2005. 36.
- [58] Ihalainen, 2005. 36.; A Szent Pál kereszt prédikátorának kiválasztása több szűrőn ment keresztül, mivel ez volt a legnagyobb közönséget megszólító hely Angliában, így a titkos tanácsnak, a polgármesternek, London város elöljárójának és London püspökének is beleszólása volt ebbe. Shapiro, 2012. 172.
- [59] Ihalainen, 2005. 32.
- [60] Caudle-t Ihalainen idézi. Ihalainen, 2005. 32.
- [61] Claydon, 1996. 90.
- [62] Claydon, 1996. 90.
- [63] Claydon, 1996. 94.
- [64] Claydon, 1996. 95.
- [65] Claydon, 1996. 96.
- [66] Claydon, 1996. 96.
- [67] Claydon, 1996. 105.

[68] Claydon, 1996. 110.

[69] Claydon, 1996. 58.

[70] A Form of Prayer and Thanksgiving to Almighty God, For having made His Highness the Prince of Orange The Glorious Instrument of the Great Deliverance of this Kingdom from Popery and Arbitrary Power. To be used in the City of London and Ten Miles distant thereof on the 31 of January Instant, and throughout the whole Kingdom on the 14 of February next. 1688.

Ez az ima hálát ad Istennek a reformációért és a pápaság romlottságától valamint a római egyház igájától való szabadulásért. Dicsóíti Istent a hitelvek és az istentisztelet tisztaságáért és a csodálatos megmeneküléséért, amely által megmutatta atyai gondoskodását és jelenlétét. Hálát ad Istennek azért, hogy nem érdemei szerint bánt a nemzettel, hanem megkegyelmezett neki és szabadítót támasztott számukra, aki által vérontás nélkül véghezvitt egy szabadítást. Az ima végén azért könyörögnek, hogy a kormányzókat a bölcsesség és igazságosság lelkével irányítsa Isten és a közjó érdekében cselekedjenek.

[71] Claydon, 1996. 59.

[72] Lloyd régi barátja volt Burnetnek, aki 1688 telén igen szoros kapcsolatba került vele. Claydon, 1996. 58. Azt is tudjuk azonban, hogy Lloyd betegség miatt végül nem tudott beszédet mondani a felsőházban. Claydon, 1996. 59. 108.lj.

[73] Claydon, 1996. 58.

[74] Claydon, 1996. 59.

[75] Továbbiakban ld.: Burnet 1688.

[76] Burnet, 1688. 3.

[77] Burnet, 1688. 3.

[78] Burnet, 1688. 4.

[79] Burnet, 1688. 7-8.

[80] Burnet, 1688. 24.

[81] Burnet, 1688. 31.

[82] Burnet, 1688. 35.

[83] Burnet, 1688. 35.

[84] Claydon, 1996. 60.

[85] Továbbiakban ld.: Simon, 1689.

[86] Simon, 1689. 2.

[87] Simon, 1689. 7.

[88] Simon, 1689. 17.

[89] Simon, 1689. 18.

[90] Simon, 1689. 18.

[91] Simon, 1689. 24.

[92] E prédikációt Ihalainen és Claydon is egyértelműen William Lloydnak, mint St. Asaph püspökének tulajdonítja, én mégis a püspök megnevezése nélkül jelölöm ezentúl a lábjegyzetekben, mivel a nyomtatott szónoklat címdalán is így szerepel. Ld.: Ihalainen, 2005. 101., Claydon, 1996. 144.

[93] Továbbiakban ld.: Bishop of St. Asaph, 1689.

[94] Bishop of St. Asaph, 1689. 2.

[95] Bishop of St. Asaph, 1689. 3.

[96] Bishop of St. Asaph, 1689. 9.

[97] Bishop of St. Asaph, 1689. 9.

[98] Bishop of St. Asaph, 1689. 27.

[99] Bishop of St. Asaph, 1689. 28.

[100] Bishop of St. Asaph, 1689. 31.

[101] Bishop of St. Asaph, 1689. 31.

[102] Bishop of St. Asaph, 1689. 31-32.

[103] Bishop of St. Asaph, 1689. 32.

[104] A továbbiakban ld.: Burnet, 1689.

[105] Burnet, 1689. 1-2.

[106] Burnet, 1689. 2.

[107] Burnet, 1689. 2.

[108] Burnet, 1689. 2.

[109] Burnet, 1689. 3.

[110] Burnet, 1689. 3.

[111] Burnet, 1689. 5.

[112] Burnet, 1689. 5.

[113] Burnet, 1689. 6.

[114] Burnet, 1689. 7.

[115] Burnet, 1689. 26.

[116] Burnet, 1689. 27.

[117] Burnet, 1689. 27.

[118] Burnet, 1689. 28.

[119] Burnet, 1689. 29.

[120] Burnet, 1689. 29.

[121] Burnet, 1689. 30.

[122] Burnet, 1689. 30.

[123] Burnet, 1689. 31.

[124] Burnet, 1689. 31.

[125] Warnke könyvében olvasható, hogy a képi ábrázolásokon az ábrázolt elemeknek van vallási és erkölcsi vonatkozása is. Például egy képen a Nap jólétet, virágzást, a felhő bajt, zavart, elnyomást is jelenthet, de van a Napnak vallási vonatkozású jelentése is, így az igazságosság fényét jelképezi, a felhőben eltűnő napsugarak pedig elnyomott szenvedélyeket (is) jelentenek. Ld. erről: Warnke, Martin: *Political Landscape. The Art History of Nature*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995, 115., 119.,122.

[126] Ez a műfaj sajátosságához tartozó feltétel is. Ld. korábban a prédikáció fogalmának

definiálását.

[127] Ihalainen, 2005. 25.

[128] Ihalainen, 2005. 87.

[129] Ihalainen, 2005. 87.

[130] Ihalainen, 2005. 87.

[131] Ihalainen, 2005, 88-89.

[132] Ellenius, 1998. 4.

[133] Ihalainen, 2005. 88-89.

[134] Ihalainen, 2005. 90.

[135] Ihalainen, 2005. 100.

[136] Ihalainen, 2005. 100.

[137] Ihalainen, 2005. 245.

[138] Ihalainen, 2005. 265.

[139] Ihalainen, 2005. 341.

[140] Ihalainen, 2005. 342.

[141] Ihalainen, 2005. 346.

[142] Ihalainen, 2005. 383.

[143] Ihalainen, 2005. 383-384.

[144] Ihalainen, 2005. 387.

[145] Ihalainen, 2005. 391.

[146] Ihalainen, 2005. 391.

[147] Claydönt Ihalainen idézi: Ihalainen, 2005. 391.

[148] Ihalainen, 2005. 392.

[149] Ihalainen, 2005. 392-393.

[150] Ihalainen, 2005. 394.

[151] Ld. erről: Gilbert Burnet: *A Sermon Preached in the Chapel of St. Jamess, Before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1688*. Edinburgh, 1689.

[152] Ihalainen, 2005. 395.

[153] Ihalainen, 2005. 395.

FORRÁSOK

Bishop of St. Asaph: *A Sermon Preached before Their Majesties At Whitehall, On the Fifth of November, 1689. Being the Anniversary-Day of Thanksgiving For the Great Deliverance From the Gunpowder-Treason, And also the Day of His Majesties Happy Landing in England*. London, 1689.

Burnet, Gilbert: *A Sermon Preached before the House of Commons, On the 31st of January, 1688. Being the Thanksgiving-Day For the Deliverance of this Kingdom form Popery and Arbitrary Power, By His Highness the Prince of Oranges Means*. London, 1689.

Burnet, Gilbert: *A Sermon Preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, On the 5th of November 1689. Being the Gun-Powder Treason-Day, As Likewise The Day of his Majesties Landing in England.* London, 1689.

Patrick, Simon: *A Sermon Preached At St. Pauls Covent Garden On the Day of Thanksgiving Jan. XXXI. 1688. For the great Deliverance of this Kingdom by the Means of his Highness the Prince of Orange from Popery and Arbitrary Power.* London, 1689.

IRODALOM

Coward, Barry: *The Stuart Age, 1603-1714.* Second Edition. London, New York, Longman, 1994.

Claydon, Tony: *William III and the godly revolution.* Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Ellenius, Allan: Introduction: Visual Representation of the State as Propaganda and Legitimation. In: *Iconography, Propaganda, and Legitimation. European Science Foundation.* Ed.: Ellenius, Allan, Oxford, New York, Oxford University Press, 1998, 1-8.

Hahner Péter: *A régi rend alkonya, Egyetemes történet 1648-1815,* Budapest, Panem Könyvkiadó Kft, 2006.

Miller, John: *The Life and Times of William and Mary.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1974.

Nenner, Howard: *The Right to be King. The Succession to the Crown of England, 1603-1714.* London, Macmillan, 1995.

Schworer, Lois G.: Propaganda in the Revolution of 1688-89. In: *The American Historical Review*, Vol. 82, No. 4 (Oct 1977), 843-874.

Resume

The subject of this paper is the role played by sermons right after the Glorious Revolution. Doubts concerning the legitimacy of William of Orange needed to be dissolved, so it had to be proved that William was as rightful and lawful a king, as any other was. Sermon as an instrument of royal propaganda is in the focus of this paper, and the four sermons analyzed here present the new monarch as a Deliverer sent by Gods Providence to save the English people from popery and arbitrary power, and as such his role was similar that of Moses in the history of Israel.

[A tartalomhoz >>](#)

Hegyi Adám

"...A BÉ KÜLDÖTT INFORMATIONAK VÉLÜNK VALÓ NEM KÖZLÉSE..."

INFORMÁCIÓK AKADÁLYOZÁSA ÉS TERJESZTÉSE A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 18-19. SZÁZAD FORDULÓJÁN[1]

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere Magyarországon nem teljesen követte a kálvini elveket, mert a 16. században Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal bevezetésével alá-fölérendeltségi viszonyt teremtettek, és a világi elemek egyházkormányzatba való bevonását ellenezték. Az alulról építkező egyház legfőbb intézménye nálunk is a gyülekezet lett, de történeti okokból az egyházközségek önállóságát az egyházmegyék és az egyházkerületek korlátozták. Természetesen ez a korlátozás össze sem hasonlítható a katolikus egyház centralizált egyházszervezetével. A 17. századtól kezdve a puritán és a presbiteriánus mozgalom képviselte a világiak egyházkormányzatba való bevonását, de a földesurak ellenezték a jobbágyok egyházkormányzati szerepvállalását. A 18. században, de főleg a Carolina Resolutio életbe lépése után megerősödött a világiak befolyása az egyházban, mert a református egyház csak gazdag nemesek támogatásával tudta érdekeit érvényesíteni. Így jött létre az ágensi hivatal és rendszeressé váltak a konventek, mert zsinatot hivatalosan nem lehet összehívni. A konvent eredetileg nemesi birtokon tartott világiak megbeszélése volt, ahol az egyház megsegítéséről tanácskoztak, de egy idő után vezető egyházkormányzati szervvé vált. 1791-ben Sinai Miklós püspökké választásával kieleződött a világiak és egyháziak közötti érdekellentét. A vita során alulmaradtak a tisztán egyházi vezetést támogatók (hierarchikusok) a világiak térnyerésével szemben (kyriarchikusok), és a 19. század elejére a kálvinista egyházigazgatás teljes egészében laikusok és lelkészek közös kormányzati (presbiteri) rendszerévé alakult át, miközben megmaradt a hierarchikus kormányzati rendszer. Az 1791-ben létrehozott igazgatási struktúra egészen 1881-ig érvényben maradt a királyi Magyarország területén (Molnár Ambrus 1995).

Tanulmányomban a református egyházigazgatás egyik középszintű intézményét, a Békési Református Egyházmegyét fogom részletesen bemutatni. Vizsgált időszakom 1791-1821 közötti évekre esik, mert a budai zsinat (1791) és a pesti konvent (1821) között eltelt időszak kimondottan érdekes az egyházkormányzat szempontjából, mivel ekkora szilárdult meg a világiak egyházkormányzati szerepe. De mielőtt rátérnék az elemzésre, néhány szót érdemes szólni a hazai református egyház kora újkori kormányzati rendszerében zajló információáramlásról. Mivel a kálvinista egyházszervezet alapvető kritériuma a gyülekezetben gyakorolt vallásosság, ezért az egyház struktúrája a hierarchikus rendszer ellenére csak enyhén volt centralizált. Az egyházkerületek éléről a superintendens az egyházmegyék vezetőinek, az espereseknek adott általában utasításokat, és az esperesek továbbították azokat az egyházközségek élén álló lelkészek számára. Az információ

hivatalos útja, tehát többlépcsős volt, miközben az informális kommunikációs hálózatok egészen más alakzatokat vettek föl. Jó példa erre, hogy a lelkészek közvetlen kapcsolatot is áptak az egyházkerülettel. Szervezetszociológiai szempontból ez a rendszer nem volt hatékony, de mégsem omlott össze, mert sem az 1715. évi XXXI. törvény hatására, sem a Carolina Resolutio hatására nem semmisült meg (Szabó Zoltán József 2004: 79-82).

A tanulmány módszertana

Az információtörténet historiográfiája bővelkedik olyan vitákkal, amelyek arról szólnak, mennyire lehet önálló történeti kutatásként az információ történetével, hatástörténetével foglalkozni (Karvalics László, Z. 2012; Weller, Toni 2008; Weller, Toni 2012). Tény és való, hogy a könyvtártörténet, a cenzúra története vagy a média története mai közvélemény szerint sok ponton kapcsolódik az információs társadalom kialakulásának történetével. Miközben egyre több olyan monográfia jelenik meg, amelyik egy-egy történelmi eseményt a résztvevők tudásának rekonstruálásával próbálnak meg bemutatni. Így például megvizsgálták, hogy a kaliforniai aranyláz idején milyen információra tettek szert az aranyásók és honnan szereztek azokat (Stillson, Richard T. 2008). A hazai kutatók közül csak példaként említem Szommer Gábor (2004) és Novák Veronika (2007) munkáit, amelyek szintén az információ útjának rekonstruálásával foglalkoztak. Úgy gondolom az információtörténet esetében, nem lehet éles határt vonni az egyes történelmi diszciplínák között, hiszen például a közigazgatás története egyben a kommunikációs hálózatok és az információáramlás történetével is foglalkozik. A következőkben nem a Békési Református Egyházmegye működését kívánom rekonstruálni, hanem azt, hogy bizonyos információk elhallgatása/terjesztése hogyan volt lehetséges az esperességben. Munkám ennek megfelelően egyszerre információtörténelmi, egyháztörténelmi, igazgatástörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmány.

1787-ben a hódmezővásárhelyi református egyházat az egyházkerület felelősségre vonta, mert bizonyos információkat elhallgatott a superintendens előtt. A kialakult vitában, egymást kölcsönös féltetjékoztatással vádolták meg:

"Az a levél, az az újabb nem felelés, vagy a bé küldött informationak vélünk való nem közlése jele, hogy nem biznak igazságokhoz a bé küldött informationak helyes voltához, hogy az olyan volna, a melly azok előtt is a kik a dolgot jobban tudják és közelebbről mehetnének végére mindennek meg állhasson. Mert ha biznának miért nem mertek hát felelni? Miért nem merték a bé küldött informatiot vélünk közölni. De ha nevezetesen a bé küldött informatióhoz nem biznak, ugy csalni akarják Fő Tiszt. Super. Urunkat és V. Super. a melly felettébb való." [2]

A Türelmi Rendelet, majd az 1791. évi 26. törvény értelmében az evangélikus és a református egyházak helyzete jelentősen javult, mert annak hatására az egyházigazgatás megszabadult a katolikus ellenőrzéstől: az egyházkormányzásba a régi nagy ellenfél nem szólhatott bele, a protestánsok a szentségek kiszolgálásában és az egyházlátogatásban szabad kezet kaptak. Sőt! 1781. után a gyülekezetek iratkezelését sem ellenőrizhette a katolikus egyház. Ennek következtében az egyházigazgatás új erőre kapott, mert a 18. század utolsó két évtizedéből jóval nagyobb arányban maradtak ránk források, mint az 1781-et megelőző időszakból. (Bucsay Mihály 1985: 177-180.; Zoványi Jenő II. 2004: 109-130.; Körmendy Lajos 2009: 266.)

A Békési Református Egyházmegyében elhallgatott, vagy nyilvánosságra hozott információkat a következőképpen vizsgáltam meg: először az egyházmegye fennmaradt teljes iratanyagát átnéztem, majd ezt követően kiválasztottam azokat az ügyeket, amelyek során az irat készítője információhiányra hívta fel a figyelmet, illetve az irat készítője minél nagyobb közönség számára kívánta közzétenni a dokumentum tartalmát. Azokat az eseteket, amikor a forrás lejegyzője számára nem derült ki, hogy valamilyen adatot elhallgattak előtte, nem vontam be a vizsgálatba, mert a releváns kép érdekében azok a titkolózások/nyilvánosságra hozások fontosak számunkra, amelyek a vizsgált időszakban az egyházmegye vezetői előtt ismertté váltak. Így tehát azok a dokumentumok érdekesek számunkra, amelyekben utasítások találhatóak annak információjával kapcsolatban.

Annak érdekében, hogy az elemzés hiteles legyen meg kell ismernünk az egyházmegye korabeli irattári rendszerét és igazgatási struktúráját. Ezt követően két kategóriára bontva (nyilvános-, és titkos információk) be fogom mutatni a megtalált forrásokat. Az iratok áttekintése után nyílik arra lehetőségünk, hogy eldöntsük, az elhallgatás vagy nyilvánosságra való hozás milyen módszerrel történt: az egyházmegye hivatalos csatornáin keresztül, vagy informális úton. Ezzel párhuzamosan

azt is meg lehet mondani, hogy a titkolózás/nyilvánosságra hozás mennyire volt sikeres.

Iratkezelés és egyházigazgatás a békési egyházmegyében

A vizsgált időszakban a Békési Református Egyházmegye több vármegye reformátusait fogta össze a Kőrösök völgyeitől egészen a Bánátságig. A traktus azért lett ilyen nagy terjedelmű, mert a 19. század elején egyre több kálvinista telepes falu jött létre a Délvidéken, amelyekhez a legközelebbi református egyházmegye a Békési volt (Kis Bálint 1992: 79-81.). A nagy földrajzi távolságok megnehezítették az egyházmegye kormányzását, amelyet leginkább a vizitációs jegyzőkönyvek és az egyházmegyei gyűlések résztvevőinek névsora mutat. A Bánátságban található településeken (Rittberg, Liebling, Torontálvásárhely, Franzfeld, Magyarittebe, stb.) az esperes soha sem jelent meg személyesen, hanem a vizitációt valamelyik Temes vármegyei szolgabíró és egy gyülekezeti lelkész, esetleg assessor végezte el. (Barcsa János II. 1908: 122.)[3] Ehhez hasonlóan egyházmegyei gyűléseket sosem tartottak a Bánátságban és az ott élő lelkészek alig-alig jelentek meg személyesen az egyházmegye vezetése előtt (TtREL I.29.a.2.). Ráadásul Torontálvásárhely katonai határőrvidéken volt található, ahol a katonai igazgatás gyakran egyházi ügyekbe is beleszólt (Barcsa János II. 1908: 84).

Tudjuk, hogy a hazai református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált (Molnár Ambrus 1995). Ez azon kívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani. Vizsgált korszakunkhoz viszonylag közel, 1762-ben szabályozták részletesen az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni (Tóth Endre 1964: 68). Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk (Révész Kálmán 1860: 58-62.). Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmegyében történekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták (Barcsa János II. 1908: 122). Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket (Révész Kálmán 1860: 58-62.). A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készített (Molnár Ambrus 1989).

A Békési Református Egyházmegye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvasztották be.[4] Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy 1791-1821 között az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.[5] Az egyházmegyei gyűléseken, az egyházmegyei vizitációkon, esperesi naplón és esperesi jelentéseken kívül más rendszeresen vezetett dokumentum nem készült a békési traktusban.

Szerencsére ma is megtalálhatóak az egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei (TtREL I.29.a.2.) és az egyházlátogatások protokollumai (TtREL I.29.h.1.), az esperesi naplót viszont csak 1816-tól kezdték el vezetni (TtREL I.29.o.1.). A források tanúsága szerint az egyházlátogatások során vizsgálták meg a gyülekezetekben előforduló panaszokat, és az egyházmegyei gyűlés tárgyalta azokat, ha nem sikerült helyben elintézni őket. A vizitáció során készült beadványok, panaszok többnyire elkallódtak, mára már csak a jegyzőkönyvi bejegyzések tudósítanak a nézeteltérésekről.[6] Rajtuk kívül felsőbbhatósági körlevelek (TtREL I.29.f.3.) és az esperes által külön kezelt iratok maradtak fenn (TtREL I.29.c.). A felsőbbhatósági körlevelek az egyházkerület, a helytartótanács és a vármegyék szerveitől kerültek ki, míg az esperes által kezelt iratok között, igen heterogén iratokat találunk: lelkészek elleni panaszokat, feljelentéseket, esperesi körleveleket, gyülekezeti tagok vétkeit

összefoglaló jelentéseket, stb. Az esperesek által az egyházkerület számára készített jelentések megtalálása szinte lehetetlen, mert mintegy 50 dobozban szétszórva helyezték el ezeket (TtREL I.1.b.16-67.).

Az átnézett iratokból az derült ki, hogy az egyházmegyében terjedő vagy nem terjedő információk útja alapvetően az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvéből követhető nyomon, de értékes adatok kerültek elő az esperes által külön kezelt iratokban is.

Mivel az egyházmegye kommunikációs hálózatát a református egyház törvényei szabályozták, meg kell néznünk, hogyan épült fel a hivatalos struktúra, és hogyan működött az informális rendszer.

Az egyházmegye szervezetét különböző egyházi törvények írták elő. Vizsgált korszakunkban a budai zsinat kánonjai voltak az iránymutató rendelkezések, annak ellenére, hogy a királyi szentesítés elmaradása miatt, ezek soha sem léptek hatályba. A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy hatásuk egyértelműen kimutatható, mert ekkortól kezdve terjedt el széles körben a presbiteri kormányzási rendszer az egyházban (Révész Kálmán 1891). A budai zsinat kánonjain kívül a Tiszántúli Egyházkerületben a Gelji-féle kánonokat, a Zoványi-féle kánonokat és az 1762-es egyházlátogatási határozatokat is használták. A budai zsinat határozataihoz képest ezek a világiak egyházkormányzati szerepét igyekeztek háttérbe szorítani, de az egyházmegyét érintő területeken sok egyezést mutatnak. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az egyházmegye vezetője az esperes és a világi gondnok volt. Az esperes, a gondnok és az assessorok (tanácsbírák) együtt alkották a traktus döntéshozó testületét, a konzisztóriumot. A tanácsbírákat világiak és egyháziak közül egyenlő arányban választották. Kivételes esetekben egyházkerületi engedéllyel a konzisztórium tagja lehetett az egyházközség küldötte is, és egy küldött ilyenkor több egyházat is képviselhetett. Az egyházmegyei konzisztórium elnöke az esperes és a gondnok volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a gondnok szavazata döntött (Tóth Endre 1964: 4-5; Barcsa János II. 1908: 47; Szentpéteri Kun Béla 1948: 80.).

A békési egyházmegyében általában évente kétszer hívták össze a konzisztóriumot, és az ülések közti időben az esperes intézte a napi ügyeket. Az egyházlátogatást rendszeresen gyakorolták, amelynek alkalmával lehetőség nyílt egyházkormányzati ügyek elintézésére is. Vizsgált korszakunkban az esperesi tisztséget folyamatosan betöltötték, míg a világi gondnok rendszeres működéséről 1795-től kezdve vannak adataink. A tanácsbírók száma általában 5-7 fő között mozgott, akik közül felváltva találunk világiakat és egyháziakat is. Arra viszont nem volt példa, hogy lelkész, vagy gyülekezeti tag a konzisztóriumon szavazati jogot kapott volna (TtREL I.29.a.2.). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az egyházmegye hivatalos ügyviteli rendszere az egyházlátogatáson és az egyházmegyei gyűlésen keresztül zajlott. A nem hivatalos ügymenet a gyülekezetek között és bizonyos esetekben a gyülekezetek és az esperes között volt megfigyelhető. Ilyennek számított, amikor az esperes jóváhagyása nélkül döntöttek egyházmegyei ügyben, esetleg konzisztóriummi döntést kívántak téves információkkal befolyásolni: feljegyzéseket tartottak vissza, nem jelentek meg az esperes színe előtt, stb.

Miután áttekintettük a traktus iratkezelési szokásait és szervezeti felépítését, nézzük meg, milyen források kerültek elő, amelyek információ visszatartásával, vagy terjesztésével kapcsolatosak. Először azokat nézzük meg, amelyek célja az volt, hogy minél több emberhez eljussanak a bennük rejlő adatok.

Nyilvános információk

Az írott információ alapvetően kézzel írott dokumentumokban terjedt a Dél-Alföldön, mert a helybeli nyomdák kis száma, nem tette lehetővé gyorsan sokszorosítható iratok terjesztését. A Békési Református Egyházmegye területén a vizsgált korszakban nem működött nyomda, hozzá legközelebb Szegeden 1801-ben és Aradon 1819-ben alapítottak nyomdát (Szabó Ferenc 2008:112. Gaál Endre 2001.), miközben a nyomdatermékek iránt egész nagy érdeklődés volt megfigyelhető: a reformáció 300 éves évfordulójára megjelent ünnepi kiadvány előfizetői és támogatói között többen is Békésről, Hódmezővásárhelyről, Gyuláról, Gyomárról rendelték meg a kötetet (Glatz Jakob - Márton József 1818).

A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy az egyházmegye számára fontos nyilvános információk terjedését igyekeztek minél hatékonyabban és gyorsabban megoldani. Így például II. Lipót halála alkalmából tartandó Istentiszteleteket fontos volt minél előbb minden gyülekezetben megszervezni, mert az uralkodóházhoz való hűség bizonyításával igyekezett a református egyház a

kívívott szabadságát megtartani. Nem meglepő, hogy Hunyadi Ferenc püspök saját kezével írt levelet Szőnyi Benjámin esperesnek, amelyben utasította Szőnyit, hogy az uralkodó halálának alkalmából minden gyülekezet köteles Istentiszteletet tartani.[7]

Ehhez hasonlóan életbevágóan fontos volt, hogy az egyházközségek tisztában legyenek az egyházakra vonatkozó hatályos szabályokkal, mert a Türelmi Rendelet kihirdetése előtt ezen mulhatott egy-egy település nyilvános vallásgyakorlásának joga, de 1781 után is szükséges volt ezek ismerete. Érthető, hogy az egyházlátogatásokon szigorúan ellenőrizték, hogy a gyülekezetben megvannak-e a királyi rendeletek. Évekkel 1781 után is nagyon részletesen írták elő, milyen iratokkal kell minden egyházközségnek rendelkezni: 1787. február elsején Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei gyűlés elhatározta, hogy Csongrád, Csanád és Békés vármegyéktől megkéri a királyi parancsolatok másolatát, amelyeket elküldenek a gyülekezeteknek, és az egyházlátogatás 7. pontjában le fogják ellenőrizni ezek meglétét.[8]

Az egyház vagyonát, intézményeit érintő kérdésekben szintén a gyors információterjesztés igénye figyelhető meg. Az iskolák működtetése központi kérdés volt a református egyházban, hiszen a Ratio Educationis kiadása óta rendszeresen harcolniuk kellett az állam központosító törekvéseivel szemben (Bucsay Mihály 1985: 165-169.). Nem meglepő, hogy az egyházkerület utasította az egyházmegyét, hogy az iskolákkal kapcsolatos újabb állami szabályozást minél előbb az egész tractus területén hirdessék ki:

"A Fő Tiszteletű Superintendentianak az Oskolak dolgában kiküldött Instructiojanak és a V. Tractustol rendeltetett Deputationak arra tett alkalmaztato jegyzéseinek felolvastatasok, és ezeknek a jegyzéseknek helybe hagyások után rendeltetett hogy az az Instructio a jegyzésekkel edgyütt Tiszteletes Senior urunk által az egész V. Tractusban currentaltassék."[9]

Más esetben a gyors döntéshozatal érdekében a konzisztórium kész volt az előkészített iratokon kívül mást is figyelembe venni. Így például az elbocsátott erdőhegyi prédikátor, Darózi János esetében nem állt minden dokumentum az egyházi bíróság rendelkezésére, ezért elhatározták, hogy lovast indítanak Aradra az iratok mielőbbi megszerzésének érdekében:

"Ami pedig a prédikátort peralá fogó szentenziát illeti, minthogy azt a Tractus még nem vehette, kérődjék meg barátságosan Arad vármegyei főszolgabíró Tek. Stanislovits Úr, mint az említett szententziának proculgátora, hogy azon szentenciát még ide a fenn álló consistoriumra megküldeni méltóztatna."[10]

Ehhez hasonló eset lehetett egy egyházmegyei gyűlés is, mert 1821-ben Hevessy Benjámin szentesi városi jegyző egy hivatalost igazolást adott ki arról, miért nem érkezett meg időben a vásárhelyi egyházmegyei gyűlésre egy levél:

"Az alól írt napon, és esztendőben, bizonyoságot tészek arról, hogy Tekintetes Csongrád Vármegyébe helyeztetett H. M. Vásárhely Mvárossába, f. a. 15a Junii tartatott Fő Tiszteletű Superintendentalis Deputatio által, dél utáni, 2 és 3 óra között, Tisztelendő Juhász István Esperest Úrhoz utasított levél, egy vásárhelyi czigány aszszony kezébe, Szentesre való által hozás végett adatott, a ki is a nékie által adott levéllel az nap el nem indúlt, hanem 16a Junii indúlt el Vásárhelyről és az nap Szeghvárra jött szállásra, ezt meg tudván a Fő Tiszt Superintend. Deputatio, egy lovas által 16 Juni éjszaka 10 óra tajban tudóstott, hogy ha azon bojgásba lévő levelet veszem azonnal, küldjem Nagy Tiszt Esperest Úrhoz, de mivel a levél még nem érkezett az nap, hanem 17a Junii került reggeli 7 óra tájban kezembe, előbb el nem küldetődhetet, vévén pedig azonnal lovas által el küldöttem, de már azon napon a Fő Tiszt. Superint. Deputatio Vásárhelyről el oszlott."[11]

Az egyházmegye egészét érintő ügyekben általában körleveleket adtak fel, amelyben nem a postai terjesztést választották, hanem a földrajzi távolságok alapján egymáshoz közel eső eklézsiák lelkészeit kérték meg a továbbításra. Ezek az útvonalak általában a Maros-mentén és a Körösök-mentén fekvő településeknek voltak címezve, így biztosították azt, hogy csatárlánchoz hasonlóan egymást értesítsék a gyülekezetek. 1795-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel egyértelműen ezt az utat választotta körlevele továbbítására, amelyre kifejezetten meg is kérte a lelkészeket:

"Kérem szeretettel Kegyelmeteket, hogy az eféle közönséges dológhan járó currenseket ne sajnáljak mindenüt ujj cooperatióban tsinálni, és a magok petséttyek alatt egygyik ekklesiából másokban ugy küldeni elébb."[12]

A források azt mutatják, hogy ezek a nagyobb közönség számára szánt információk valóban eljutottak a címzettekhez. Sajnos nem maradt fenn az összes egykori egyházközség presbiteri

jegyzőkönyve, de azt tudjuk, hogy Szentesen külön leirati protokollumba másolták be ezeket a körleveleket, míg Hódmezővásárhelyen a presbitériumi jegyzőkönyvekbe jegyezték be azokat. (SzNREL I.375.b.1-2.; HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1795-1806.)

A következőkben azt nézzük meg, milyen információkat igyekeztek eltitkolni és milyen eszközök álltak erre rendelkezésre.

Eltitkolt információk

1790-ben II. József halála után felerősödtek a tiltakozások a központosító politika ellen. A református egyház szempontjából ez kényes helyzet volt, mert az összehívott országgyűlés és a koronázási előkészületek feszült helyzetet teremtettek, amelyben a protestánsok érdeke a status quo fenntartása volt (Bucsay Mihály 1985:173-177.). Nem meglepő, hogy a tiszántúli püspök úgy küldött utasítást Szőnyi Benjámín esperesnek, hogy a diéta elé kerülő törvényeket és az országos politikai híreket ne ismertessék a gyülekezetekben. Helyette a háborgókat nyugtassák meg, hogy nem lesznek sorozások és a só ára sem fog emelkedni. A superintendens hangsúlyozottan kérte, hogy ez a levele maradjon titokban:

"Ezt a curre(n)st T. Prédikátor Uraimék csak magokba tartsák és másoknak ne mutassák, mert az által alkalmatosság szolgálatodnék balvélekedésekre, és éretlen beszédekre a kösség között, melyet el kell tavoztatni."[13]

Az általam átnézett források alapján ez a levél nem került illetéktelen kézbe, az viszont más kérdés, hogy az 1790-es évek politikai mozgalmái a vármegyéken keresztül a gyülekezetekbe is beszivárogtak.

A további dokumentumok nem érintenek ilyen országos ügyeket, de a titkolózás, információ-visszatartás sokszor gyors eredményt hozott. Az elhalt makói lelkész, Ecsedi Miklós ügyében a konzisztórium eredetileg úgy határozott, hogy javait írják össze. A végrehajtók viszont túllépték hatáskörüket, mert nemcsak összeírták az ingóságokat, hanem el is árverezték azokat. Annak ellenére, hogy az esperesi utasítást megszegették, tettüket nem ítélték el, hanem tudomásul vették.[14]

Az esperes többször is észrevette, hogy a hozzá eljuttatott iratok nem tükrözik a valóságot, mert a gyülekezetnek nem áll érdekében vele közölni a teljes igazságot. A makói gyülekezet például sokáig megtagadta, hogy az elbocsátott kántor, Újvárosy Mihály ügyében eljutassa a panaszait az espereshez, aki így tehetetlen volt, és nem tudott dönteni az ügyben.[15] Ehhez hasonlóan 1811-ben a torontálvásárhelyi egyházköztség bepanaszolta Légárdi Márton tanítót az esperes előtt, mert az bugyuta éneklésével megzavarta az istentiszteletet, de mélyen elhallgatta, hogy a lelkész többször gorombán viselkedett Légárdival. Az ügy végül az egyházkerület elé került, amelyen megfeddték a torontálvásárhelyiek viselkedését. A végzés egyenesen úgy fogalmaz, hogy eltitkolnak valamit a superintendencia előtt: "...eltitkolt okokból hozott ellene sententiát és az által mind magát, mind a superintendentiát, a militáris directioval compromittálta."[16]

1791-ben a tiszántúli egyházkerületben kettős püspökválasztás történt, mert az egyházkormányzatba a lelkészi kar jelentős többsége nem akarta bevonni a világiakat. Sinai Miklós püspök a presbiteri kormányzás korlátozása mellett, Hunyadi Ferenc püspök a világiak szerepének erősítése mellett állt ki. A békési egyházmegyében is megfigyelhető volt a megosztottság. A Sinai pártját fogó lelkipásztorok igyekeztek anyagilag is támogatni püspöküket, hiszen az éppen ekkor összehívott zsinaton való részvételét valahogyan finanszírozni kellett. Tudjuk, hogy Sinait kizárták a zsinatról és a superintendensi tisztségről is lemondatták, amellyel a hierarchikusok harca elbukott (Révész Imre 1959: 178-211.). Ezek alapján nem meglepő, hogy a békési traktusban a lelkészek igyekeztek titokban tartani Sinaihoz fűződő viszonyukat, de az információ mégis kiszivárgott, mert Kuthi Ádám assessor egyik levelében arról panaszkodott, miszerint "Hihető hogy valamely Gyulai Gyűlésünkben jelent volt atyafi által tudhatták meg olly hamar a dolognak közöttünk lett folyását..."[17]

A laikusok és az egyháziak közötti ellentétek a későbbi években is megfigyelhetőek voltak, hiszen Domokos Lőrinc főgondnok többször is összetűzésbe került az esperessel, amiért az eltitkolt előle valamit. Ezek közül az egyik elhallgatás egyben megalázó is lehetett Domokos számára, mert ő hivatalból az egyházmegye világi vezetője volt, mégis 1795-ben az esperes nem értesítette arról, hogy közgyűlést fognak tartani. Végül a főjegyző küldött egy meghívót, de abban csak követként

számítottak Domokos jelenlétére, nem elnökként.[18] Sokáig vita folyt azon is, hogy az egyházkerület körrendeleteit az esperes, vagy a főgondnok kapja-e meg előbb, mert Debrecenből mindenből csak egy példányt küldtek.[19] Az esperes 1800-ban azzal is megpróbálkozott, hogy utólag módosította a konzisztórium határozatait.[20] Természetesen a főgondnok sem hagyta magát megteveszteni, amely abból látszik, hogy más esetben meg ő nem volt hajlandó egy esperesi körlevelet továbbküldeni.[21] 1795-ben azt is kifogásolta, hogy a közgyűlési jegyzőkönyv véglegesített változata nem egyezett a pizskozattal.[22]

Az egyházmegye vezetésének azzal is meg kellett küzdenie, hogy a gyülekezetek egyszerűen eltűntek iratokat, és nem voltak hajlandók azokat visszaszolgáltatni. Így például Bereczk Péter hódmezővásárhelyi lelkész egy helyi lakossal összetűzésbe keveredett, és vizsgálatot indítottak ellene. A vásárhelyi presbitérium egyszerűen magához vette a vonatkozó aktákat és azokat nem akarta visszaszolgáltatni, amelyen az esperes felháborodott, és követelte az ügymenet zavartalan folytatását:

"Meg illetődvé olvasom Kegyelmetek hozzám utasított utolsó levelekben mellyet tegnap estve későn vettem, azon magok meg határozását mely szerént azokat az Actakat, mellyeket Vésztőn publica fide et auctoritate a vissza küldésnek ígérete alatt a Kegyelmetek Expressussanak által adván, nem akarják vissza küldeni hozzám, hanem magok fogják a Deputationak által adni. De valyon mi okon? Nem de nem én vagyok e dologban a bíró, és így az egész dologról nem Kegyelmetek, hanem énnékem kell az Deputatitot informálnom. Vévén azért ezen leveletem azonnal által küldjék, és tovább magoknál ne tartoztassák." [23]

Az egyházmegye alapvető érdeke volt olyan lelkészi kar fenntartása, akik a református hitelvek mellett életük végéig kitartanak, erkölcsös életűek és a vallásos élet értékeit hirdetik. Ennek érdekében szükséges volt a lelképásztorok olvasmányainak ellenőrzése is, amelyet egyházlátogatások során vizsgáltak meg. Több olyan vizitációs utasítást is ismerünk, amelyek hangsúlyozottan felhívják a végrehajtók figyelmét, "hogy visitatio alkalmatosságával tudakozzák meg a prédikátorokat, minémű tudományban találtak hivatalos foglalatosságaik mellett gyönyörűséget, micsoda könyveket olvastak, s miket jegyzettek ki azokból. (Kis Bálint 1992:156). Úgy tűnik ezek az ellenőrzések nem voltak túl sikeresek. A fentebbi rendelet értelmében 1811-ben az egyházlátogatás kérdései között szerepelt a prédikátor olvasmányaira vonatkozó kérdés, de a gyülekezetek felében azt megválaszolatlanul hagyták, és néhány év múlva teljesen eltűnt a vizitációs anyagból ennek számonkérése (TtREL I.29.h.1). Az ellenőrzés lazaságára utal az is, hogy 1796-ban az újonnan beiktatott lelkészek elmondott prédikációinak teljes körű ellenőrzését is elrendelték, amelynek értelmében a lelképásztorok kötelesek voltak az összes elhangzott igehirdetésüket az esperesnek megküldeni. A gyakorlatban viszont ez csak azt jelentette, hogy a prédikátorok egy jegyzékben tájékoztatták felettesüket a kiválasztott textusokról, és az esperes ezek közül kért be tetszése szerint néhány prédikációt:

"Törvény lévén nálunk, hogy az ujj Tiszt. Prédikátorok tartoznak bizonyos okokra nézve 3 elsőbbsztendőbéli munkájokat az Esperestnek be mutatni. Az esperest pedig vagy mindnyája munkájokat esztendőként kezéhez veszi vagy tsak azoknak textusainak serieset, es azokból választ némely kezéhez venni valókat..." [24]

Végkövetkeztetések

Az esetek ismertetése után nézzük meg, mennyire sikerült az információk nyilvánosságra hozása illetve eltitkolása. Egyben igyekszem megválaszolni azt a kérdést is, hogy az elhallgatás vagy nyilvánosságra való hozás milyen módszerrel történt: az egyházmegye hivatalos csatornáin keresztül, vagy informális úton.

Úgy gondolom, az egyházmegye többnyire el tudta azt érni, hogy a nagyobb érdeklődésre számot tartó híreket, rendeleteket minden gyülekezetben kihirdessék. Az egyházlátogatások során csak a kisebb lélekszámú egyházközségekben jegyezték meg, hogy nem voltak megtalálhatóak a vallási kérdésekkel foglalkozó jogszabályok másolatai. A fentebbiekben bemutatottakból látható, hogy a hatályos jogszabályok gyűjtése és a gyülekezet működéséhez szükséges információk közzététele olajozottan működött, hiszen például a hatékony és gyors döntések érdekében az egyházmegyei gyűlés hajlandó volt ügyrendjét is átalakítani és megvárta a késedelmes iratokat.

Az információk korlátozásának eredményessége már kevésbé értékelhető, mert csak azokról a

turpisságokról tudunk, amelyeket a kortársak észrevettek. Ettől függetlenül megállapítható, hogy rendszeresen igyekeztek az információkat visszatartani, amely különböző érdekeket szolgáltak. II. Lipót koronázási előkészületeit az egyház igyekezett minél csendesebben átvészelní, miközben a gyülekezetek is titkolóztak az esperesük előtt, ha a személyes konfliktusaik úgy kívánták. Bizonyos esetekben a főgondnokot is igyekeztek kihagyni a döntésekből, hiszen az esperes nem értesítette őt az egyházmegyei közgyűlés összehívásáról.

A formális és informális csatornák kérdése a fentebbiekhez képest viszont nehezen megválaszolható, ugyanis az írott források kevés adatot tartalmaznak a szóbeli közlésekkel kapcsolatban, márpedig az informális tájékozódásnak ez alapvető eszköze volt. A bemutatott dokumentumokban a szóbeliség szerepét nem is vizsgáltuk, mert lehetetlen lenne azt rekonstruálni, viszont a súlyát jól mutatja, hogy Úri Sándor gyomai lelkipásztor palástvesztésében jelentős szerepe volt: "... a dolgot rész szerént mellőző, rész szerént egyenesen meg valló írásos és **szóbeli** (kiemelés tőlem) feleletekből a tetemesebb vád pontokat nagy részént igaznak látta." [25]

Az átnézett iratokból az egyértelműen megállapítható, hogy a hierarchikus egyházigazgatási rendszerben kialakult formális közlési forma a békési traktusban is létrejött: a püspök utasításokat küldött az esperesnek, amelyeket az esperes juttatott el az egyházközségekhez. Ez a többlépcsős információs hálózat fordítva is működött, hiszen a gyülekezeteknél felmerült problémákat először az egyházmegye tárgyalta, és csak ezt követően kerültek az egyházkerülethez. Természetesen informális kapcsolatrendszer több ponton is tetten érhető. Ilyennek tekinthetjük az iratok visszatartását, vagy azt az esetet, amikor a Sinait támogató lelkészek szervezkedése meglepő gyorsasággal kiderült.

JEGYZETEK

- [1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- [2] Másolat Hódmezővásárhely és az egyházkerület között zajló levelezésből, 1787. (TtREL I.29.i.67. nr. 10b)
- [3] Például Kis Bálint szentesi lelkész assessorri rangban vizitálta a bánáti gyülekezeteket 1816-ban. *Debelliátsról, Rittbergről M. Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 816. T. assessor Kis Bálint úr által* TtREL I.29.c.15.
- [4] Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.
- [5] 1812. május 25-én a Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei közgyűlésen megállapították, hogy a levéltár rendkívül rendezetlen, és ezért Kis András esperesre és Nagy Ferencre bízták annak rendezését, de ez nem történt meg. (Kis Bálint 1992: 157.) 1818-ban szintén sikertelenül próbálkoztak meg az irattári rend kialakításával. (Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvi kivonata, 1818. október 3-5. TtREL I.29.c.16. nr. 58.)
- [6] Például Domokos Lőrinc főgondnok 1800. május 27-én írásban beadott egy előterjesztést az egyházmegye közgyűlése számára, de maga az irat elkallódott, csak annyit tudunk róla, hogy azt felolvasták a gyűlésben. (Egyházmegyei közgyűlés, Gyula, 1800. május 27. TtREL I.29.a.2.)
- [7] Hunyadi Ferenc levele Szőnyi Benjaminsnak, Debrecen, 1792. március 27. (TtREL I.29.c.12.)
- [8] "Megkéri a tractualis consistorium Békés, Csongrád, Csanád egyesült vármegyék viceispánját, hogy azon királyi parancsolatokat, melyeket eddig az ideig a helységek bírói által csak extractusba közlöttek, egész párba adja ki." (Kis Bálint 1992: 139.)
- [9] Egyházmegyei közgyűlés, Makó, 1796. március 15-16. (TtREL I.29.a.2.)
- [10] Egyházmegyei közgyűlés, Nagyzerénd, 1808. február 10-11. (TtREL I.29.a.2.)
- [11] Hevessy Benjámín szentesi városi jegyző nyilatkozata. Szentes, 1821. szeptember 25. (TtREL I.29.i.67. nr. 157.)
- [12] Szentmiklósi Sebők Sámuel esperesi körlevele Szentes, 1795. augusztus 8. (TtREL I.29.c.25.)
- [13] Szathmári Paksi István körlevele. Debrecen, 1790. május 19. (TtREL I.29.f.3.)

- [14] Egyházmegyei közgyűlés Békésszentandrás, 1803. június 23. (TtREL I.29.a.2.)
- [15] Juhász István esperes levélfogalmazványa a makói egyháznak 1817 körül. (TtREL I.29.c.25.)
- [16] Egyházkerületi jegyzőkönyv kivonata, 1811. január 13. (TtREL I.29.c.16. nr. 46.)
- [17] Kuthi Ádám assessor körlevele az egyházmegye számára, Öcsöd, 1791. szeptember 14. (TtREL I.29.c.15.)
- [18] Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1795. május 4. (TtREL I.29.c.14.)
- [19] Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1793, június 4. (TtREL I.29.c.14.)
- [20] Domokos Lőrinc levele Kúthi Ádámnak, Gyula, 1800. augusztus 22. (TtREL I.29.c.14.)
- [21] Domokos Lőrinc levele Kuthi Ádámnak, Gyula, 1798. augusztus 1. (TtREL I.29.c.14.)
- [22] Domokos Lőrinc levele Kuthi Ádámnak, Gyula, 1795. április 2.(TtREL I.29.c.14.)
- [23] Szentmiklósi Sebők Sámuel levele a hódmezővásárhelyi gyülekezetnek, Szentes, 1798. március [?] (HÓRGyL 2. csomó nr. 119.)
- [24] Kuthi Ádám leve Vecsei Sámuelnek, Öcsöd, 1803. július 26. (TtREL I.1.b.42.807). Vö.: Egyházmegyei közgyűlés, Hódmezővásárhely, 1796. április 22. (TtREL I.29.a.2.)
- [25] Egyházmegyei közgyűlés kivonata, Gyoma, 1803. szeptember 27. (TtREL I.1.b.42.807.)

FORRÁSOK

Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Gyülekezet Levéltára (HÓRGyL)

HÓRGyL 2. csomó: Levelek. 2. csomó 1732-1800.

HÓRGyL Presbiteri jegyzőkönyv 1795-1806: H. M. Vásárhelyi Refor. Eklésiának Protocolluma 1795dik eszt. 19. Aprilis kezdődvén és tart 1806dik esztendőbéli 23dik Decemebrig.

Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség Levéltára (SzNREL)

SzNREL I.375.b.1-2. Leirati jegyzőkönyv 1786-1859.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) (TtREL)

TtREL I.1.b.16-67. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779-1822.

TtREL I.1.b.42.807. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1779-1822. Uri Sándor gyomai káplán fegyelmije heterodoxia miatt 1803.

TtREL I.29.a.2. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787-1829.

TtREL I.29.f.3. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági körlevelek 1606-1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766-1878.

TtREL I.29.c.12. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691-1979. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794-1905 1-97; egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761-1889 1-36.

TtREL I.29.c.15. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691-1979. Elegyesek (lelkészi naplók) 1820-1916.

TtREL I.29.c.16. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691-1979. Jegyzőkönyvek, kivonatok 1782-1883. Nr. 1-165.

TtREL I.29.c.25. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691-1979. Esperesi körlevelek 1787-1880.

TtREL I.29.h.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1786-1993.

Egyházlátogatási iratok 1786-1843.

TtREL I.29.i.67. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Hódmezővásárhely 1765-1841.

TtREL I.29.o.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816-1948. Esperesi napló 1816-1862.

IRODALOM

Barcsa János (1908): *A Tiszántúli Református Egyházkerület történelme*. I-III. köt. Debrecen: Faragó György Nyomdája.

Bucsay Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon 1521 - 1945*. Budapest: Gondolat.

Gaál Endre (2001): *A szegedi nyomdászat 1801 - 1918*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

Glatz Jákob - Márton József (1818): *Az ausztriai Tsász. Kir. Birodalomban 1817-ben tartatott reformáció öröminnépének előadása némely közönséges észrevételekkel együtt, mellyek a protestánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik. Németül kiadta Glatz Jákob..., magyar nyelven közrebotsátotta Márton József..., Bétsben: Pichler Antal betűivel.*

Kis Bálint (1992): *A Békés-Bánati Református Egyházmegye története*. Békéscsaba-Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

Körmendy Lajos (szerk.) (2009): *Levéltári kézikönyv*. Budapest: Osiris.

Karvalics László, Z.(2012): Információtörténelem. *Aetas* 4. 5-12.

Molnár Ambrus (1989): A Tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In. Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27-28*. Gyula: Békés Megyei Levéltár 328-333.

Molnár Ambrus (1995): A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, 38. (5.) 269-274.

Novák Veronika (2007): *Hírek, hatalom, társadalom*. Budapest: Gondolat.

Révész Imre (1959): *Sinai Miklós és kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Révész Kálmán (1860): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. *Sárospataki Füzetek*. 1860. (4.) 58-97.

Révész Kálmán (1891): *Emlékkönyv a budai és a pesti zsinatok százados évfordulójára*. Budapest: [sine nomine].

Stillson, Richard. T. (2008): *Spreading the World: A History of Information in the California Gold Rush*. Nebraska: University of Nebraska Press.

Szabó Ferenc (2008): Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig. In Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár 82-151.

Szabó Zoltán József (2004): *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Budapest: Szenci Molnár Társaság.

Szentpéteri Kun Béla (1948): *A magyarországi református egyház külső rendje*. Budapest: Magyar Református Egyház.

Szommer Gábor (2004): A Kelet-Indiai Társaság találkozása Japánnal. In Z. Karvalics László - Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest: Gondolat 162-190.

Tóth Endre (1964): *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen: Debreceni Református Theológiai Akadémia.

Weller, Toni (2008): *Information History - An Introduction: Exploring an Emergent Field*. Oxford: Chandos Publishing.

Weller, Toni (2012): Egy információtörténeti évtized: a szakirodalom és az elméletek áttekintése.
Aetas 4. 221-235.

Zoványi Jenő (2004): *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. I-II. kötet.
Máriabesenyő - Gödöllő: Attraktor.

[A tartalomhoz >>](#)

Hajdicsné Varga Katalin

INFORMÁCIÓKÖZVETÍTÉS GYORSÍRÁSSAL

"A szökevény szavak elcsípett serege"[1]

Absztrakt

Az írott dokumentumoknak kitüntetett szerepe van a múlt (és a jelen) minél alaposabb feltárásában, megismerésében. A történész, amikor a régi idők eseményeit, társadalmi viszonyait, emberi kapcsolatait kutatja, minduntalan visszatér az azokat megörökítő korabeli írások, könyvek, sajtótermékek tanulmányozásához. Az információk közvetlen, azonos idejű rögzítésére és közvetítésére két évezrede használatos egy különleges írásforma, a gyorsírás (sztenográfia), amely az idők folyamán hol jobban, hol kevésbé állt kutatások középpontjában. Legrészletesebben a gyorsírástörténészek (többségében parlamenti gyorsírók, egyetemi és középiskolai tanárok) vizsgálták kialakulásáról és használatáról, de születtek tanulmányok a gyorsírásról a nyelv-, az irodalom-, a nevelés- és oktatáskutatók stb. tollából is. A bemutatásra kerülő kutatások nyomán elmondhatjuk, hogy a gyorsírással lejegyzett szót és a hozzá kapcsolódó mozzanatokat a kultúra, társadalom, történelem kutatói valamennyien elsődleges és hiteles forrásként értékelhetik, feltárásuk gyarapíthatja az adott területről meglevő tudásunkat.

1. Bevezetés: a gyorsírás létrejötte, célja, feladata

Az információrögzítés és -közvetítés igénye az emberiség történelmének évezredeiben a társadalom, a gazdálkodás követelményeihez igazodva hozta létre az írást. Az ókor elején az írás a hangos beszéd egyfajta transzformációja volt, elsődleges funkciója inkább a memória megsegítése, nem a mondanivaló, az ismeret pontos tükrözése. A gyorsírás - mivel az írás(formák) rövidítési rendszereinek továbbfejlesztett változata, ezért másodlagos kódnak tekinthetjük - a folyóírásnál rövidebb írás, a beszédet az elhangzással egy időben rögzíti úgy, hogy rögtön térben áttekinthető információt ad. A sztenográfiát a betűírások rövidítéseinek folytatásaként az elhangzó üzenet minél teljesebb lejegyzésének gyakorlati szükségessége hozta létre, járulékos okként szerepet játszott az is, hogy a drága íróanyagot kisebb helyen jóval több információ fért el, a betűket egyenként rajzoló íródeák pedig időt (és fáradságot) takaríthatott meg vele.

A történelmi fejlődés során kialakult írásrendszerek egyike sem volt alkalmas arra, hogy elérje és követni tudja az élőbeszéd sebességét, ezért minden gyorsírási rendszeralkotó az elhangzó szót rögzíteni tudó rendszer megalkotására törekedett. A gyorsírók legfőbb, "igazi" feladata a 19. század utolsó negyedéig tulajdonképpen a szónoklatok lejegyzése volt, ettől kezdve pedig egyre több területen volt lehetőség a nagy léptékű társadalmi, gazdasági fejlődés következtében. A kereskedelmi vállalatok, a bankok, a hírügynökségek, az egyéb adminisztrációk alkalmazottaira, továbbá az újságírókra stb. egyre növekvő mennyiségű írásmunka hárult, amit egyre gyorsabban kellett elvégezni. A gyorsírás ebben is segített, nemcsak a sebességnek tett eleget, hanem a túlterhelt emberek munkáját is megkönnyítette. Ennek következtében egyre több területen ismerték fel a hasznosságát és jelentőségét. Az alkalmazási területeket és bizonyos fokig a sebességi fokozatokat is figyelembe véve a lezajlott fejlődés, változás eredményeként napjainkban a gyorsírásnak három hasznosítási területe van: beszédírás, irodai gyorsírás, magánhasználatú gyorsírás.

1.1. Gyorsírástörténet röviden

A gyorsírás történetének két csúcspontja van, az antik és a modern gyorsírás, ugyanakkor létrejötteinek, használatának három korszakáról beszélünk. Az ógörög és római tachigráfiákat (szaporairásokat) használták az első időszakban, időszámításunk előtt 350-1100 között. Az 1100-1600 közötti szakaszt az átmenet korának nevezzük, ekkor sem beszélhetünk még a mai értelemben vett gyorsírásokról, az írást lejegyzők elegendőnek tartották a kézírás megrövidítését. A harmadik, napjainkban is tartó korszak 1600-tól kezdődött, ezt tekintjük a modern sztenográfia kifejlődése és működése korszakának.

Rómában Tiro azért alkotta meg rendszerét, hogy leírhatta Ciceró szenátusi beszédeit. Plinius gyorsíróval utazott, Caesar beszédének leírójáról Augustus ejtett szót. A legújabb kutatások szerint Rómában a görög gyorsíráson kívül Tirót megelőzően ismertek, használtak valamilyen sajátos rendszert. Ennek a fejlődése Tiróval sem zárult le, az ún. Tiro-féle jelek száma később is állandóan újjal gyarapodott. Ennius az i. e. III. század végén és a II. század elején ezeregyszáz jelet ismert és használt, Seneca (i. e. 5. - i. sz. 65.) viszont már ötezret gyűjtött össze a rendszer ókori fejlődését bemutató összegzésében. Ezt a gyorsírást a császárkor végén, a középkor első századaiban is meglehetősen széles körben alkalmazták. Legutolsó gyűjteményük, a *Commentarii notarum Tironianarum* tizenháromezer jelet rendszerezett (Jako-Manolescu, 1987).

A középkorban a gyorsírás veszített jelentőségéből. Az 5. században a gall retor-iskolákban, a következő két évszázadban a klostromokban talált menedéket Tiro rendszere. Az udvari írnokok felhasználták fogalmazásra, továbbá az okmányokon az aláírás mellett ismertető jegyekül, hogy így az okirat-hamisítást megnehezítsék (Kalotay-Kökény, 1977, 156-159).

A szórövidítések (sok Tiro-féle jel bekerült ezek közé) jelentették elsősorban a középkorban az idő- és tértakarékos beszédrögzítés lehetőségét. Nagy jelentőségű írástörténeti tényként értékelhetjük, hogy a megszorodott számú tirói jeleket a 8. században összefoglalták egy gyűjteményben, az úgynevezett *Kasseli kéziratban* (Várkonyi, 2001).

A teljes üzenet rögzítésére szolgáló sztenográfiát csak a 16. században fedezték fel újra, Angliában gyorsírással jegyezték többek között a puritán papok hitszónoklatait, később gyakorló gyorsírók jegyzeteltek a törvényszéki tárgyalásokon és az angol alsóház bizottsági ülésein.

Az újkor társadalmi, gazdasági változásaiban élen járó Angliában fejlődött először nagymértékben az ipar és a kereskedelem, a hajózás távoli országokba. Mindezzel együtt az írásbeliség is nagyobb teret hódított, a gyorsírásra is nagyobb figyelmet szenteltek. Amerika felfedezése, a reneszánsz kiteljesedése, a reformáció, a könyvnyomtatás feltalálása, az általános műveltség emelkedése az írást és a gyorsírást is jobban az előtérbe állította. Ismét tanulmányozni kezdték a tirói jegyeket, továbbá próbálkoztak a különböző titkosírások alkalmazásával is, de a megváltozott körülmények között egyik sem volt alkalmas a beszédnek az elhangzással egyidejű rögzítésére. Az angol gyorsírási törekvések e kettőből indultak ki, s ezért nem meglepő, hogy az első modern gyorsírás megalkotója, Timothy Bright gyors- és titkosírásnak nevezte (*Characterie. An art of short, swifte, and secrete writing by character*, 1588).

A gyorsírás népszerűségét mutatja, hogy a 17. században mintegy 40 angol gyorsírási rendszer létezett, s később is sokan próbálkoztak a nyelvi sajátosságokat figyelembe véve egyre tökéletesebb rendszert létrehozni (például John Byrom, Samuel Taylor). Az angol rendszerek közül a legelterjedtebb Pitman-gyorsírás nyelvtudományi tanulmányok eredményeként született meg 1837-ben. Pitman a "távoktatás atyja" (Kovács, 2007, 8), mert rendszerét nemcsak az iskolai szünetekben Angliában utazgatva tanította, hanem levelező egyesületet is alapított.

Az első modern gyorsírások angol nyelvűek, ezekből kiindulva jöttek létre előbb a francia és a német rendszerek, majd mindezek nyújtottak alapot a különböző nemzetek - saját nyelvük szabályaihoz igazodó - rendszereinek megalkotásához. Az 1800-as évek elejére számos rendszerrel jegyeztek az angol, francia, német parlamentben.

1.2. Magyar gyorsírástörténet

A magyarországi gyorsírási rendszerek kialakulására, de a legszélesebb körben használt rendszerekre

főképpen a német előzmények voltak leginkább hatással, csakúgy, mint a neveléstudomány, a pedagógia terén vagy más (kulturális) területeken.

Történelmünkéből, hivatalos nyelvhasználatunkból is következően az első magyar nyelvű gyorsírási könyv megjelenésére csak 1820-ban került sor. Az addig létezett, feljegyzett más nyelvű, de Magyarországon használt rövidítési rendszereket, az ezekkel a rendszerekkel jegyzőket Téglás Géza nyomán tekintjük át. 1488-1490 között Mátyás király udvarában, Budán Pecchinolli Angelo pápai követ Mátyás latinul mondott beszédeit lejegyezte az audencia alatt (Téglás *a*, 1907). 1513-ban Bembo Péter humanista II. Gyula pápának írt levelében arról tájékoztatott, hogy a pápa által neki tanulmányozás céljából átadott és Erdélyből küldött könyv "tyroi és senecai" írásmóddal van írva. 1679-1683 között Apaffy Mihály udvarában, Kolozsváron és különböző erdélyi városokban Bornemissza Anna fejedelemasszony megbízásából két íródeák, Tiszaújhelyi István és Óvári Keszei János Az erdélyi református püspök, Tofeus Mihály beszédeit a templomban leírta, és azok egy részét "A szent soltárok resolútiói" címmel 1863-ban nyomtatásban kiadta. Az 1777-ben megjelent Ratio Educationis, Mária Terézia közoktatásügyi rendelete "tachygraphia" szava alatt ugyan nem gyorsírást, hanem a kurzív írással való gyorsan írást értettek, ennek azonban kiemelt jelentősége van, mert az ilyen "sebesírók"-kal szemben tudott győzedelmeskedni Gáti István 1790-ben (Téglás *b*, 1922).

Gáti István 1796-ban megalkotott rendszere csak jóval később jelent meg könyvalakban. *A' Stenographának 1-ső könyve. A' Tachygraphia vagy Szapora írás módja, mellyel mint a' Pasigraphiának Philosophica vagy universalis nyelvnek is első vonásait, közre botsát zsengeképpen Gáti István Pesten, Trattner János Tamás betűivel 1820* címmel való megjelenésétől beszélünk magyar nyelvű gyorsírásról. Rendszere nemcsak abban egyedülálló, hogy a legrégebbi magyar nyelvű gyorsírás, hanem abban is, hogy sajátosan magyar rendszer. A rovásírás kutatója számos nyelvi egyezést mutatott ki a magyar nyelvű gyorsírás és a rovásírás között (Forrai, 1974), s feltételezzük, hogy Gáti a rovásírás alapján jelölte külön jelekkel a magánhangzókat, a szótagokban pedig a magánhangzók jegyeit beolvasztotta a mássalhangzók kezdő részébe (Téglás *c*, 1934).

Kováts Imre az angol Taylor rendszerét alkalmazta magyar nyelvre. *Stenograpia vagy a' sebes, másképpen Gyors-írás mestersége* (1821) című munkáját azért kell megemlítenünk, mert az egész ábécére alkotott jeleket, a mássalhangzók jeleit az írás folyamatossága érdekében összekötötte, sőt, megalkotta az első magyar gyorsírási szakmai rövidítésgyűjteményt, amely a vármegyéknél előforduló szavakra alkotott rövidítéseket tartalmazta.

A nemzeti törekvéseket követve a reformkorban, kiváltképpen az 1830-as évektől még inkább a középpontba került a gyorsírás, mert ezzel is biztosítani vélték és kívánták a parlamenti nyilvánosságot és a sajtószabadságot. Fejlesztésére nem, de használatára országosan nagy gondot fordítottak, azt is mondhatjuk, hogy a gyorsírás ügye összefonódott a nemzet szabadságvágyával, a nemzeti függetlenségért és az önálló gazdasági fejlődésért vívott küzdelmekkel (Makoldy, 1938, 155). Ennek az időszaknak nem voltak új rendszeralkotói, a pezsgő gyorsírási élet az országgyűlésekről tudósító gyorsíróknak köszönhető. Közülük is kiemelkedett az öt nyelven beszélő, magyarul, németül, latinul sztenografáló *Hajnik Károly*, a pozsonyi és a kolozsvári országgyűlések gyorsírója. (Kalotay-Kökény, 1977, 222).

A korszakban olyannyira összetartozó fogalommá vált az országgyűlési tanácskozások és azoknak gyorsírással való megörökítése, hogy 1844-ben már gyorsíróhivalt és a gyorsírásnak egyetemi tanszéket követeltek. Sem hivatal, sem tanszék nem alakult, sőt a szabadságharc bukásával a nyilvánosságot biztosító gyorsírás használatára sem volt lehetőség hosszú ideig. Az országgyűlési gyorsíróhivatal csak 1865-től működött szerződéses gyorsírókkal, államhivatallá a kiegyezés után, 1868-ban vált.

1863-ban jelentkezett *Markovits Iván* a Gabelsberger-Markovits, *Fenyvessy Adolf* pedig a Stolze-Fenyvessy rendszerrel. Az első esztendőknben mindketten terjesztették gyorsírásukat, s hamarosan a követők között megindultak a harcok a parlamenti gyorsírói állások és az iskolai tanításuk tekintetében is. A gyorsírói állásokban a Stolze-Fenyvessy-rendszerű gyorsírók voltak többen, az iskolákban viszont egyre inkább a Gabelsberger-Markovits-rendszer tanítása került előtérbe. Markovits sokat csiszolta gyorsírását, egyre finomodó rendszere terjesztésében, tanításában pedig reáliskolai és egyetemi tanárok, bankhivatalnokok, ügyvédek stb. szereztek nagy érdemeket. A teljesség igénye nélkül sorolunk fel néhányat közülük: Szombathy Ignác főreáliskolai tanár, Gondos Miksa bankhivatalnok, Fayer László büntetőjogi egyetemi tanár, Czigány János ügyvéd, Jakab Lajos déliavasúti felügyelő, Bódogh János posta- és távirdafelügyelő, Schell Antal esperes-plébános stb.

(Gopcsa, 1918, 79-88).

1876-ban jelent meg *Nagy Sándor* Népszerű Gyorsírás című könyve, amelyben a Gabelsberger-Markovits-rendszert megreformálta, 1878-ban pedig a három fokra kidolgozott rendszere (teljesírás, iskolai gyorsírás, parlamenti gyorsírás), melyek közül a legutolsó végleges formáját csak két évtized múltán kapta meg. Rendszere valóban "népszerű" volt, nyolc nyelvre ültették át. Ennek ellenére idehaza nem sikerült teret nyernie.

Fabro Henrik kimagasló Gabelsberger-Markovits rendszerrel író gyorsíró, az országgyűlési gyorsiroda főnöke sokat tett a magyar gyorsírás fejlődéséért, főleg a felsőfokú (parlamenti) gyorsírást fejlesztette a lélektan és a nyelvészet tudományos eredményeit is felhasználva 1880-tól négy évtizeden át. A nyelvre alapozott újításai közül a társítás nagy szerepét hangsúlyozta, a szöveg egyes szavainak a szöveg témájával való kapcsolatát, a szűkebb értelemben vett szótársítást. Felismerte továbbá a téma szerepét a rövidítésekben, és kimutatta, hogy a szövegtémához kapcsolódó fogalmakat kifejező szavak nagymértékben rövidíthetők meg.

Radnai Béla 1912-es "Egyszerű gyorsírás"-a volt az egységes magyar gyorsírás előfutára, és végleges arculatát kutatások és kísérletek eredményeinek felhasználásával kapta meg, végül a különféle gyorsírási rendszerek képviselőinek megegyezésével jött létre. Traeger Ernő miniszteri osztálytanácsos, a gyorsírási ügyek kormánybiztosa tárgyalásokat kezdett és megállapodásra jutott a gyorsírási rendszerek képviselőivel 1926 végére, így előterjeszthette engedélyezési javaslatát Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek az egységes magyar gyorsírás életbeléptetésére, ami 1927. január 4-én meg is történt. Az alapokmány elé a rendszer jelentőségéről a miniszter a következőket írta: "*A gyorsírásnak általános elterjedése és alkalmazása szükségessé teszi a gyorsírási élet nagyobb szerveztségét, amelyet csak a gyorsírás egysége tud megteremteni és biztosítani...*" (Traeger, 1930, 9). Radnai különböző, főleg nyelvi, gyakorlati statisztikákat vett alapul rendszere megalkotásában, majd későbbi fejlesztéseiben, s a gyorsírást művelőjeként, tanárként, kutatójaként élete végéig dolgozott az egységes magyar gyorsírás tökéletesítésén.

2. Gyorsírás - a nyelvtudomány szolgálatában

2.1. A gyorsírási rendszerek információkövetelményei

Minden rendszeralkotó tudta, csak akkor képes megfelelően közvetíteni az információkat rendszerével, ha a rögzítés rövid, a sztenogram könnyen és egyértelműen olvasható, a gyorsírás egyszerűen és könnyen megtanulható.

A rövidség fogalmán elsősorban időbeli rövidséget értünk, amit két eszközzel valósíthat meg:

a) egyszerűbb jeleivel, jelölési módjaival rögzíti mindazt, amit fontosnak és szükségesnek tart a pontos visszaolvasáshoz,

b) az elhangzó szó, a leírandó szöveg nem minden elemét írja le, hanem éppen a sebesség növelése érdekében egyes elemet elhagy, egyszerűsít, vagyis rövidít.

Az olvashatóság feltétele akkor teljesül, ha egyszerűek és minden esetben következetesen keresztülvihetőek a jelölési szabályok, és ezek lehetővé teszik, minél kisebb térre szoruljanak a többféle képpen kiegészíthető, többféle képpen olvasható rövidítések.

Könnyen megtanulható az a rendszer, amelyben kevesebb a kivételes írásmód, kevesebb a szabályok száma, nincsenek kézzellenes jelek stb.

2.2. A gyorsírási rendszerek csoportosítása (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Gyorsírás>)

2.2.1. Írásalak szerint

a) Geometrikus és folyóírás szerű - szkript-rendszer

A geometrikus gyorsírás körökön, körcikkekben és egyenes vonalakon alapul szigorú horizontális, vertikális vagy diagonális irányú elhelyezkedéssel. Az első modern gyorsírás rendszerek

geometrikusak voltak (Pitman, Boy'd szótagírás, Taylor Egyetemes Sztenográfia, a francia Prévost-Delaunay).

A szkript gyorsírások az általános folyóírás mozdulatait követik. Az első praktikus rendszer az 1834-es német Gabelsberger írás volt (a mai napig elterjedt a német, osztrák, skandináviai, holland, orosz és kelet-európai gyorsírásokban).

b) Szkript-geometrikus vagy fél-szkript írás

Ellipszisen alapszik. A fél-szkript a geometrikus és a szkript írás kompromisszumos alkalmazása. A legsikeresebb fél-szkript gyorsírás Gregg 1888-as rendszere, amely a geometrikus angol szisztéma és a német Stolze sztenográfia ötvöze.

c) A sztenderd írásra emlékeztető rendszerek

Néhány gyorsírásrendszer megpróbálta a latin ábécé karaktereinek egyszerűsítését. Ezeket a nem-sztenografikus rendszereket gyakran alfabetikusként jellemzik, és nem tartják igazi gyorsírásnak. Jellemzőjük, hogy gyakran az alfabetikus karaktereket központozással és további karakterekkel helyettesítik és a nagybetűknek külön fontosságot tulajdonítanak.

2.2.2. A magánhangzók jelölése szerint

a) alfabetikus - normál magánhangzókkal kifejezés, nem különbözik jelentősen a mássalhangzóktól (Gregg, Duployan)

b) vegyes alfabetikus - a magánhangzó és mássalhangzó leírása különböző vonásokkal (Arends, Merlin)

c) Abjad - csak a kezdő és a végző magánhangzókat jelölik

d) jelölt Abjad - különálló jelekkel jelölik - pontok, vonások stb. a mássalhangzók körül

e) pozicionált Abjad - a kezdő magánhangzót a szókezdés magasságával jelölik, nem feltétlenül szerepel a követő magánhangzó (Pitman, mely más magánhangzót is szerepeltet különálló jelekkel)

f) Abugide - a vonás alakjával, helyzetével fejezik ki a magánhangzót (Boyd)

g) vegyes Abugide - magánhangzó kifejezése a kötővonal szélességével, a következő mássalhangzó magassága az előzőhöz képest, a mássalhangzó írásnyomása (a legtöbb német gyorsírás)

2.3. Magán- és mássalhangzók jelek, jelölések a magyar gyorsírási rendszerekben

A nyelvi változásokat a gyorsírási rendszerek jelölésének változása is követte, a nyelv hang- és betűállományának megfelelően a gyorsírási rendszerekben eltérő hangzójeleket találunk. Mai gyorsírásunkban (Egységes Magyar Gyorsírás) a kevesebb jel- és jelölés érdekében nem jelöljük külön (jellel és jelölési móddal sem) a hosszú magánhangzókat, továbbá nem különböztetjük meg a j-ly-t (H. Varga, 2011, 11).

A rendszeralkotó neve	A rendszerben önálló jellel jelölt magánhangzók	A rendszerben önálló jellel jelölt mássalhangzók
Gáti István	a, á, e, é, i, í, o, ó, ö, ő, ú	b, c, cs/ts, d, f, k, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs
Borsos Márton	a, e, i, o, ö, u, ü	b, d, f, g, gy, h, k/q, l, m, n, ny, p, r, s, t, v, z, x/sz, ts/cs, tz/sz
Fenyvessy Adolf	a, á, e, é, közép e,é; i, í, o, ó, ö, ő, u, ú, ü, ú	b, c, cs, d, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs, y, w, ph, ch, th, x

Markovits Iván	a, á, e, é, i, í, o, ó, ö, ú, ü, ű	b, c, cs, d, f, g, gy, h, j, k, l, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs, x
Nagy Sándor	a, á, e, é, i, o, ö, u, ü	b, c, cs, d, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, q, r, s, sz, t, ty, v, x, z, zs
Radnai Béla és Egységes Magyar Gyorsírás	a, á, e, é, i, o, ö, u, ü	b, c, cs, d, f, g, gy, h, j/ly, k, l, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs

A magyar gyorsírásrendszerek többségére az a jellemző, hogy a közírástól eltérően nem igyekeznek minden egyes hangra önálló grafikai jelet alkotni, de minden hangot megpróbál jelölni. Ezért szükségük volt az a) úgynevezett jelképes jelölésre: az egyes hangokat más hangok jelének módosításával fejezték ki, b) rövidítésekre: szójelekre, amelyeket a leggyakoribb szótagokra, szavakra, szócsoportokra alkottak.

A gyorsírás jeleit a betű legmeghatározóbb, legjellemzőbb jegye alapján alkották meg. Betűinek, a mássalhangzókra alkotott jeleinek, valamint a magánhangzók jelölési módjainak nyelvi funkciója van, többségében hangot jelölnek és a betű-hang elvére alapoznak. Ezt az igyekezetet mutatjuk be a következő táblázatba foglalt szavak "szóképeivel" és magyarázatával.

<i>levél</i>	<i>csinos</i>	<i>barátság</i>
l ∪ l önálló jele	cs ∫ cs önálló jele	b ∪ b önálló jele
e ∪ az l és a v közel- írása vékonyan	i ∪ a cs és az n közel- írt felsoros emelése	a ∪ a b és az r közel- írása a b vastagí- tásával
v ∪ v önálló jele	n ∪ n önálló jele	r ∪ r önálló jele
é a v és az l távol- írása vékonyan	o ∪ az n és az s távol- írt felsoros emelé- se utóvastagítással	á az r és a cs távol- írása, a b vastagí- tása az á-ra is vo- natkozik
l ∪ l önálló jele	s ∪ s önálló jele	ts ∫ cs önálló jele
		á a cs és a g távol- írása, a b vastagí- tása az á-ra is vo- natkozik
		g ∪ g önálló jele

A gyorsírónak háromféle rövidítés áll rendelkezésére a beszédrögzítésben:

a) állandó rövidítések (a nyelv úgynevezett formaszavai): névelők, névutók, kötőszók, névmások, módosítószók, igekötők stb.); a zárt szóosztály tagjaiként alig-alig változnak, beszédünkben azonban sokszor használatosak, ezért a gyorsíró számára a sztenografálást jelentősen meggyorsítja,

b) állandósult rövidítések: ezeket a gyorsíró a saját gyakorlatában alakítja ki és állandó jelleggel használja,

c) szabad rövidítések: a gyorsíró a szöveg adta összefüggésekben rejlő kapcsolatokat kihasználva a sebesség mértéke szerint szabadon választja meg, hogy milyen mértékű rövidítést alkalmaz.

3. Gyorsírásos információrögzítés a művészetben, tudományban

3.1. Irodalom

József Attila önéletrajzában olvashatjuk: *"Magyar anyanyelvemen kívül írok és olvasok franciául és németül, levelezek magyarul és franciául, perfekt gépíró vagyok. Tudtam gyorsírni is, - egy havi gyakorlattal ezt a tudásomat fölfrissíthetem"* (Curriculum vitae, 1937). Makói gimnáziumi évei alatt tanulta meg a gyorsírást dr. Galamb Ödön tanártól, akinek a vezetésével pezsgő gyorsírásélet folyt. A kiemelkedő sebességet elért, versenyeken győztes gyorsírók közé a költő nem került be, de nem is ez volt a célja, ő gyakorlati célból tanulta meg a gyorsírást.

"Sajtos Gyula újságíró ... ezt írja többek közt a József Attila Makón című tanulmányában: Beiratkozott a gimnázium gyorsírókörébe is, és nagy buzgalommal gyakorolta a Gabelsberger-Markovits rendszerű gyorsírást. A költő 1922. június 29-én kelt év végi bizonyítványában ez is ott áll: gyorsírás: jeles.

... a makói Korona Szállóban tartott némely rendezvényen ... egy-egy hirtelen jött gondolatát, ötletét, még mielőtt azok tovasuhantak volna, a "Korona" fehér márvány asztallapjainak valamelyikére gyorsírta. Máskor egy-egy klasszikus színházi előadás részleteit gyorsírta, - azokat utóbb átgondolta, s véleményét, gondolatait korát meghazudtoló érettséggel kicserélte baráti körével." (Pánczél, 1978, 233).

Szabó Lőrincnek a gyorsírás azért volt hasznos, mert a gyorsabb jegyzetelés miatt később fáradt el, mintha a rendes írást használta volna, így nem kellett a figyelmét a rögzítésre fordítania. *"Nem azért használtam a gyorsírást, mintha olyan villámgyorsan tudna járni az eszem, hogy a rendes írás nem éri utol, hanem azért, hogy mintegy ne kelljen odafigyelnem a technikai megoldásra"* (2003, 816).

Az is kiderült, hogy a "titkait" is gyorsírással jegyezte, nem véletlen tehát, hogy A huszonhatodik év második kötete csak gyorsírást tartalmaz. A "pepita füzet" szonettjei tintával írt gyorsírással kerültek külön-külön oldalakra, melyről a költő azt mondta: "ezt legalább senki nem tudja elolvasni". A füzet a hagyatékból nem került elő, de néhány darabjára más feljegyzések között a gyorsírás megfejtője, Schelken Pálma (gyorsíró, újságíró, tanár) ráismert.

Most az MTA kéziratárában hagyatékanak gyorsírásos anyagát fejte, mind gyakrabban akadok olyan sorokra, amelyeket akkor, 1957 nyarán még segítségével olvastam a "pepita füzetben." Vagy két órahosszat olvagattuk azokat a verseket - közben egy-egy gyorsírási jelet magyarázott, mondván, hátha egyszer az ő írását is megfejtem. Miközben felesége hozta a kávé és süteményeket, megjegyezte "itt aztán találsz gyorsírást, lassan már kézírással el is felejt írni." (Schelken, 1990, 121).

Irodalmunk vesztesége lenne, ha ezek a versrészletek, -töredékek, melyek Szabó Lőrinc gazdag gondolat- és érzelmvilágáról sokat elárulnak, gyorsírásban és megfejtetlenül maradtak volna.

3.2. Östörténet-kutatás

Szádeczky-Kardoss Lajos történész útinaplót írt Zichy Jenőnek 1895-ben a Kaukázusba tett expedíciójáról. Gyorsírás-tudása miatt választotta Zichy az utazás történeti feljegyzéseinek, néprajzi tanulmányainak és naplójának vezetésére. Feljegyezte, lerajzolta mindazokat az információkat, amiket a Kaukázus előterében időzött ősmagyarssággal s egy nagy valószínűséggel leszakadt néprész utóéletével kapcsolatban találtak. A napló kordokumentumként szolgál a Kaukázus kisépeiről is (Schelken - Szádeczky, 2000).

Mohos Márta e napló alapján az expedíció egészségügyi vonatkozásait foglalta össze, többek között a fürdőzési szokásokról ezt sztenografálta Szádeczky:

"A tisztálkodási lehetőségekről, az egészségügyi viszonyokról egy katonai gyógyszerész adott nekik felvilágosítást, utuk legelején, a mai Krasznodárban (Jekatyerinodár). Amikor a szép

fekvésű Batumi hosszúkás öblébe értek, a tengerparton szabadon fürödtek az asszonyok, lányok ingben, felállás közben meztelennek látszottak, és tőlük nem messzire a férfiak lubickoltak, teljesen csupaszon. A fürdést veszélyesnek mondják, hiszen nagyon meleg és piszkos a víz, mert a Csorok vize itt ömlik bele, s errefelé hullámzik a tenger. Itt, a környéken uszodák is vannak. A Don vizében is - Rosztovnál - fürdőző alakokat láttak. Az asszonyok fedetlen felsőtesttel ott guggoltak, mosták magukat, "vállukat kannával öntözték". Batumban a bennszülöttek, törökök, grúzok, örmények, oroszok s az európai kolónia tagjai kedélyesen, nagy keveredésben éltek együtt. A nyílt tengerben élvezték a szabad fürdözést, külön csoportban az asszonynépség, más csoportban a férfiak, katonák is százával vetkőztek minden restelkedés nélkül a nyílt tengerparton. Feltűnő volt a látvány, hiszen eddig "keleti elzárkózottsághoz" szoktak" (Mohos, 2001).

3.3. Etnográfia

Vikár Béla népzenei gyűjtéseiben a gyorsírás szintén az adatgyűjtés, -rögzítés hatékony eszközének bizonyult. Vikár a Gabelsberg-Markovits-féle gyorsírást továbbfejlesztette, így beszédsebességgel tudta rögzíteni a magyar nyelv minden árnyalatát (ennek birtokában lett a Parlament gyorsíró irodájának revizora). Számára tehát adott volt a gyorsírás felhasználása a gyűjtések során is. A beszédsebességgel alkalmazott gyorsírás a hangrögzítés előtti korszakban fontos lépés volt az új tudomány, az etnográfia tárgyának hiteles rögzítésében.

"A folklorista gyűjtés nem lehet el azon eszköz nélkül, mely a legrövidebb idő alatt a legtöbb szöveg lejegyzésére képesít és egyszersmind lehetővé teszi, hogy a közlőt előadásában meg ne állítsuk, értem a gyorsírást, még pedig ennek nem mindennapi mértékét. Csakis ennek az eszköznek köszönhetem, hogy már első gyűjtésem során magából Somogyból 60 mesét írhattam le szó szerint, köztük nem egyet, melynek tárgya ugyanaz, csak közlője más, a melyek tehát szépen feltűntetik azt a jelenséget, hogy ugyanazon néphagyomány, ugyanazon a helyen, vagy tőszomszédos helyeken, más-más egyének ajkán mennyire különböző lehet az előadás módjában érvényesülő egyéni sajátosságok miatt. (Vikár Ethn. 1899/26)". (idézi Sebő, 2009)

3.4. Oktatástörténet

A göttingeni egyetemen az első kurátor (Gerlach Adolph von Münchhausen 1698-1770) programja kiemelten figyelt arra, hogy megnyerje a német és a nemzetközi elitet a fiai iskoláztatására, és ösztöndíjrendszere révén egyre több alacsony származású tehetséges fiatal is tanulhasson itt. A politikai, diplomáciai célokkal azonos mértékben volt fontos, hogy rövid időn belül a tudományok és a gyakorlati-technológiai kutatások intézményes központjává váljék az egyetem. A diákok körében

"tudatosan népszerűsítették az angliai ipari-technológiai, a kommunikáció-technológiai újdonságokat a növényolaj- vagy burgonyatermesztéstől és selyemhernyó tenyésztéstől a sztenográfiáig. Ez utóbbi újdonság, a gyorsírás, a hangzó szöveg hű rögzítésének forradalmian új technikája - tudjuk - nagyban hozzájárult a modern törvényhozás és törvénykezés (jegyzőkönyvek), valamint a modern sajtó (helyszíni tudósítások) megteremtéséhez. Göttingenben már az 1750-es években népszerűsítették ezt az "ánglus találmányt". (Békés, 2001)

A magyarországi iskolatörténet kutatóinak a magyar iskolarendszert és sajátosságait bemutató írásaiban megismerhetjük többek között, hogy melyik iskolatípusban készítették fel a gyorsírás tanításával a tanulókat a különböző gazdasági, társadalmi szektorokban való munkavégzésre.

"A felsőkereskedelmi iskola viszont abban az értelemben nem szakiskola, hogy az ott szerzett ismeretek bárhol alkalmazhatók, ahol modern értelemben vett gazdálkodás, bérszámfejtés, könyvelés, mérlegkészítés, vezetői értekezletek jegyzőkönyveinek gyorsírása, a gazdasági iratok közhivatali iratokkal megegyező tárolása és kezelése folyt, azaz a kereskedelemben, a bankéletben, a közlekedésben, az iparban, a mezőgazdaságban és a közszolgáltató üzemekben egyaránt" (Nagy, é.n. 243).

4. Gyorsírás használata a különböző foglalkozásokban

Az *újságírás*, a tudósítás Magyarországon szintén kiegyezés után virágzott fel, amikor a magyar gazdaság megélné, felgyorsult a világ, ennek következtében egyre nagyobb információéhséget eredményezett hazánkban is. *Két országgyűlési gyorsíró*, szerkesztő, *Maszák Hugó és Egyesy Géza* 1880. november 23-án beadvánnyal fordult Tisza Kálmán miniszterelnökhöz, amelyben távirataik számára díjmentességet kértek, hírügynökségük felállítása érdekében. A magyar kormány 1880. december 28-i ülésén a kérés teljesítéséhez hozzájárult. Az uralkodó, Ferenc József a jegyzőkönyvet 1881 januárjában látta el kézjeggyével. Az 1881 márciusában működését megkezdő MTI augusztus végére felállítja brassói, fiumei, kolozsvári, nagyváradi, pécsi, szegedi, sepsiszentgyörgyi, eperjesi, zágrábi és bukaresti ügynökségeit. Kis idő múlva, 1882. június elsejétől pedig a *Magyar Távirati Iroda* a magyar kormány félhivatalos tudósítójává válik (Pirityi, 1996).

Levéltárosok, muzeológusok a különböző levéltárakban végzett gyűjtőmunkájukat gyorsították meg sztenografált feljegyzéseikkel. Iványi Béla jog- és művelődéstörténész, levéltáros külföldi levéltárakban végzett gyűjtése különösen értékes, miután ma már magántulajdonba visszakerült családi levéltárak, illetőleg elcsatolt területek levéltárainak anyagát is magában foglalja. Az általa hangyaszorgalommal felhalmozott tematikus kigyűjtésnek sajnos csak töredékét tudta feldolgozni és publikálni. A regeszták (oklevél-kivonatok) egy részét Iványi Béla gyorsírással készítette. (http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/article.php?article_id=31).

5. Összegzés - feltárandó területek

Vizsgálódásaink következtetéseként kijelenthetjük, hogy a gyorsírás tanításának, alkalmazásának története a nevelés- és művelődéstörténeti kutatások szinte feltáratlan területe. Felmerül a kérdés, hogy miért nem ágyazódott be e vizsgálatok közé, hiszen ez a kutatási terület a nőtörténeti és azon belül a női foglalkoztatottság szempontjából is releváns jellegű, ráadásul a dualista és a Horthy-korszakban a nők számára felemelkedési lehetőségként jelent meg a gyorsírás tanulásának lehetősége. Ezen túl az oktatási rendszernek ez is olyan szegmense, amelyen jól lehet vizsgálni azt, hogy a társadalom gazdasági és politikai alrendszerei által generált igények mennyire befolyásolták a képzés létrejöttét és változását.

JEGYZET

[1] Gárdonyi Géza: A gyorsírás

IRODALOM

Békés Vera: A kutatóegyetem prototípusa: a XVIII. századi göttingeni egyetem. Az európai egyetem funkcióváltozásai. In Tóth Tamás (szerk.): *Felsőoktatástörténeti tanulmányok*. Professzorok Háza. Budapest. <http://www.fil.hu/tudrend/Tt/egy-kot/bekes.htm>, utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.

Forrai Sándor 1974: A székely rovásírásos naptár rövidítése rendszere és a gyorsírás. *Gyorsírók és Gépírók Lapja*. 1974/1., 28-29.

Gopcsa, László 1918: *A magyar gyorsírás története*. Várnay L. Könyvkiadóhivatal, Szeged.

Jako, Zsigmond - Manolescu, Radu: *A latin írás története*. <http://mek.niif.hu/03200/03226/html/>, utolsó letöltés: 2013. augusztus 30.

H. Varga Katalin 2011: *Beszéd- és szövegrögzítés. Történeti áttekintés és helyzetkép*. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar, Kaposvár.

Kalotay, Kálmán - Kökény, Lajos 1977: *A gyorsírás elmélete és története*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Kovács Ilma 2007: *Nyitott képzés és távoktatás Franciaországban*. Budapest.
www.mek.oszk.hu/04600/04653/04653.doc, utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.
- Makoldy, Sándor 1938: *Szily Dániel és az 1843. évi első magyar gyorsíróverseny*. Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, Budapest.
- Mohos Márta 2001: Expedíció az őshaza tájaira. *Lege Artis Medicinae*. 2001/2., 171-173.
<http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0102/14.htm>, utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.
- Nagy Péter Tibor: Munkaerőpiaci erők a közoktatás és a szakoktatás-politikában. (1867-1945). *Educatio*. 2005/2., 232-251. www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/821, utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.
- Pánczél János 1978: Az ifjú József Attila és a gyorsírás. *Gyorsírók és Gépírók Lapja*. 1978/8.,
http://portal.konyvtar.mako.hu/monguz/media/.../Gygl_19781008_233p.pdf, utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.
- Pirityi Sándor 1996: *A nemzeti hírügynökség története 1880-1996*. MTI Kiadói Kft. Budapest.
- Sebő Ferenc 2009: Vikár Béla népzenei gyűjtései. Új módszerű adatgyűjtés a 19. század végén. *Folkszemle*. 2009. október. http://www.folkradio.hu/folkszemle/sebo_vikar/index.php
- Schelken Pálma 1990: Szabó Lőrinc gyorsírásos hagyatéka az MTA könyvtárának kéziratárában. *Irodalomtörténeti közlemények*. 1990/1., 121-126. http://epa.oszk.hu/00000/00001/.../itk_EPA00001_1990_01_121-126.pdf, utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.
- Schelken Pálma - Szádeczky Kardoss Lajos 2000: *Zichy-expedíció Kaukázus, Közép-Ázsia 1895*. Magyar őstörténeti Kutató és Kiadó. Budapest.
- Szabó Lőrinc: *Emlékezések és publicisztikai írások*. Osiris. 2003. Budapest.
- Téglás Géza a 1907: Mátyás király gyorsírója. *Az Írás*. 1907/2., 164-169.
- Téglás, Géza b 1922: A magyar gyorsírás multja és jövője. In Katona Dávid (összeáll.): *A legaktuálisabb gyorsírási kérdések. (A Szegedi Gyorsírók Egyesülete 20 éves fennállása alkalmából tartott diszgyűlés és felolvasó ülés tárgyalási anyaga.)* Szeged, Gyorsírási Filléres Könyvtár. 41-45.
- Téglás Géza c 1934: A rovásírás hatása Gáti István rendszerére. *Gyorsírástudomány*. 1934/35., 33.
- Traeger Ernő 1930: Hogyan jött létre az egységes magyar gyorsírás. In Kiss József (szerk.): *Az egységes magyar gyorsírás első három esztendeje*. Budapest, Magyar Gyorsírók Országos Szövetsége. 9-13.
- Várkonyi Nándor: *Az írás és a könyv története*. <http://mek.oszk.hu/01600/01653/html/index.htm>, utolsó letöltés: 2013. augusztus 31.

[A tartalomhoz >>](#)

Reszler Gábor

INFORMÁCIÓ ÉS DEZINFORMÁCIÓ SZEREPE A VÖRÖS HADSEREG TISZTIKARÁNAK 1930-AS ÉVEKBELI LIKVIDÁLÁSÁBAN

A Szovjetunióban az 1930-as évekre kiépült politikai rendszerben lezajlott kirakatpereknek, tisztogatásoknak egyre gyarapodó az irodalma. A történészek többsége szerint a perek egyik kiváltó oka az volt, hogy a régi bolsevik gárda alkalmatlannak bizonyult a Sztálin vezetésével kiformált személyi diktatúra működtetésére, ezért a pártállam vezetője megszabadult ezektől az önállóan gondolkodó emberektől. Ebben az írásban elsősorban arra keresem a választ, hogy a harmincas években a gyökeres gazdasági-társadalmi átalakulás során a hatalom irányítói milyen módon jutottak információkhoz, hogyan működtették ezeket az információs csatornákat, másrészt a közvéleményformálás totális módszerei belföldön és külföldön mennyire járatódtak be, váltak hatékonyvá. A tisztikar likvidálásakor hogyan alakult ki a kiszemelt áldozatok információhiányból fakadó sebezhetősége, mennyiben pecsételte meg sorsukat a beosztott parancsnokok "nép ellenségeinek leleplezésében" kiteljesedett versengése.

Sajtószabadság bolsevik módra

Az 1920-as évek végétől kiépülő sztálini államszocializmus információkezelésének előzményéről röviden annyit, hogy a nyomtatott sajtó, a brosrák és különböző propagandaanyagok kezdettől fogva fontos szerepet töltek be a bolsevik párt működésében. Lenin még az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt hivatalos lapjaként alapította 1900-ban az Iszkrát, majd a pártszakadást követően 1912-től a Pravda lett a párt hivatalos lapja. A bolsevik párt sajtó részét képezte például a központi bizottság lapja, a Szociálgzemokrat, illetve a bolsevik frakció havi lapja, a Proletarij. A hatalom megszerzését követően a szovjet kormánnyal szembeni ellenállás letörésének részeként 1917. október 27-én jelent meg a Dekrétum a sajtóról, amely lehetővé tette a cenzúra alkalmazását.[1] A kormányrendelet kimondta, hogy beszüntethető az a sajtóorgánum, amelyik ellenállást tanúsít a Szovnarkommal, azaz a Népbiztosok Tanácsával szemben. Míg néhány hónappal korábban a bolsevikok is a sajtószabadságért kampányoltak, a hatalom birtokában sietve jogot formáltak a sajtón keresztül hozzáférhető információ monopolizálására.[2] Bár a Szovnarkom 1917 őszén ideiglenesnek tekintette az intézkedést, kétséges azonban, hogy ezt valóban így is gondolták Lenin és követői.

Megkerülhetetlen a kérdés: mi tekinthető információnak, illetve dezinformációnak egy totalitárius hatalmi rendszer keretében? Maga az információ valamely eseményre, történetre vonatkozó adat(ok) összessége. Az információ olyan jellel közölt hír, amely valamely szervezet vagy személy működése során keletkezik, valamely más szervhez, szervezethez vagy személyhez eljut, és ott előre meghatározott vagy nem meghatározott cselekvést vált ki.[3]

Ugyanakkor a dezinformáció félrevezető, téves hír, a dezinformálás pedig hamis adatok közlése tudatos megtévesztés céljával. A politikai életben gyakran kommunikációs eszközök felhasználásával

készakarva valósul meg. Másoldalról közelítve a hatalom a szándékaival ellentétes nézetekkel kapcsolatos értesülésekre könnyen ráüti az álhír, rémhír bélyegét, és azok terjesztőit üldözi, bünteti. Uthalhatunk példaként a Magyar Tanácsköztársaság rémhírterjesztőket fenyegető plakátjára, vagy a szovjet-oroszországi intervenció és polgárháború idején a "felforgató tevékenység" üldözésére. Természetesen a dezinformáció keletkezhet a hatalmat gyakorlók nem kellő valóságismeretéből, fakadhat a dogmatikus/voluntarista gondolkodásmódból. Ez a világszemlélet a tájékoztatás során olyan információkat tesz hozzáférhetővé, amelyek nincsenek összhangban a valósággal, azaz legfeljebb részigazságok, így megtévesztők, de az adott politikai szándékkal és céllal összhangba hozhatók (pl. az ötéves tervek erőltetett tervszámainak teljesülését megfelelő módszertan alkalmazásával, a tények manipulatív csoportosításával igazolni lehetett, vagy a kollektivizálás vélt sikereiről tudósított rendszeresen a pártsajtó).

Információhiány és vakrepülés

A valós információ nélkülözhetetlen az államhatalom eredményes gyakorlásához, ehhez azonban a totalitárius rendszerekben nincsenek meg az információk torzulásmentes áramlásának feltételei és módozatai. Az eltökélt voluntaristák azért veszélyesek a politikában, mert bár hatékonyan célra orientáltak (politikai haszonelvűség jellemzi őket), de a vágyott eredményen kívül nem hajlandók és nem is tudnak mást elfogadni. Sztálin megfontolt politikus volt, de a félelemérzet mellett folyamatosan erősen frusztrálta az a sejtélem, hogy nem elegendő mértékben informált a valóságos folyamatok mibenlétéről.[4] A beosztottak feltétlen megfelelési szándéka, a retorziótól való félelme miatt a totalitárius államhatalom intézményrendszere olyan módon működött, hogy a felső vezetés nem jutott "elfogulatlan és torzítatlan" információkhoz.[5] Ugyanakkor a hatalom - és maga Sztálin is - szerette volna tudni, mit gondolnak az emberek az őket körülvevő világról. A valóságot tükröző információ hiányától a pártvezetők fokozottan szenvedtek, mert nem volt világos képük a gazdaság valós állapotáról, nem rendelkeztek megfelelő információkkal arról, hogy mi játszódik le az országban.[6] A nagy gazdasági és társadalmi átalakulás következményeit nem lehetett előre látni, gyakran "vakrepülésben" haladt előre Sztálin, és olyan falakba ütközött, amelyekkel előre nem kalkulált (így például az erőltetett kollektivizálás túlkapásai okozta társadalmi elégedetlenséggel, amire kénytelen volt választ adni az Akiknek a dicsőség a fejükbe szállt című cikkében). A harmincas évek derekától kiteljesedő terror irányát, mélységét ugyancsak korlátozottan uralta vagy ellenőrizte a pártfőtitkár.

A társadalom felől vizsgálva az információszerzés és -áramlás mechanizmusát a szovjet rendszer kevés lehetőséget adott az állampolgároknak, hogy az adott politikai, gazdasági és társadalmi helyzetről árnyalt képet formáljanak (a tájékoztatás monopóliuma ezt lehetetlenné tette), másrészt a rendszer megszilárdulásával párhuzamosan egyre kevesebb tere lett a nyílt és őszinte véleményformálásnak. A hatalom intézményesülésével párhuzamosan a harmincas évekre a rendszerkritika komoly kockázattal, súlyos következménnyel járt.

Milyen információforrásokra támaszkodhatott Sztálin? Elsőrendűen a belügyi elhárítás szigorúan titkos jelentéseiből informálódhatott, amelyek hangulatjelentés-szerűen és olykor az információk szűrésével félrevezetően tájékoztatták a párt első emberét a társadalomban uralkodó lelki és politikai állapotokról, az emberek reakcióiról. Az NKVD által készített titkosrendőri jelentéseken túl Sheila Fitzpatrick tanulmányában információforrásként az állampolgárok politikusokkal folytatott levelezését említi.[7] Az NKVD legfontosabb információszerző módszere ügynökhálózatának működtetése volt. Az információkat az emberek között járva-elve, hallgatózva, az emberek beszélgetéseit, elejtett véleményeit figyelve szerezték be. Az NKVD-n kívül a közhangulatot figyelte a párt, a Komszomol és a hadsereg politikai adminisztratív vezetése, és rendszeresen jelentést készített a saját területén uralkodó hangulatról. Az erőltetett kollektivizálás idején a hadsereg vezetői szembesültek a paraszti származású sorkatonák hangulatának romlásával, a magánlevelezéseikben a hatalom túlkapásairól megfogalmazott véleményekkel. A beszerzett információkat társadalmi rétegenként (munkások, értelmiségiek, kolhoztagok), illetve az ifjúság viselkedésére kiemelten figyelve csoportosították, az összegyűjtött információkat a rendszerre nézve "kedvezőnek" vagy "ellenségesnek" minősítették. A jelentések tartalmának harmincas években végbement változásai a levéltárakban kutathatóvá vált források segítségével rekonstruálhatók. Míg az 1929-30-as jelentések sokkal változatosabb bírálatokat tartalmaztak, gyakran egyértelmű ideológiai álláspontot tükröztek (a politika ígéretei a szebb és jobb világról és a megtapasztalt valóság ellentmondásai), addig a

harmincas évek folyamán ez a hang jelentős mértékben elhalkult. Ennek egyik oka, hogy lankadt a lakosság politikai tudatossága, erősödött fásultsága, másrészt fokozódott a következményektől való félelem. Gyakorlat volt, hogy az újságokhoz érkezett publikálatlan olvasói levelekből összegző cikkek születtek. Az 1930-ban Pravdában megjelent írást még a kritikai hangvétel hatja át. Kiemelkedő téma volt az élelmiszerhiány és az ún. kenyérsorok állandósulása. A vélemények azt mutatták, hogy az emberek nemcsak elégedetlenek voltak a kialakult helyzettel, hanem értetlenül álltak a jelenség előtt, miként tűnhetnek el egyes árucikkek egyik napról a másikra. Az odesszai háziasszonyok a következő csatakiáltással ostromolták meg a helyi szövetkezeti boltokat: "Le az iparosítással, adjatok kenyeret!" A novorosszijszkijak azért háborogtak, hogy a gabonát exportálja a kormány, miközben a munkások éheznek.[8]

Az állampolgárok nem csak az újságokhoz írtak levelet, hanem politikusokhoz, pártszervezetekhez, intézményekhez, ügyészséghez és az NKVD-hez is. Ennek a gyakorlatnak a kezdete a bolsevik hatalomátvétel utáni első évtizedben gyökerezett, amikor a visszasságok és mindenféle egyéb visszaélések nyilvánosság elé tárása egy speciális önkéntes aktivistacsoport, az ún. munkás-paraszt levelezők feladata volt, akik megírták tapasztalataikat az újságoknak. A szovjet polgárok imádtak panaszos és rágalmazó leveleket, petíciókat küldözgetni a hatóságoknak, azok pedig a legtöbb esetben válaszoltak és reagáltak a bejelentésekre. Az így kialakult helyzetet elemezve Jan T. Gross, a lengyel származású USA-ban élő történész mutatott rá a totalitárius állam egyik paradox vonására, mely szerint a rágalmakra adott azonnali, hivatali reakció révén az egyes állampolgárok könnyedén tudták manipulálni az államhatalmat.[9]

A harmincas években, a terror időszakában a kiépített rendszer maga teremtette a tájékoztatással a "valóságot" és minden, ami annak ellentmondott, az hamis, az osztályellenség rémhírterjesztése, aknamunkája volt, amivel szemben kíméletlenül fel kellett lépni. Elhalkult a véleményt formálók hangja, hiszen bárkit bármikor megvádolhattak rendszerellenességgel. Általánossá vált a nyilvánosság kerülése, illetve a másodlagos nyilvános kommunikációs formák - a viccek, dalok, csasztuskák, a pletykák - használata.

Bizonyítékok futószalagon

A hatalom önmaga teremtette meg a félreinformáláson nyugvó tájékoztatási rendszert. A hazai és a külföldi közvélemény számára olyan információkat tett közzé, amelyek ugyan nem voltak összhangban a valósággal, azaz megtévesztők voltak (tudatos félretájékoztatás), de a hatalom lépéseinek igazolását szolgálták. Belföldön működött a sajtómonopólium, a közvélemény-formálás centralizált gépezete. A külföldnek szánt híradások, közlemények azonban már korántsem érték el a sztálini vezetés által kívánt hatást. A kirakatperekét kísérő nyilvánosság mögött az a szándék húzódott Sztálin részéről, hogy elfogadtassa - elsőrendűen a nemzetközi munkásmozgalom szereplőivel - a vádak és az eljárások, majd a kiszabott súlyos ítéletek megalapozottságát.

A kifejtett propaganda ellenére a világ elég szkeptikusan tekintett a moszkvai tárgyalások során a régi bolsevikoktól, így például Kamenyevtől és Zinovjevától származó "beismerő vallomásokra". Ezért Sztálin valamint a hírszerzéssel és elhárítással foglalkozó politikai rendőrség, az Egyesített Állami Politikai Igazgatóság (OGPU) elhatározta, hogy külföldön - Spanyolországban, Csehszlovákiában és az USA-ban - szerveznek hasonló "trockista-fasiszta" összesküvéseket. Ezen próbálkozások sorába tartozott Anton Grylewicz, korábbi német kommunista vezető letartóztatása, aki Hitler elől Csehszlovákiába menekült. Közvetlenül a Vörös Hadsereg tábornokainak kivégzésének napján, 1937. június 12-én tartóztatták le Prágában a csehszlovák hatóságok. Végül az OGPU akciója a cseh rendőrségnek köszönhetően megghiúsult, nem sikerült bírósági ügyet kreálva igazolni, hogy a cseh trockisták Hitlerrel együttműködve a prágai kormányt akarták megbuktatni. "Ha esetleg mégis sikerül, akkor minden bizonnyal nagyban hozzájárult volna, hogy az európai szkeptikusok elhiggyék, a moszkvai perekben felhozott "bizonyítékok" valódiak voltak." írta memoráriumában Valter Germanovics Krivickij szovjet hírszerző.[10] Az OGPU egy másik próbálkozása arra irányult, hogy Rikovit és Buharint összefüggésbe hozza az orosz mensevik szocialista emigránsokkal. Egy korábbi, 1931-es politikai per során a vallomások arra utaltak, hogy Rafael Abramovics száműzött mensevik vezető titokban a Szovjetunióba utazott, hogy összesküvést szőjön a szovjet kormány megbuktatására. Amint azonban ez a bombasztikus hír szárnyra kapott, kétségkívül igazolódott, hogy Abramovics abban az időben éppen Amszterdamban tartózkodott, a Munkás és Szocialista Internacionálé kongresszusának egyik vezérszónoka volt. A szovjet hatóságok

melléfogását még teljesebbé tette, hogy az európai sajtó olyan fényképet hozott nyilvánosságra, amelyen a mensevik politikus számos nemzetközileg ismert szocialista és munkásvezető társaságában volt látható. Ez az eset arra is rámutat, hogy ha a kormány pert akart, ahhoz a politikai rendőrségnek mindenáron bizonyítékokat kellett kreálnia.[11]

Miért likvidáltatta Sztálin a régi bolsevik gárda tagjait? Milyen okai voltak az 1930-as évek közepén kiteljesedett terrornak?[12] Deutscher egy esetleges alternatív kormány kialakulásának megakadályozására gondolt Sztálin-életrajzában. Ennél fontosabbnak vélte a külpolitikai változásokat, a nácizmus első sikereit, a Rajna-vidék megszállását, majd az Anschluss kikényszerítését.[13] A mélyebben rejlő okok magából a politikai rendszerből és annak mindenáron való működtetéséből fakadtak. Számos történész arra a megállapításra jutott, hogy Sztálin egy olyan gépezet élén képzelte el magát, amelynek működését különböző utasításokkal irányítani lehet, és ha a feladatok teljesítése közben problémák merülnek fel, egyszerűen csak ki kell cserélni a hibás alkatrészeket. Az intézmények, szervezetek esetében az alkalmatlan kádereket ("árulókat", "kárttevőket") kell új, alkalmasabb funkcionáriusokra cserélni. A terror általában valamely "hiba" felszámolásának eszközeként indult, és összekapcsolódott a helyi hatalmi-politikai harcokkal. A rendszer szerkezetéből adódó hatalmi harcok - minden vezető próbálta védelmezni saját embereit, hogy ezáltal önmagát is védje - kedveztek Sztálinnak abban, hogy állandó integráló és egyeztető funkciót töltsön be a szinte átláthatatlanul szövevényes érdekcsoportok között.[14] Ez meg is könnyítette számára, hogy a létező, olykor beavatkozásával erősített ellentétek bázisán a maga személyi hatalmát fenntartsa. A kiépült rendszerben a főtitkár teljesen kivonta magát a politikai intézmények ellenőrzése alól, és közvetlenül a belügyi szervekre támaszkodva valósította meg korlátlan személyi hatalmát.[15] Más megközelítés szerint periodikusan bekövetkezik az apparátusban egyfajta kiábrándultság, fásultság, ezért az apparátust rendbe kell szedni, hogy hadra fogható legyen. "Ezért először is ki kell nyírni mindenkit, aki tényleg szembefordult az éppen aktuális politikai vonallal. Utána mindenkit, aki valaha valamilyen ellenzéki dologban benne volt, hogy megmutassák, hogy ilyesmit nem felejtik el... A terrorrezsím rendkívül tudatos rezsím, amely előbbre lát, mint a vele szemben állók vagy a passzívak." [16] A terror eszközlésébe belejátszott Sztálin ellentmondást nem tűrő személyisége is, gyanakvó természete, hatalomfélte. Minden eltérő vélemény vagy cselekedet az ő értelmezésében a szocializmus "szent" ügyével, azaz Sztálinnal való szembeszegülést jelentett.[17] Irtózott az önálló gondolkodású emberektől, a régi bolsevik gárdával részben ezért számolt le.

A Vörös Hadsereg tisztikarának likvidálásánál az indíték részben Tuhacsevszkij katonai lángelméje volt, másrészt a körülötte kialakult tekintélyes főtiszt-tábornoki kar gyanút keltett a pártfőtisztikárban. Attól tartott, hogy tőle független tekintélyes hatalmi központ jöhet létre, ami a kialakult politikai rendszer egészét veszélyezteti.[18] Sztálin hívő ember volt, és abban hitt, hogy elvtársai elárulták a Szovjetuniót és a szocializmust, és akit árulóként könyvelt el, annak buknia kellett.[19] A harmincas években adódtak koncepcionális ellentétek az iparpolitikában Ordzonikidze és Molotov között, a külpolitikában Litvinov és Molotov között, az ideológiában Zsdanov és Malenkov között, végül a védelmi politikában Tuhacsevszkij és más marsallok között.[20] Ezek az ellentétek elősegítették Sztálin számára a leszámolás elindítását.

Cselszövés hálójában

A hadsereget érintő tisztogatások kezdetei visszanyúltak a húszas évek végére. Akkor Trockij állítólagos híveit távolították el, azután a harmincas évek elején a régi hadsereg volt tisztjeire került sor, végül az újabb nagy tisztogatás 1936 közepén kezdődött. Az eltávolítandó tábornokok elleni adatgyűjtés már legalább letartóztatásuk előtt fél évvel elkezdődött. Krivickij szovjet hírszerző Radek 1937. januári vallomásában a Tuhacsevszkijre tett utalásból ráérezett, hogy a hadügyi népbiztos-helyettes sorsa megpecsételődött. A Vörös Hadsereg parancsnokai mindaddig elkerülték azokat a megpróbáltatásokat, amelyeket a perbe vont politikusok már a harmincas évek derekán elszenvedtek. A tábornokoknak munkájuk - egy jól szervezett modern hadsereg felépítése, a hatékony nemzetvédelmi rendszer kiépítése, működtetése - tekintélyt adott. Sztálin azonban nem felejtette el, hogy miközben a harmincas évek elején a kollektivizálás, az éhínség és a lázadások nyomán párton belüli vezető szerepe megkérdőjeleződött (jól mutatták ezt a XVII. pártkongresszuson megfogalmazott kritikák, az újjavasztása körüli bonyodalmak), addig a tábornokok óriási népszerűséget élveztek nemcsak a hadsereg tagjai körében, hanem az egyszerű emberek között is. Ráadásul a kritikus belpolitikai helyzetben a főtitkárt a tábornokok csak nagyon lélektelenül

támogatták, a parasztlázadások megfékezésében a hadsereg nem lehetett számítani. Sztálin továbbra sem volt biztos abban, hogy a tábornokok készek elismerni az ő totális politikai uralmát. Krivickij sejtését a Moszkvából szállingózó, Tuhacsevszkij és más tisztek fokozatosan erősödő elszigeteléséről szóló hírek megerősítették. "Sztálin emberei egyre szorosabbra húzták a Tuhacsevszkij és társai körüli gyűrűt. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy sem kivételes előélete, sem pozíciója nem mentheti már meg." [21] A hírszerző érzékletes leírását adja a kiszemelt áldozatok elszigeteltségének. "Április végére nyílt titokká vált, hogy Tuhacsevszkij marsall, [Jan] Gamarnyik, a hadügyi népbiztos helyettese [22], valamint számos más, magas beosztásban dolgozó tábornok fennakadt azon a hálón, amelyet Sztálin ügynökei feszítettek ki nekik. Ezek a parancsnokok szabadlábban voltak még ugyan, de megbélyegezettek lettek. Társadalmi eseményeken mindenki gyűlölködve nézte őket. Már azt is veszélyesnek tartották, ha az ember nyíltan mutatkozott velük. Mindig egyedül sétáltak. Körülvette őket a néma csönd." [23]

A Tuhacsevszkijre leselkedő veszély jele volt, hogy 1937 tavaszán hirtelen törölték Londonba tervezett utazását. A marsall a szovjet állam küldöttségével VI. György király koronázási ünnepségén vett volna részt. Az indoklás az volt, hogy a szovjet hírszerzés tudomást szerzett arról, londoni útja során merényletet készültek elkövetni ellene. A nyilvánosságot arról tájékoztatták, hogy betegsége miatt nem tudott Tuhacsevszkij részt venni a ceremónián. Hogy valami jóval nagyobb veszély leselkedik az életére, az május 10-én még nyilvánvalóbbá vált, amikor felmentették a honvédelmi népbiztos-helyettesi beosztásából és áthelyezték a Volgai Katonai Körzet parancsnoki posztjára. A magyarázat az volt, hogy egy barátnője és egyik korábbi segéd tisztje kémekek voltak, letartóztatták őket, és ennek következménye az ő áthelyezése. [24] Az áldozat elszigetelésének, illetve gyanakvása elaltatásának egyik eleme volt, hogy Sztálin úgy viselkedett, az eltávolítandó ellenfele ne tartson további retorzióktól. Tuhacsevszkijt átvezénylése előtt, május 12-én 45 perces kihallgatásra Sztálinhoz hívták, amelyen Vorosilov is jelen volt. Tuhacsevszkij testvére, Marija Nyikolajevna fivére elbeszélése alapján később úgy idézte fel a történeteket, hogy a búcsúzkodáskor Sztálin a marsall vállára tette a kezét, és megígérte, hogy rövidesen visszatér Moszkvába. Ezt az ígéretét a pártfőtitkár megtartotta, hiszen egy bő héttel később, május 22-én Tuhacsevszkijt letartóztatták, és visszavitték Moszkvába. [25] A vizsgálat kezdeti szakaszában tagadta az ellene felhozott vádakot, de azután a kegyetlen vallatás hatására megtört. Május 29-én szembesítették a rávalló tanúkkal - Primakovval, Putnával és Feldmannal - és ezt követően bevallotta, hogy már 1928-ban Jenukidze beszervezte kémszervezetébe [26]. Az egész jegyzőkönyv nem tartalmaz egyetlen konkrét, nyomós, valószínű tényekkel bizonyított állítást. Ez a Visinszkij főügyész által kialakított gyakorlatban nem is volt szükséges, elegendő volt a vád igazolásához a vádlott beismerő vallomása.

Ezt követően Sztálin, Molotov, Kaganovics és az NKVD akkori vezetője, Jezsov június 5-én kiválogatták az 1937 áprilisában és májusában letartóztatott tisztek közül azokat, akiket a Tuhacsevszkij-perben kívántak bíróság elé állítani. Ebbe a csoportba került I. E. Jakir, letartóztatásakor a Leningrádi Katonai Körzet parancsnoka, A. I. Kork, a Frunze Katonai Akadémia parancsnoka, I. P. Uborevics, a Közép-ázsiai Katonai Körzet parancsnoka, R. P. Eideman, a munkásokat katonai ismeretekre kiképző tömegszervezet elnöke és B. M. Feldman, a Moszkvai Katonai Körzet parancsnokhelyettese. Primakovot és Putnát is besorolták a bíróság elé állítottak csoportjába, hogy könnyen felismerhető legyen a Trockista színezet, bár mindketten már 1927-ben szakítottak Trockijjal. Sztálin kezdeményezésére a Szovjetunió Legfelső Bírósága különleges katonai bíróságot állított fel az összeesküvők ügyének tárgyalására. Az ítélelbírókat azok közül választották ki, akik június 1-4. között részt vettek a kibővített parancsnoki értekezleten, és miután meghallgatták Sztálin és Vorosilov beszámolóját a leleplezett összeesküvésről, éles hangú felszólalásban bíralták megvádolt parancsnoktársaikat. Ezt a magatartásukat részben az magyarázza, hogy a bürokraták, a bűnözők, kártevők, azaz a szocializmus ellenségei ellen vívott mindennapos állandósult küzdelem, az adott ideológiai térben elfogadhatónak tűnt. Csak amikor maguk is megtapasztalták, hogy ártatlanul minek lettek kitéve, döbrentek rá a valóságra. Ki előbb, ki utóbb. A Tuhacsevszkij-per katonai bíróságának tagja volt I. P. Belov, a Belorusz Katonai Körzet parancsnoka. Nem sokkal a per után találkozott Ilja Ehrenburg íróval, aki később így idézte fel emlékezetes találkozásukat: "Belov ... belefogott, hogy elmondja, hogyan ítélték el Tuhacsevszkijt és más parancsnokokat. (...) "Így ültek velünk szemben, Uborevics a szemembe nézett ... (...) Holnap pedig minket ültetnek oda a helyükre..." - mondta Belov." [27] Sejtése néhány hónappal elteltével beigazolódott: letartóztatták, és bírósági ítélet nélkül az NKVD egyik pincéjében végezte 1938. július 29-én.

A Tuhacsevszkij-per zárt tárgyalását 1937. június 11-én tartották. A vádak felolvasása után minden vádlott beismerte bűnösségét. Tuhacsevszkij nem erősített meg minden ellene felhozott

vádat, Uborevics pedig tagadta, hogy szabotázs és kémkedés bűntettében vétkes. A halálos ítélet másnap hajnalban végrehajtották. Bár Sztálinék kezében volt a náci által hamisított bizonyíték Tuhacsevszkijék német hírszerzés általi beszervezéséről, az összeesküvők bűnösségének bizonyítását elsődlegesen a kikényszerített vallomásokra alapozták. Sztálin utasítására a bírósági tárgyalás napjára a helyi pártbizottságoknak országsszerte és a katonai egységeknél gyűléseket kellett tartani, melyeken a résztvevők halálbüntetést követelnek a vádlottakra. A koholt vádakkal a pártszervezetek tagjait, a hadsereg vezetőit félrevezették. Ezzel mintegy a felső vezetés megalapozta az újabb, immár tömeges letartóztatásokat (tíz nappal a Tuhacsevszkij-perben hozott ítélet után 980 tisztet tartóztattak le), illetve a tisztogatósi hullám a tisztikarban további feljelentéseket generált.[28] A beosztott parancsnokok szinte versengtek egymással a "nép ellenségeinek" leleplezésében, végső soron egymás feljelentésében. Az egyik katonai akadémia oktatójának illetően vádaskodása nyomán indult vizsgálat Alekszandr Iljics Jegorov, a védelmi népbiztos első helyettese, vezérkari főnök ellen, akit 1938 áprilisában elhurcoltak szálláshelyéről, és 1939. február 23-án kivégeztek.

Miért nem próbálták a kiszemelt áldozatok menteni magukat, hogy elkerüljék végzetüket? Többek között azért nem, mert a kialakult belpolitikai helyzetben, a hatalom által tudatosan élezett "osztályharc" közepette a szocializmus ellenségeinek üldözése, likvidálása a közvélemény előtt elfogadhatónak, igazoltnak tűnt. Az emberek sokszor nem voltak abban a helyzetben, hogy megítélhessék, Sztálin mely intézkedései szolgálják a közös érdekeket, s melyek csupán az önkényuralmat. A főtitkár kultikus dicsőítésén nyugvó forradalmi hit, vallásosos rajongás erősítette a meggyőződést a szocialista rendszer nagyszerűsége iránt, és mindazok, akik ezt az ügyet elárulták, kiérdemelték a legsúlyosabb büntetést. Ebben a közegben semmiféle szervezett antiszocialista, pontosabban antisztálinista ellenzék nem jöhetett létre, a rendszerrel szembeni összehangolt fellépésre és ebből fakadóan az áldozatok önvédelmező összefogására nem nyílt lehetőség. A terror atomizált, szembefordított, elszigetelt és az egyén védtelessé, kiszolgáltatottá vált. A hatalom pedig kihasználta a közvélemény manipulálásával felfokozott, kiélezett helyzetet, hogy megszabadulhasson ellenfeleitől.

JEGYZETEK

- [1] Kovács István 1980: 109-110.
- [2] Service, Robert 2007: 377-378.
- [3] Z. Karvalics László 2004. és Z. Karvalics László 2008.
- [4] Oroszország története 1997: 519.
- [5] Krausz Tamás 1999: 227.
- [6] Krausz Tamás 2003: 9.
- [7] Fitzpatrick, Sheila 2003: 152-211.
- [8] Fitzpatrick, Sheila 2003: 188.
- [9] Gross, Jan T. 1982: 367-376.
- [10] Krivickij, Valter Germanovics 2000: 245.
- [11] Krivickij, Valter Germanovics 2000: 249.
- [12] Suny, Ronald Grigor 2005: 63-66. és Getty, J. Arch 1985.
- [13] Deutscher, Isaac 1990: 365-367.
- [14] Oroszország története 1997: 518., 522.
- [15] Oroszország története 1997: 520.
- [16] Szabó Miklós 2013: 165.
- [17] Krausz Tamás 1999: 231.

- [18] Oroszország története 1997: 520.
- [19] Krausz Tamás 1999: 229.
- [20] Oroszország története 1997: 522.
- [21] Krivickij, Valter Germanovics 2000: 310.
- [22] Jan Gamarnyk a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöke volt.
- [23] Krivickij, Valter Germanovics 2000: 312.
- [24] Spahr, William Joseph 1997: 230.
- [25] Spahr, William Joseph 1997: 231.
- [26] Avel Szafranovics Jenukidze (1877-1937), a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának titkára szintén a tisztogatások áldozatává vált.
- [27] Gosztonyi Péter 1993: 115.
- [28] Spahr, William Joseph 1997: 234.

IRODALOM

- Deutscher, Isaac 1990. *Sztálin. Politikai életrajz*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Fitzpatrick, Sheila 2003. A sztálinizmus: hatalom, család, közvélemény In: *A sztálinizmus hétköznapijai: Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Szerk.: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Getty, J. Arch 1985. *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*. Cambridge.
- Gosztonyi Péter 1993. *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917-1989*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Gross, Jan T. 1982. A Note on the Nature of Soviet Totalitarianism. *Soviet Studies*, 34 (1982, július) 367-376.
- Jakupov, N. M. 1992. *Tragedija polkovodec*. Mysl. Moszkva.
- Kovács István 1980. *Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.
- Krausz Tamás 1999. Jozsif Visszarionovics Sztálin In: Ormos Mária: *Hitler - Krausz Tamás: Sztálin*. Pannonica Kiadó. 181-324.
- Krausz Tamás 2003. A sztálinizmus hétköznapijai: *Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Szerk.: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Krivickij, Valter Germanovics 2000. *Sztálin titkosszolgálatában. Az elsőként dezertáló szovjet mesterkém emlékiratai*. Alexandra Kiadó.
- Minakov, Sergej Timofeev 2004. *Stalin ego marshal*. Moszkva.
- Oroszország története 1990. Font Márta - Krausz Tamás - Niederhauser Emil - Szvák Gyula: *Oroszország története*. Maecenas Kiadó.
- Service, Robert 2007. *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Park Könyvkiadó. Budapest.
- Spahr, William Joseph 1997. *Sztálin hadvezérei. A szovjet vezérkar 1917-1945*. Aquila Könyvkiadó.
- Suny, Ronald Grigor 2005. Sztálin és a sztálinizmus: hatalom és autoritás a Szovjetunióban, 1930-53 In: Ian Kershaw - Moshe Lewin: *Sztálinizmus és nácizmus. Diktatúrák összehasonlítása*. Szukits Könyvkiadó. 37-68.
- Szabó Miklós 2013. *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal*. Szegedi Egyetemi

Kiadó.

Z. Karvalics László 2004. *Bevezetés az információtörténelembe*. Gondolat-Infonia.

Z. Karvalics László 2008. *Társadalmi informatika*. I. kötet. Budapest.

[A tartalomhoz >>](#)

Váradi Katalin

AMIKOR A HÍR MÉG ÚJ VOLT[1]

Milyen összefüggés fedezhető fel a középkori balladák, énekek és napjaink blogjai között? Mi számított hírnek akkor és most? Ezekre és ehhez hasonló kérdésekre ad választ Terhi Rantanen a 2009-ben megjelent *"Amikor a hír még új volt"* című könyvében. A mű a hírtörténeti összefoglaló munkák sorát gyarapítja, amely olyan rejtett összefüggésekre hívja fel az olvasó figyelmét, mint a különböző információs és kommunikációs technológiai vívmányok (nyomtatás, távíró, internet) hatása az egyes korok idő- és térszemléletének változására, valamint a hírszolgáltatásra. A megértést széles körben és kevésbé ismert információtörténeti adalékok felidézésével igyekszik elősegíteni.

Terhi Rantanen a rangos London School of Economics professzora, a média- és kommunikációtörténelem elismert kutatója. Könyvének középpontjában a hír és annak fogalmának megfejtése áll, jól átgondolt és strukturált elemzést adva a folyamatokról. A középkortól kezdve egészen a napjainkig mutatja be azt, miként változott a hír fogalma, jelentősége, milyen tényezők befolyásolták annak "útját". Már a könyv bevezetőjében hangsúlyozza, hogy nem egy újabb "kronológiai" áttekintésről lesz szó, hanem a változások szélesebb társadalmi kontextusára szeretné helyezni a hangsúlyt, felül kíván emelkedni a hagyományos megközelítési módokon.

Ennek érdekében egy-egy fogalom köré szervezve mutatja be a változásokat, egy-egy önálló fejezetet formálva. A részek felépítése hasonló: idézetekkel és kérdésekkel indít, megjelölve azokat a problémákat, amelyekre választ kíván adni. Rantanen ezekben kitér az adott témához kapcsolódó elméletekre, összeveti egymással azokat, majd levonja a következtetéseket. Megállapításait számos példával, történettel illusztrálja, helyenként diagramok, táblázatok segítenek a megértésben.

Az első, a *Temporalizáció* című részben azt kívánja bemutatni, miként változott a hír az idők folyamán. Elsőként tisztázza annak fogalmát, és rámutat, hogy a legtöbb szótár és kutató azt az új szóval kapcsolja össze - amely nem véletlen, hiszen sok nyelvben a két kifejezés gyökere azonos. Ezek alapján megállapítja, hogy a hír nem más, mint egy esemény elmesélése, egy narratíva az idő, a hely és egyéb adatok megadásával. Ehhez annyit fűz még hozzá, hogy ennek az elbeszélésnek megvannak a maga szabályai, formái, amelyek az idők során átalakultak.

A hír sokáig nem különült el az egyéb történetektől. A középkorban, a szóbeliség és a balladák korában az számított, hogy az adott elbeszélést a közönség még nem hallotta korábban, így nem volt jelentősége a helynek és az időnek. Ez csak az írásbeliség megjelenésével változott meg, már nem volt szükség az ismétlésekre, így feljegyezték a helyet és az időt. A datálást többnyire eseményekhez kötötték, amelyeknek köszönhetően a közönség tudta, hogy a krónikákban, levelekben leírt események mikor történhettek.

A következő lépcsőfokot a nyomtatás jelentette, amikor a rendszeres időközönként megjelenő beszámolók több emberhez jutottak el. Ekkoriban kezdett elválni egymástól a fikció és a valóság; az előbbivel regényekben, az utóbbival pedig az újságokban találkozhatott az olvasó, vagyis a szerző meglátása szerint a hír fogalmával egyre inkább a tényekkel alátámasztott új eseményeket azonosították.

Újabb változást hozott a 19. század közepe a távírók megjelenésével, innentől fogva az olvasóközönség akár naponta hozzájuthatott a hírekhez. A beszámolók továbbítása, megírása egyre szakszerűbbé vált, a távolságok csökkenésével megnőtt az idő fontossága. Az egyetemes időszámítás lehetővé tette, hogy minden olvasó számára ugyanazt az időt jelentse az adott esemény ideje, amelyről nem sokkal annak megtörténte után értesült. Viszont ez magával hozta azt, teszi hozzá Rantanen, hogy a hírek élete, újdonsága rövid idejűvé vált, egyre gyakrabban kellett, mint ahogy kell ma is, új fejleményekről beszámolnia a médiának.

A második, a *Kozmopolizáció* című fejezetben a városok szerepét hangsúlyozza a hírek életében. Megállapítja, hogy a médiatudomány kevés figyelmet szentel a világvárosokra és a kozmopolita személyekre ellentétben a társadalomtudomány képviselőivel.[2] Emellett felhívja a figyelmet a városdefiníciók különbségeire, leszögezve, hogy ő a régi típusú városfogalmat használta a kutatásában. Majd példák sorát hozza fel állításának igazolásához, kimutatva, hogy a hírek cseréje, szállítása és továbbítása mennyire szorosan fonódott össze a városok életével. Ilyen bizonyítékként szerepelnek az első lapok, újságok címei, amelyek a közép- és kora újkor legjelentősebb városok neveit tartalmazták. Vagy azok a kozmopolita polgárok - Rantenen szerint ezek nemcsak a városi elit tagjai közül kerülhettek ki - akik folyamatosan változtatták lakhelyüket, tudásukat magukkal vitték, ennek köszönhető például az, hogy Párizs első lapalapítói németek voltak.

Ugyancsak fontos szerepet tölthettek be a kereskedők. Egyrészt általuk jutottak új információhoz a városok lakói, ők szállították a híreket városról-városra. Másrészt az ő kereskedelmi útvonalaik mentén épültek ki azok a hálózatok, amelyeken később az újságok kapcsolatot tartottak egymással és az udvarokkal. Harmadrészt belőlük kerültek ki később az első hírügynökségek alapítói - Charles Havas, Julius Reuter, Bernard Wolff mind kozmopolita kereskedőcsalád sarjai voltak. Központjukat világvárosokba helyezték (London, Párizs, Berlin), és a kapcsolataikat is elsősorban városokkal, kereskedelmi központokkal építették ki szerte a világban.

A következő, a *Globalizáció* című egységben a szerző a 19. század második felétől, végétől meginduló folyamatokat mutatja be a holisztikus szemlélet hangsúlyozásával. Ebben a fejezetben a globalizációelméletekre támaszkodik, sokat hivatkozik Anthony Giddens brit szociológusra, aki a tömegmédiát és a hírek szerepét emeli ki a globalizációban, a távoli helyek összekapcsolásában. Rantenen ezt a hírügynökségek történetének áttekintésével támasztja alá, hangsúlyozva, hogy a 19. század végétől kezdve a hírek termelése, valamint továbbítása iparivá és kereskedelmivé vált. Ez egyrészt megmutatkozik abban, hogy a média a közönségére egyre inkább fogyasztóként tekintett. Másrészt a technológiai újításoknak köszönhetően fokozatosan eltűntek az időbeli, térbeli és fizikai akadályok, jelentős mértékben bővült az olvasók köre, akiket ki kellett szolgálni friss hírekkel.

Mindez hatással volt az idő- és helyszemléletre, David Harvey[3] kifejezésével élve a tér és az idő összezsugorodott. Ez tűnik ki a hírekkel kapcsolatos elvárásokból, ugyanis a gyorsaság és az eredetiség számított egy-egy beszámolónál. A hírügynökségek és az újságok igyekeztek eleget tenni ezeknek a követelményeknek, próbáltak az eseményekről azok megtörténte után minél hamarabb beszámolni, illetve mindig megjelölték az adott eset helyét - amely nem az országot jelentette. Egy idő után a hírügynökségek felismerték, hogy ahhoz, hogy tartsák az iramot, kénytelenek felosztani egymás között a területeket. A szférák elkülönítését több egyezményben rögzítették, amelyek révén a társaságok kizárólagos hírközlési jogot élveztek a saját térfelükön belül, ugyanakkor megoldottá vált az, hogy a világ minden tájáról közvetítsenek híreket az olvasóiknak.

A negyedik fejezet középpontjában a hírek kereskedelmi áruvá válási folyamata, a kommodifikáció áll. Ahogy a szerző röviden megfogalmazza, a hírek gazdaságtanáról van szó ebben a részben. Ezúttal a közgazdasági elméletektől kölcsönöz, próbálja elhelyezni ennek helyét a súlytalan és nehéz gazdaság között. Emellett azzal is foglalkozik, hogy a hír kulturális magán- vagy közjószágként definiálható-e.

A válaszokat a távirati irodák bemutatásának a segítségével adja meg. Pontról pontra ismerteti a működésüket, kimutatva az ellentmondásokat. Ezek alapján elmondható, hogy a hírek gazdasága egyszerre tekinthető súlytalanak és nehéznek. Súlytalan, mert a termékei az információk, amelyek a technológiának köszönhetően idővel egyre gyorsabban és egyre több helyre jutottak el. Ugyanakkor nehéz, mivel a hír egyben kulturális termék is, amelynek tartalmát sok helyen, sok mindenkivel lehet (és kell) megosztani - ennek megfelelően nemcsak magánemberek, hanem vállalatok, udvarok, kormányok, pártok és egyéb szervezetek is az ügynökségek ügyfelei voltak.

Az, hogy a hír egyszerre magán- és köztermék, nagyban befolyásolta a piacot és az árakat, kettős jelleget kölcsönözve azoknak. Az előbbi esetben a piacot elsősorban magánszemélyek, vállalatok jelentették, akiket pénzügyi és külpolitikai hírek érdekeltek. Ennek megfelelően szabták az árakat a hírügynökségek, azt éreztetve a vásárlókkal, hogy kizárólagos, exkluzív terméket kapnak a pénzükért. Ugyanakkor a már említett udvaroknak, kormányoknak, pártoknak köszönhetően a hírek, legfőképpen a politikai hírek, általánosnak, nyilvánosnak számítottak. Idővel a kettő közötti határ elmosódott, egyre nagyobb szerepe lett a kooperációs társaságoknak, amelyek ötvözték a két rendszert.

A *Lokalizáció* című fejezetben a hírekben szereplő helyekkel foglalkozva a szerző úgy véli, hogy

a média- és kommunikációtörténet kutatói eddig kevés figyelmet szenteltek a "hol" kérdésére, sokkal inkább a hírek szereplői és tartalma felé fordították érdeklődésüket. Ha mégis, akkor a hagyományos földrajzi kategóriákban gondolkoztak, míg Rantanen szerint a fenomenológiai földrajzi fogalmakat kellene felhasználni a kutatáshoz, azaz azokat a helyeket kellene megragadni, amelyekkel az emberek azonosulnak, amelyeket használnak, így pl. a régiót, a települést, az utcát, és ami a legfontosabb, az otthont.

Ez utóbbi viszonyítási, tájékozódási pontul szolgált, a hírekben szereplő helyeket ehhez képest azonosították be az emberek a fejükben lévő térképen. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy ez a legtöbb esetben csupán annyit jelentett, hogy az olvasó itt van, míg az esemény ott történt; csak az új technológiák révén került közelebb egymáshoz a két pont.

Ez is jelzi, hogy az idők folyamán megváltozott a helyekhez való viszonyulás. Míg korábban a helynevek nem ugyanazt jelentették az embereknek, más-más érzéssel viseltettek ezek iránt; a földrajzi korlátok ledöntése után viszont ugyanazt a területet juttatták a közönség eszébe érzelmi reakciók kiváltása nélkül. Rantanen szerint a másik változás abban ragadható meg, hogy korábban, a 19. században egy-egy személy önmagában is helymegjelölő lehetett - ezt Konsztantyin Pavlovics Romanov orosz nagyherceg 1858-as párizsi látogatásáról szóló egyik Reuters-távíraton keresztül ismerteti. Ezzel szemben az új média korában jóval több adatot, minél pontosabb helyet kell megadni az adott esemény felidézéséhez és elhelyezéséhez.

A hatodik fejezetben Rantanen azt mutatja be, hogyan tett szert az állam hírügynökségekre, miért fontos a kormányoknak a hír. A 19. század második felében a magán- és a kooperációs társaságok mellett megjelentek a nemzeti hírügynökségek is, többnyire államosítás révén. Az állam korán felismerte, hogy a politikai, gazdasági, bel- és külföldi hírek segíthetik a döntéshozatalban, ezeken keresztül terjesztheti a saját nézeteit, továbbá pozitív képet alakíthat ki magáról mind odahaza, mind külföldön. Ugyanakkor a hírügynökségeknek is szükség volt a központi hatalomra, nemcsak kliensként tekintett rá, hanem hírforrásként is - nem utolsósorban segítséget reméltek az egymás elleni versenyben.

A szerző három példát, vagy ahogyan ő nevezi, esettanulmányt hoz arra, hogy az állam miként avatkozott be a hírügynökségek munkájába és a versenybe. Elsőként a német esetet említi meg, ahol a Wolff ügynökség a porosz kormánytól kért segítséget társai, főként Reuter ellen. Az együttműködés gyümölcseként 1869-ben, némi banki támogatással, megalakult a CTC, amely sokáig különleges jogokat élvezett a többi ügynökséggel szemben. Oroszországban 1866 után jöttek létre a magán- és kooperációs társaságok, de az állam hamarosan beavatkozott az életükbe: hol beszállt a finanszírozásukba, hol kisajátította a technológiát, hol engedélyhez kötötte a működésüket. Mindezeknek az intézkedéseknek köszönhetően 1904-re az orosz politika teljesen átvette a hatalmat a hírügynökségek felett. Ezzel szemben az USA-ban a kormány jelenléte a hírügynökségek üzemeltetésében egészen a világháborúig nem mutatható ki. Ezt követően viszont a technológia kisajátításával, mindenekelőtt a tengeralatti kábelek lefektetésével egyre nagyobb szerephez jutott, és finom eszközökkel, mint pl. az amerikai nemzeti érzések hangoztatásával, befolyásolta azok működését.

Az utolsó, *Epilógus* című rész a modern kor (amely hol információs, hol digitális korszakként szerepel) híreiről nyújt áttekintést. Végigveszi azt, hogyan alakult át a hír az internet megjelenésével: kezdetben a világháló még csak kiegészítőként szolgált, az újságokat online elérhetővé tette, nem tett közzé újabb híreket. Ez a keresők feltűnésével változott meg, amely lehetővé tette a politikai események, azon belül a nemzetközi tudósítások terjesztését.

A legnagyobb változást a blogok megjelenése hozta el, annak ellenére, hogy ezeknél a hír nem elsődleges fontosságú - a kimutatások szerint a legtöbb bejegyzés témája a blogger élete, személyes tapasztalatai. Azok a blogok, amelyek hírekkel foglalkoznak, másképp jelenítik meg, másképp strukturálják a beszámolóikat, amelyeknek Mark Deuze szerint jobban hisznek az emberek azok szerkesztetlensége, személyes hangvétele miatt, mint egy újságban lévő tudósításnak. Az újságírókkal ellentétben a bloggerek kevésbé támaszkodnak a hírügynökségekre, máshonnan veszik a forrásaikat, az esetek többségében netes linkek alapján állítják össze az anyagaikat. A szerző úgy gondolja, hogy mindezeknek, valamint a hipertextualitásnak, az interaktivitásnak és a multimedialitásnak köszönhetően ismételten módosult a hely- és időfogalom; fokozatosan absztraktabbá, elvontabbá vált. A tér és az idő, miközben egyre pontosabban meghatározottabb lett, elvesztette viszonyítási jelentőségét, információként szolgál csupán.

Rantanen végső konklúziója az, hogy újra kell gondolni a hírről alkotott fogalmakat, mivel a

határok elmosódtak a hírek, az események, a megjegyzések és az információk között. Bárki, bárhol előállíthat híreket, illetve hozzáférhet ezekhez - mindezek eredményeként a hírek elveszítették újdonság jellegüket, egyre inkább információk tárhalmazaként szerepelnek, vagy ahogyan a napjainkban megfigyelhető, szórakoztató funkcióval bírnak.

Terhi Rantanen könyve nem csupán a hírszolgáltatás történetének összefoglalása, hanem problémaelemző- és feltáró munka is. Ugyanakkor rendkívül olvasmányos, nemcsak a kommunikációtörténelemmel foglalkozók forgathatják nagy érdeklődéssel. Emellett példát mutat valamennyi kutató számára abban, hogyan kell más tudományok elméleteit kritikusan felhasználni, miként lehet a jól ismert tényeket új fogalmak bevezetésével felhasználni úgy, hogy azokból az eddiektől más megközelítés szülessen. Ennek köszönhetően újabb kérdéseket, további irányokat vet fel, mintegy kijelölve az utat a média- és kommunikációtörténet kutatásában.

JEGYZETEK

[1] Rantanen, Terhi: *When news was new*. Oxford, Wiley-Blackwell, 2009.

[2] Rantanen elsősorban Fernand Braudel, 20. századi francia történész elméletére hivatkozik, aki a világvárosok alatt azokat a városokat értette, amelyek részt vettek a világgazdaságban, központjukon túl jóval nagyobb terület felett tettek szert befolyásra. Velencét, Antwerpent, Amszterdamot, Londont és New Yorkot nevezte meg világvárosokként, hozzáátve ezek csak bizonyos időszakokban, egymást váltva éreztették befolyásukat.

[3] David Hervey brit geográfus és antropológus *time-space compression* elmélete szerint a globalizációs folyamatokban a tér egy globális faluvá zsugorodott össze, az idő nagymértékben felgyorsult - amelyben meglátása szerint nagy szerepet játszott a tömegkommunikáció.

[A tartalomhoz >>](#)

Kovács Márta

A VIKTORIÁNUS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Black, Alistair: The Victorian Information Society: Surveillance, Bureaucracy, and Public Librarianship in 19th-Century Britain. In: *The Information Society* 17:1, January-March 2001, 63 - 80.

A tanulmány szerzője Alistair Black professzor, a könyvtárak és az információs menedzsment történetének, valamint a könyvtárosok közösségének kutatója, aki ezzel a munkájával bekapcsolódik az információs társadalom fogalmának vitájába. A diskurzus arról szól, hogy a 18-19. századi technikai fejlődés által okozott társadalmi változások nevezhetőek-e információs társadalomnak.

Christopher Dandeker és a Robins - Webster szerzőpáros munkáihoz igazodva Black különböző források és a könyvtárak szerepének segítségével szeretné alátámasztani azt az elképzelést, amely szerint a század második felére használható ez a fogalom. Ennek számos okát sorolja fel. Kutatásai szerint az információs társadalom létezését bizonyítja többek között a korszak technikájának radikális fejlődése, a tömegoktatás megjelenése, amely írástudó társadalommá tette a briteket, az adminisztráció növekedése, és a társadalmi felügyelet megjelenése. Vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a viktoriánus korban nagy figyelmet fordítottak az információs rendszerek fejlesztésére, és a nyilvánosan hozzáférhető adatok ellenőrzésére. Ezek alapján tévesen jelenti ki a szerző, hogy a század második felében létezett egy korai információs társadalom. Ha pedig elfogadjuk ezt a felvetést, akkor ez a társadalmi forma már több mint száz éve létezik, gyökerei egészen a felvilágosodásig, annak számszerűsítő vágyáig nyúlnak vissza. Így a számítógépek megjelenésének nincs köze a kialakulásához.

Ezzel szemben az információs társadalmat kutatók között az általánosan elfogadott tézis az, hogy a 19. század második felére nem alkalmazható ez a fogalom. Ebből kiindulva a brit társadalom a viktoriánus időkben "csak" a megfigyelés és az adatgyűjtés egy új szintjére jutott el, egy információs forradalomhoz.

Ebbe a keretbe ágyazva mutatja be a szerző a viktoriánus korszak könyvtárait, és különböző aspektusból vizsgálja ezen intézmények társadalomban betöltött szerepét. Így például a feladataikat, célkitűzéseiket, eszközeik fejlődését, kapcsolatukat az olvasók és az állam felé. Black szerint az új technológia hatására a könyvtárosok vágya az lett, hogy haladjanak az idővel, a technika fejlődését felhasználva hozzájáruljanak az információk megszerzéséhez, és megkönnyítsék az azokhoz való hozzáférést a nyomtatott források fenntartásával. Úgy véli, a könyvtárosok célja az volt, hogy az új, információs korszak szíve és agya az ő intézményük legyen, és így az információs társadalom központjaivá váljanak.

Ehhez a kérdéshez kapcsolódva bemutatja a társadalmi felügyelet kialakulásának folyamatát is. Itt Foucault-t, Giddens-t, Lyont és Dandekert idézi, akik azt állították, hogy a közvetett felügyelet elválaszthatatlan a modern bürokrácia folyamataitól. Elmondása szerint ez a jelenség különösen az ipari kapitalizmus hatásai miatt vált nélkülözhetetlenné, és több példát hoz a bürokrácia fejlődésére. Ilyenek az új számviteli rendszerek kidolgozása, az adatfeldolgozás és kezelés módszerei, a népszámlálások valamint a kormányzati adminisztráció terjedése. Ezek mind a közvetett állami felügyelet eszközei. Véleménye szerint ezek hatására 1861 és 1891 között a hivatalnokok száma

megnégyszereződött, 1861 és 1911 között a bürokratikus foglalkozásuké megtízszereződött. Ez az elgondolás a brit könyvtárakra vetítve annyit tesz, hogy azok bürokratikus módon működtek, a társadalom felügyelete pedig az olvasók adminisztratív követésében, a belső irányításban és a könyvtárosok módszereiben valósult meg. A szerző ezt a fejlődést is számszerűsítette. A hivatásos könyvtárosok számát 1880 körül négyszázra becsüli, míg 1930-ban már hatezerre. Ezekkel a számadatokkal próbálja alátámasztani a korszak fokozódó, egyre összetettebb és személytelenebb adminisztrációs folyamatait, szemben a pre-modern idők face-to-face szemléletével.

Ezt követően tér át a viktoriánus könyvtárak jellemzésére, amelyeket az információs társadalmak mikrokozmoszaként, egyfajta mikro-információs társadalomként kezel. Korabeli források alapján az intézmények egyik céljának a tudás szervezését és az ellenőrzését nevezi meg, a korszakban ugyanis ezek voltak a kultúra fellegvárai és a tudományos kutatás támogatói. Ezáltal fontos szerepet töltek be a modern közszféra nyílt és demokratikus diskurzusaiban, a hasznos tudás forrásai illetve a racionális kikapcsolódás színhelyei voltak. Mindeközben arra is törekedtek, hogy megfeleljenek az oktatási és a technikai igényeknek a változó társadalomban. Emellett Black szerint a könyvtáraknak rekreációs feladatai voltak, közös vonásuk volt az anyagok cenzúrázása, és az ügyintézés erősen bürokratizált volta is jellemezte őket.

A 19. század második felében a tudás jelentős mértékben növekedett, a nyilvánossága fokozatosan tágult. A korabeli könyvtárosok kiálltak azon elgondolás mellett, hogy szakmájuk a legalkalmasabb a világ tudásának részletes és rendszeres ellenőrzésére, összegyűjtésére. Ezért ebben az időszakban komoly professzionalizálódási folyamat zajlott. Ennek jegyében szakmai szövetségeket hoztak létre (pl. Librarian Association of the United Kingdom), megindult a képzések és a módszerek fejlesztése, a szolgáltatás etikájának gyakorlása, valamint kialakult a szaksajtó (pl. The Library, The Library Association Record). A század végére magas tudományos színvonalat értek el, és elterjedt az az elv, amely szerint a könyvtáros egyfajta tanácsadó a nyilvánosság számára. Emellett megindult a szakmai specializálódás és a munkamegosztás. Sidney Chapman, a korabeli "politológus" szerint a világ tudásának rendszerezése következtében a Viktória korabeli intézmények egyfajta "global village"-t hoztak létre, bemutatva a könyvtáron kívüli világot az olvasóknak.

A könyvtárosok úgy határozták meg ezeknek az intézményeknek a szerepét, mint a kultúra fellegvárai, amelyek hozzáférést biztosítanak a korok bölcsességéhez, és a jólét erkölcsi üzenetét hordozzák, mindezt a társadalmi változásokhoz alkalmazkodva, az írásos tudás rendszerezésével. Felismerték, hogy az információhoz való hozzájutás rendkívül fontos, ám ezt megnehezítette a tudás töredezettsége, rendezetlensége. Erre kínáltak megoldást a rendszerezéssel, aminek eszközei a referenciák, a katalógusok és a bibliográfiák voltak, amelyek alapvetően ebben a korszakban váltak tudományossá.

A korabeli könyvtárosok álma egy egyetemes katalógus megteremtése volt, aminek az első lépése a nemzeti alapok megvalósítása lett volna. Ez a folyamat szintén elkezdődött a 19. században. Emellett felvetődött az az ötlet, hogy a katalógusok számára egy közös nyelvet hozzanak létre, egyfajta kódrendszert, amely megkönnyíti a könyvtárak működését, a könyvek nyilvántartását és cseréjét. A katalógizációról és a különböző jelzésekre szolgáló módszerekről vita alakult ki a könyvtárosok körében. Ennek középpontjában az állt, hogy a működés és az olvasók szempontjából a klasszifikált vagy a szótár jellegű katalógusokat alkalmazzák. A bibliográfiák készítése szintén ebben a korszakban válik tudományossá. W. Boyd Rayward kijelentette, hogy cél volt a különböző témák szerinti válogatások, bibliográfiák létrehozása minden tudomány esetén, azzal a kitételrel, hogy a legjobb alkotásokat foglalják bele ezekbe a munkákba. Ez a célirányos csoportosítás azonban nem helyettesítette a minden tudás összefogására irányuló vágyat.

Ezt követően tér át a szerző a könyvtárak "büromániájára", vagyis a bürokratizmuszhoz való ragaszkodásra. A korabeli könyvtárosok egyik alapvető elve az volt, hogy a bürokrácia szigorát a különböző módszerek segítségével a tudás rendszerezésekor is alkalmazni kell. Ennek jegyében az intézményi műveletek megfeleltek a korszak elvárásainak és jellemzőinek, vagyis elkezdődött a munka gépesítése, a fragmentáció, nagy arányban váltak rutinszerűvé az egyes folyamatok, és a hierarchiájuk írott vagy íratlan szabályok alapján épült fel. A munkamegosztás nem csak a tudományos témák szerinti szakosodásra értendő, hanem a különböző munkafolyamatokra, így a kötés, a rendelés, az állomány katalógizációja vagy az olvasók kiszolgálására is. Az elavultság képzetével ellentétben mindig nyitottak voltak a munkaerő-spóroló lépésekre, így az írógépek alkalmazására, a jelzőtáblák bevezetésére vagy a munkamegosztásra. A könyvtárak bürokráciája megtervezetten, racionálisan, szisztematikusan működött, azzal a céllal, hogy a káoszról rendet

teremtse, és megszüntesse vagy csökkentse az emberi hiba lehetőségét. Egyszerre tekintettek a könyvtárakra úgy, mint a tudás passzív raktárára, és mint egy dolgozó gépezetre.

Black elfogadja azt az amerikai tudósok által kidolgozott elméletet is, amely szerint a bürokratizmus nem csak az állami szervezetekben jött létre, hanem gazdasági vállalkozásokban is, ahol ekkor terjedt el az írásbeli, papíralapú információáramlás. A könyvtárak fejlődéseit, változásait is ehhez hasonlítja, főként a szervezeti újítások miatt. Egyre jobban bürokratizálódtak a munkafolyamatok, és egyre többször alkalmaztak különböző mechanikus eszközöket (pl. a könyvek céduláit már írógéppel készítették). További példaként említhető a kézikönyvek megjelenése, a nyilvántartási módszerek, a cédulák vagy a részletes formanyomtatványok alkalmazása. Az adminisztrációs tevékenységet tovább fokozta a könyvekhez való szabadabb hozzáférés is, ezért egyre több katalógus készült, bevezették az olvasókártyák rendszerét, tudományos módon rendezték el a polcokat. A korban azonban nem mindenki értett ezzel egyet. Black felidézti azt a véleményt, amely ellenezte a modern technika vívmányainak alkalmazását, a túlzott bürokráciát, és a mechanikus gépek iránti őrületet kritizálja.

A szerző végül az olvasók feletti felügyelet kérdésével foglalkozik. Meglátása szerint a könyvtárosok bár a felhasználók javára törekedtek, de ellenőrizték is őket. J. J. Ogle 1897-ben egyenesen bürokratikus rendőrnek nevezte a könyvtárak alkalmazottait. Az intézmények különböző nyilvántartásai nevezhetőek a közvélemény nyomán követésének, vizsgálatának. Ennek a felügyeletnek az egyik oka az a felfogás lehetett, hogy a könyvtáros részt vesz a társadalom javításában, hasznos és fontos szereppel bír a jólét megteremtésében. A könyvtárak az állami szervezetekhez hasonlóan információgyűjtő tevékenységet is folytattak az olvasókról, adatot szolgáltatottak a parlamentnek a tevékenységükről, jelentéseket készítettek az társadalom igényeiről és érdeklődéséről. Az olvasók feletti fizikai ellenőrzés pedig az épületek berendezésében és elrendezésében (pl. olvasóterem, bőségesen elhelyezett galériák és erkélyek, míg kevés olvasó fülke) nyilvánult meg. A tagsági és a kölcsönző kártyák, a szigorú írott szabályok ugyan kevésbé nyilvánvalóak, de szintén az olvasók csoportjának ellenőrzésére szolgált.

Mindezen eredmények alapján Black hibásan arra a következtetésre jutott, hogy a viktoriánus kor könyvtárai és azok módszerei alátámasztják az információs társadalom korai létezését.

A tanulmány újdonságát a korai információs társadalmak elismerésének ténye, és a könyvtárak 19. századi történetének adalékai adják. A téma más kutatói nagy figyelmet fordítottak a 20. században lezajló változások elemzésére, ám a korábbi folyamatok vizsgálata mind ez ideig marginális kérdés volt. Black ezzel szemben éppen a 19. századi jelenség létezését próbálta bizonyítani a munkájában, igazodva és hozzájárulva ezzel a történelmi szempontú kutatásokhoz. Azonban a terminus ilyen használata egy későbbi korra alkalmazott fogalom visszavetítésének tekinthető inkább, mivel az információk bősége nem azonos az információs társadalommal. A szerző számos aspektusból vizsgálja meg a Viktória korabeli közkönyvtárak működését, jellemzőit, és a könyvtárosok gondolkodásmódját. Ezzel pedig számos újabb kutatásnak nyitott teret, és rengeteg adalékot nyújt a korszak adminisztrációs folyamatainak megismeréséhez.

[A tartalomhoz >>](#)